

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Реферований щорічний журнал
Випуск №16

Funded by:

on the basis of a decision
of the Bundestag

Дніпро
2024

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 16**

Funded by:

on the basis of a decision
of the Bundestag

**Dnipro
2024**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (*Україна*); Вежбенец Вацлав (*Польща*); Врадій Єгор (*Україна*); Гриневич Владислав (*Україна*); Зайцев Олександр (*Україна*); Кравчук Андрій (*Канада*); Магочі Пол-Роберт (*Канада*); Петровський-Штерн Йоханан (*США*); Побережний Геннадій (*США*); Полонські Ентоні (*США*); Попп Руслана (*Україна*); Портнов Андрій (*Німеччина*); Салата Оксана (*Україна*); Струве Кай (*Німеччина*); Уманський Андрій (*Франція/Німеччина*); Ханін Зеєв (*Ізраїль*); Шаталов Денис (*Україна*).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2024. Вип. 16. 188 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту і вивченням Шоа в контексті інших геноцидів та історії Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Єгор Врадій (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378P від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2024
© ПП «Ліра ЛТД», 2024

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);

Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Professor at the Institute for Euro-Asian Jewish Studies, Herzliya, and Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*);

Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);

Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);

Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., The Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History at the Northwestern University (*USA, Chicago*);

Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);

Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);

Popp, Ruslana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*);

Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);

Salata, Oksana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*);

Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences (*Ukraine, Dnipro*);

Shchupak, Igor, Candidate of Historical Sciences, Ph.D., Director of “Tkuma” Institute, vice-rector for scientific work of the “Beit Chana” International and Pedagogical Institute (*Ukraine, Dnipro*);

Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);

Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-In Unum (*France, Paris*);

Vengerska, Victoria, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*);

Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*);

Wierzbieniec, Wacław, Ph.D., Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl-Rzeszow*);

Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies ; PE “Lira LTD”, 2024. Vol. 16. 188 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Founding Editor: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Yehor Vradii, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

The journal is included in the List of scholar professional publications of Ukraine category B (historical specialties – 032).

Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 09.02.2021 No. 157 (Appendix 4).

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, 2024

© PE “Lira LTD”, 2024

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	8
-------------------	---

ДОСЛІДЖЕННЯ

Jeremy Adler

“WHO WILL WRITE OUR HISTORY?” THE DEFENCE OF CIVILIZED VALUES IN EXILE, THE GHETTOS AND THE CAMPS.....	10
---	----

Ursula Woolley

WRITING THE HISTORY OF THE HOLOCAUST IN UKRAINE BEFORE AND AFTER 24 FEBRUARY 2022: AN OUTSIDE VIEW.....	29
--	----

ДЖЕРЕЛА

Роман Михальчук

СВІДЧЕННЯ МЕІРА ВЕЛТФРОЙНДА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ.....	73
---	----

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

Йоханан Петровський-Штерн

ІДИ І СЛУХАЙ: фільм Джонатана Глейзера «Зона Інтересу» (2023). Розмова Анни Медведовської з Йохананом Петровським-Штерном.....	144
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Роман Шляхтич

ГОВОРЯТЬ СВІДКИ. Роздуми над книгою Денієли Розенберг «Голокост від куль: єврейські поселення Дніпропетровщини».....	161
---	-----

ХРОНІКА

Ярослава Різникова

ВІДКРИТТЯ МУЗЕЮ ГЕНОЦИДУ В ОДЕСІ.....	179
---------------------------------------	-----

Денис Шаталов

МІЖНАРОДНИЙ ВОРКШОП «Війна та погляд історика. Як життя під час катастрофи формує наше розуміння минулого» (Дніпро 16–17 квітня 2024 р.).....	182
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	186
----------------------------	-----

CONTENT

EDITOR’S FOREWORD.....	9
------------------------	---

ARTICLES

Jeremy Adler

“WHO WILL WRITE OUR HISTORY?” THE DEFENCE OF CIVILIZED VALUES IN EXILE, THE GHETTOS AND THE CAMPS.....	10
---	----

Ursula Woolley

WRITING THE HISTORY OF THE HOLOCAUST IN UKRAINE BEFORE AND AFTER 24 FEBRUARY 2022: AN OUTSIDE VIEW.....	29
--	----

SOURCES

Roman Mykhalchuk

THE TESTIMONY OF MEIR WELTFREUND AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HOLOCAUST AND LOCAL HISTORY.....	73
---	----

CINEMA STUDIES

Yohanan Petrovsky-Shtern

GO AND LISTEN: Jonathan Glazer’s film “The Zone of Interest” (2023). Anna Medvedovskaya’s conversation with Yohanan Petrovsky-Stern.....	144
---	-----

REVIEWS

Roman Shliakhtych

WITNESSES SPEAK. Reflections on Daniela Rosenberg’s book “Holocaust by Bullets: Jewish Settlements of the Dnipropetrovsk Region”.....	161
--	-----

CHRONICLE

Yaroslava Riznikova

OPENING OF THE GENOCIDE MUSEUM IN ODESSA.....	179
---	-----

Denys Shatalov

INTERNATIONAL WORKSHOP “War and the Historian’s Perspective. How living during a Catastrophe shapes our understanding of the past” (Dnipro, April 16–17, 2024).....	182
---	-----

ABOUT AUTHORS.....	187
--------------------	-----

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту й вивченню Шоа на тлі інших геноцидів та історії Другої світової війни. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті й суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust, and the study of the Shoah in the context of other genocides and WWII. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.01

Jeremy Adler,

King's College London

Jeremy.Adler@kcl.ac.uk

<https://orcid.org/0009-0008-4268-4136>

"WHO WILL WRITE OUR HISTORY?"

THE DEFENCE OF CIVILIZED VALUES IN EXILE, THE GHETTOS AND THE CAMPS¹

This essay argues that civilized values and norms persist in hostile circumstances inimical to such norms and values. Taking the Shoah as its key example but with reference to the invasion of the Ukraine by the Russian Federation, it is shown how even in the most terrible conditions human beings cling to traditional values of truth, justice, and goodness, but also learn how to develop new norms such as the solidarity between distinct communities. Various actors are considered in context to prove this contention, notably Levi, Baeck, Ringelblum, and Kelsen. It is observed how these agents, having preserved their ideals under the most harrowing conditions, transferred them to the apres guerre, in order to effect a reconstruction of civilized society. This is also be possible in the circumstances we observe today.

Keywords: Values, Norms, Institutions, Justice, Truth, Goodness, Baeck, Ringelblum, Levi, Zelensky.

The conventional historiography of the last century treats events in terms of rupture. The Third Reich, the Holocaust, the Zero Hour define these cataclysmic divisions. It would be perverse to deny that they occurred and that collectively they marked a caesura in world history possibly greater than the First World War and surely unknown since the French Revolution. I'm not competent to debate these issues. But what I would like to propose is that these sequestrations that desolated the past conceal an underlying continuity that Norbert Elias famously calls *The Process of Civilization*. According to Elias, violence is not antithetical to civilization. It remains as an abiding presence which the civilizatory process seeks to control and eliminate, albeit without ever achieving complete success.² Throughout this

¹ This is an expanded version of an article that first appeared in: Margit Dirscherl, Arturo Larcari and Ritchie Robertson, eds., *The heritage of humanism and enlightenment in exile literature* (Würzburg: Königshausen&Neumann, 2023).

² Jonathan Fletcher, *Violence & Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias* (Cambridge, 1997), 178.

painful, cruel and malignant set of events certain aspects of civilized life remained more or less in place; certain individuals clung to civilized values; and certain groups continued to follow civilized norms, which, as Hans Kelsen argues, have the propensity to generate new norms.³ But how was this possible? Kelsen was a Viennese intellectual who belongs with Schoenberg and Wittgenstein, with Freud and Loos, as a founder of modernist culture. Later Anglophone scholars like Hart⁴ and Raz⁵ continue to exploit Kelsen's view of the basic norm. According to Kelsen generating new norms must be distinguished from following these norms. Hence new norms can even develop within a repressive regime. To quote Hölderlin: "*Wo aber Gefahr ist wächst das Rettende auch.*" Without this capacity for civilized society to rejuvenate, the subsequent efflorescence of culture after World War II – socially, materially, culturally, politically – would not have been possible. The superior norms maintained by certain individuals during the Shoah enabled new norms to establish themselves in the *après guerre*. I'm not sure if this is a ground for optimism. But it is a ground for hope. Against all odds, civilized life prevailed; and human beings reconvened around civilized values. This can be seen in the massacre at Babyn Jar in the ravine outside Kiev when 34,000 Jews were slaughtered on 29–30 September 1941. It was *Yom Kippur*, the holiest day in the Jewish calendar, and countless victims stood at the edge of the gorge saying their prayers to the God who "quickens the dead." They proclaimed a moral victory over their slaughterers. Ironically the Russians bombed the memorial to Babyn Jar in the first week of their war on Ukraine. In the words of President Zelensky: "History repeats."⁶ How this occurs can be seen in the response of the Ukrainian scholar Nataliya Torkut to my essay:

Thank you for your article, which I have read with a great interest. There are some ideas, which should be shared among Ukrainian scholars who are writing our history now, in the time of war. For my nation, that is facing the unprecedented aggression and cruelties of genocidal war the considerations on the values are vital. We are free in choosing our values and today all Ukrainians have found a common meaning in our lives. It is to protect our independence, freedom and dignity. Most of us cannot imagine our future without these values, and the awareness of this undeniable fact is one of the main sources of our courage, activity and will to win. We are all shocked by the atrocities of the Russians in Bucha and Mariupol,

³ Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre. Studienausgabe der 2. Ausgabe von 1960*, ed. Mathias Jenstadet (Tübingen, 2017), 418–423.

⁴ H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 2nd ed. (Oxford, 1997), 292.

⁵ Joseph Raz, *The Authority of Law*, 2nd ed. (Oxford, 2009), 122–145.

⁶ *The Times*, March 2, 2022.

the tortures and murder of our captured fighters in Olenivka, the everyday shelling of the Zaporizhzhya nuclear power station. It is hard to believe that such manifestations of cruelty, bordering on the demonic instinct to destroy everything beautiful, good and human, take place in the 21st century, after the Nuremberg trial, hundreds of books and scientific works about Auschwitz and the Holocaust. Rectors of Russian universities, their philosophers, poets, artists and almost the entire population of Russia support their putler and are ready to kill us just for our desire to be ourselves, to be Ukrainians.

I am sure that their humanity scholars as well as their men of letters, teachers and filmmakers are responsible for this terrible war and are guilty of the deaths of tens of thousands of Ukrainian, the destruction of human destinies, cities and nuclear disaster that threaten our civilization. It is quite difficult to imagine how we will be able to live after victory, having such a monster country as a neighbor.

The challenges faced by anthropologists, philosophers, and historians in this Russian-Ukrainian war require increased interest in this complex issue, and your article can give a powerful impetus to the discussion of how and why the crisis of humanistic values occurred in Russian society in the 21st century. I am grateful to you for stimulating my proactive interest and enriching my knowledge on the discourse of values. Thanks to you, I have read Primo Levi (sorry to say but I did not read it before!) and have learned about Rabbi Leo Baeck and his ideas.

My son Igor is on the front [...]. The situation is very dangerous. I would ask you and your wife to pray for him and his friends.

The continuity of violence and barbaric crime cannot resist the overpowering rule of goodness that enables civilisation to continue. It is not aggression but the good that enables mankind to survive. Indeed, there is an unseen community of the good — one thinks of recent writers like Iris Murdoch and her book on the sovereignty of the good⁷ — which stretches across the centuries from Plato to Goethe.

The victims in Babyn Jar clung to what Rabbi Louis Jacobs calls Jewish values, the highest of which is peace.⁸ Embedded in our very identities, values uphold our actions and bind us together, and provide a cultural ground for our laws. We are a value society. Not a society of rules. These shared values gathered together individuals in exile, in the ghettos, and in the camps and bound them together into an invisible community. A community's values generate its norms. As Robert Merton writes, no society lacks norms,⁹

⁷ Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good* (London: Routledge, 2001).

⁸ Louis Jacobs, *Jewish Values* (London, 1960), 155–169.

⁹ Robert Merton, *Social Theory and Social Structure*, revised and enlarged ed. (Glencoe, Illinois, 1957), 134–135.

but they differ with regard to the manner in which they are integrated into a hierarchy of values. When a society begins to disintegrate, as it did under National Socialism, these values become debased, and the norms become corroded by what Durkheim calls “anomie;”¹⁰ this concept means a moral sickness, a progressive normlessness. Yet within any general decline in values, true values may remain within the interstices of society to form a core of stability around certain norms. Such nodal points, overtly linked in an open society, will become hidden or go underground when anomie degrades a society. These values provide a focus around which a hierarchy of values pinnacled in goodness and truthfulness may cohere and even grow. This reproduction of values enables social norms to increase as can be seen, for example, in the resistance movement in Auschwitz. As Hermann Langbein the Auschwitz resistance fighter said:¹¹

Im Faschismus werden die Ärzte Mörder.

Und im Sozialismus die Arbeitersöhne Ärzte.

Ja, in Auschwitz geht man entweder zu Grunde oder man wächst.

Langbein asserts the power of adversity to create a positive good. I am talking here about the highest values: truth, goodness, justice, which require a positive normative behaviour. Such crystals of value remain alive even in oppressive or tyrannical regimes.

Value theory came of age with Max Scheler, who believed both that values were specifically attached to individuals and also that they were a species of Platonic idea inasmuch as they constitute real entities in the world.¹² He means ethical values that are not attached to objects (like money) but to persons: values such as “noble,” “truthful” or “good” accrue to individuals. Society regards them as real and hypostasizes these values. David Graeber calls these “key values”¹³ which retain their validity even in the context of a disintegrating polity. Within the unstable framework of a well-nigh universal anomie, key values can retain their quality, and serve as points of reference. Anyone who has read Primo Levi's chapter on The Canto of Ulysses (and who has not read it?) will be familiar with this process.¹⁴ Levi

¹⁰ Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*, vol. 1, “Marshall, Pareto, Durkheim” (New York, 1968), 334–338.

¹¹ Hermann Langbein, *Die Stärkeren. Ein Bericht aus Auschwitz und anderen Konzentrationslagern* (Vienna, 2008), 242.

¹² Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, ed. Christian Bermes (Hamburg: Meiner, 2014), 117–119.

¹³ David Graeber, *Towards and Anthropological Theory of Value. The False Coin of our Dreams* (New York, 2001), 18.

¹⁴ Primo Levi, *If this is a Man. The Truce*, trans. Stuart Woolf (London: Abacus, 1993), 115–121.

quotes Dante in the Camp: “you were made men / to follow after knowledge and excellence.” For Levi, this has the effect of “the blast of a trumpet.” In this quotation aesthetic and ethical values fuse into a single insight, which has the effect of undermining the world of the Camp. Levi has communicated a real value to his companion. He has given birth to a social act. He thereby demonstrates the superior place of value which encourages him to act according to a positive norm. The climactic moment in his tale comes when he encounters Lorenzo. Levi writes: “Lorenzo was a man; his humanity was pure [...]”;¹⁵ thus, Levi invokes Cicero’s ideal of *humanitas* – the highest value we have in the hierarchy of values.

What occurs here can perhaps best be grasped in terms of Marx’s analysis in *Capital* whereby a value undergoes a metamorphosis:¹⁶ as the value passes from one person to another it undergoes a transformation; and it is thereby reconstituted. Levi’s companion is changed by the knowledge of Dante; and Levi himself is altered by his encounter with Lorenzo. This is what values do. They act as a repository of wisdom. They sustain the people who appeal to their ideals and invite them to act according to positive norms. In short, they enable the multiple transactions that allow society to persist and to develop; the traffic of values enables the civilizational process.

A theologian who understood these matters was Rabbi Leo Baeck. He was the President of the organisation of German Jews, the Reichsvertretung der Deutschen Juden from 1933–1938 and the head of the Judenrat (Council of Elders) in Theresienstadt. After the Nazi power grab he presciently announced: “*Das Ende des deutschen Judentums ist gekommen.*”¹⁷ This unsung hero of the Shoah, cruelly traduced by Hannah Arendt,¹⁸ maintained a moral continuity that stretched from the Weimar Republic via the Final Solution to the *après guerre*. He had studied with Wilhelm Dilthey, and the neo-Kantian philosopher Hermann Cohen regarded him as his natural successor.¹⁹ Accordingly, Baeck’s theology fused Judaism with philosophy in a way which recalled the *Haskalah* and developed modern liberal

values. He once called his religion “*moralische Demokratie*.”²⁰ This nesting of the political norm of democracy within a theological framework based on human legislation on Divine Law.²¹ This means that when Baeck defended the Jews against the Nazis he promoted a synthesis of liberal values, a democratic ideal, a legal norm, and a religious view. His actions were prompted by a stronger theory than his adversaries. We usually talk about resistance. But this is a negative concept. In many cases it might be better to talk about the preservation of value. With Baeck we are dealing with a guardian of value. Let me give a signal example. For 6 October 1935 on the Day of Atonement Baeck prepared a statement to be read out in every German synagogue. It culminated in the words:²²

Ganz Israel steht in dieser Stunde vor seinem Gotte. Unser Gebet, unser Vertrauen, unser Bekennen ist das aller Juden auf Erden. Wir blicken aufeinander und wissen von uns, und wir blicken zu unserem Gotte empor und wissen von dem, was bleibt.

Here is the invisible community being invoked to constitute itself (“blicken aufeinander”) and to assert permanent values (“was bleibt”). An invisible congregation is being invited to overcome the secular authorities by asserting the God of Life. This constitutes a challenge to the authorities, and generates an alternative society: for Baeck transforms a spiritual value into a political one in order to reconstitute the Jewish community. This key value is embedded in the cosmos itself,²³ i.e. in the Heaven and Earth created by God, as a result of which Baeck’s new society rests on a sound foundation. Adapting Marx again, in being used to combat adversity, such value will be tested and thereby made more viable for the *après guerre*.

Imprisoned in Theresienstadt, Baeck is said to have become the camp’s moral conscience and the prisoners’ spiritual saviour by virtue of what a fellow-inmate called “*der Widerstand des Herzens.*”²⁴ There is a story about him which took place in April 1945 and cannot be told too often.

²⁰ Leo Baeck, *Dieses Volk. Jüdische Existenz* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1955), 94.

²¹ Andreas Kalyvas, “The Basic Norm and Democracy in Hans Kelsen’s Legal and Political Philosophy,” *Philosophy & Social Criticism* 32 (2006): 573–599.

²² Maurice-Ruben Hayoun, *Leo Baeck. Rappresentant des liberalen Judentums*, trans. Alexandra Maria Linder (Darmstadt: WBG, 2015), 271.

²³ David Graeber, “It is values that bring universes into being,” *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3 (2013): 219–243.

²⁴ H. G. Adler, “Leo Baeck in Theresienstadt,” in *Worte des Gedenkens für Leo Baeck*, ed. Eva Reichmann (Heidelberg: Verlag, 1959), 62.

¹⁵ Levi, *If this is a Man*, 128.

¹⁶ Karl Marx, *Capital*, trans. Ben Fowkes, vol. 1 (London: Penguin, 1990), 154.

¹⁷ Leonard Baker, *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews* (New York; London, 1978), 145.

¹⁸ Jeremy Adler, “A Mystic among the Intellectuals. H. G. Adler in Debate with Jean Améry and Hannah Arendt,” in *A Modernist in Exile. The International Reception of H. G. Adler (1910–1988)*, ed. Lynn L. Wolff (Oxford, 2019), 165.

¹⁹ Michael A. Meyer, *Rabbi Leo Baeck: Living a Religious Imperative in Troubled Times* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2021), 8.

As he later recalled, shortly after the death of a different Rabbi Beck, he encountered a Nazi officer:²⁵

The door opened and an SS officer entered. It was Eichmann. He was visibly taken aback at seeing me.

“Herr Baeck, are you still alive?” He looked me over carefully, as if he did not trust his eyes, and added coldly, “I thought you were dead.”

“Herr Eichmann, you are apparently announcing a future occurrence.”

“I understand now. A man who is claimed dead lives longer.”

It was apparent that Eichmann was announcing Baeck’s imminent demise, but Baeck refused to be intimidated. When Eichmann blocked his path, Baeck simply put his hand on Eichmann’s arm, lightly pushed him aside, and passed through the doorway. As he walked down the steps into the street, Baeck could still feel Eichmann’s astonished glance following his departing steps. By means of what the Germans call *Zivilcourage* Baeck asserted his human dignity; and in so doing he demonstrated the superiority of his values. Eichman recognised a power inherent in value. He was morally affected and like his fellow prisoners recognised Baeck as a “*Mensch*.” The key value of humanity prevailed. Baeck’s liberal Jewish values survived.

Just as individuals operated within institutions in the camps, as did Leo Baeck, they also founded new institutions, as did Emmanuel Ringelblum in the Warsaw Ghetto.²⁶ Ringelblum was a representative of the Yiddish Revival. The intellectual ferment that drove him comprised Marxism, Zionism and Yiddishism. Following the call of the Jewish historian Simon Dubnow in the 1920’s he set out to establish a new social history to develop Jewish national consciousness. Like his predecessors in the *Haskalah*, Ringelblum opposed Rabbinical authority. His method was to organise groups of collectors to gather materials for an authentic Jewish history based on social realities. This was a central goal of the YIVO, the Yiddish Scientific Institute founded in 1925. This pre-war scholarship together with sophisticated pre-war organisation involving about eight political parties²⁷ provided the basis for wartime activity in the Warsaw Ghetto. Here Ringelblum organised a whole army of collectors, who gathered evidence of daily life under the persecutions, including the uprising, to provide a permanent record of the Final Solution. This was the *Oneg Shabbath* – a celebration of the sabbath. His archive comprised some 6,000 documents

²⁵ Meyer, *Rabbi Leo Baeck*, 162.

²⁶ Samuel D. Kassow, ed., *Who will Write our History? Rediscovering a hidden archive from the Warsaw Ghetto* (London, 2007).

²⁷ Yitzhack (“Antek”) Zuckermann, *A Surplus of Memory. Chronicle of the Warsaw Ghetto* (University of California Press, 1993), XVII–XVIII.

with 35,000 pages – statements, letters, testimonies, photographs, newspapers, documents & co. – which were stored in metal milk cans before the Uprising. They were unearthed in 1946. Ironically this method originated in the German historicism of Niebuhr and Ranke. The Warsaw activists worked systematically. Ringelblum produced questionnaires to detail the problems that he wanted to examine.²⁸ The headings include topics like “The Life and Appearance of the Shtetl Just Before the Outbreak of War,” or “Public Jewish Life” under the Germans. This enabled him to produce an objective, scientific view of events, with a strong emphasis on sociology. Topics treated included “Which classes and age groups fled?” the invaders. The data included social stratification, mental attitudes, and statistics. This went far beyond historicism and was highly progressive inasmuch as it anticipated the British Mass Observation begun in 1937. Methodologically the *Oneg Shabbat* was cutting edge, and like Mass Observation, it aimed to “systematically... record human activity.”²⁹ One of the activists, a woman called Jarecka Gustawa, described the project as follows:³⁰

The record must be hurled under history’s wheel in order to stop it [...].

One can lose all hopes except one – that the suffering and destruction of this war will make sense when they are looked at from a distant, historical perspective. From suffering, unparalleled in history, from bloody tears and bloody sweat a chronicle of days of hell is being composed which will help explain the historical reasons for why people came to think as they did and why regimes arose [*that caused so much suffering*].

The *Oneg Shabbat* bore witness. It was history as moral value. These social historians did not flinch from reality. For example, they recorded how girls would raise their petticoats and relieve themselves in the street or beggars on the sidewalk would expose their private parts.³¹ Under the force of persecution the normal sense of shame broke down. The victims displayed their degradation. The anomie gripped the whole population. In representing the truth, however shameful, the *Oneg Shabbat* testified to value. Thus scholarship was employed to oppose the humiliation inflicted by the tormentors. For, as Thomas Nagel argues in *The View From Nowhere*, it is not possible to have a neutral moral system,³² and if we do not wish to accede to the impersonal will that governs the world, then even the portrayal of disgrace will represent a positive value. It is often said that Raul

²⁸ Kassow, ed., *Who will Write our History*, 396–397.

²⁹ Charles Madge and Tom Harrison, *First Year’s Work* (London, 1938), 7.

³⁰ Kassow, ed., *Who will Write our History*, 6–7.

³¹ Kassow, ed., *Who will Write our History*, 254.

³² Thomas Nagel, *The View from Nowhere* (New York; Oxford, 1986), 185.

Hilberg was the founding father of Holocaust studies in his monumental book *The Destruction of European Jewry* of 1961, but the subject originated much earlier, long before the war with Alfred Wiener's library created as early as 1933, and during the hostilities in projects like the *Oneg Shabbath*. Ringelblum's references to atrocities in towns beyond Warsaw such as Cracow, Tarnow, Czestochowa, Radom, Kielce and Ostrowiec³³ attest to a wider plan to portray the Final Solution. But there was another side to his appeal to values. As a public intellectual Ringelblum was also an activist committed to world revolution.³⁴ The longstanding alliance of Yiddishism and Marxism which had inspired him before the war still sustained him in the Shoah. The fight against Fascism was also a struggle for a Communist state. Indeed, as Nancy Munn has argued, actions can produce values,³⁵ and this is the case here. Ringelblum's political beliefs not only validated his actions, but sought to establish new values and new norms: he was not just writing about Jews, Germans, and Poles, but — as he wrote — creating an "objective documentation" to serve for "the good of mankind."³⁶ The key values embodied in the *Oneg Shabbath* were intended to lay the foundations for a new and egalitarian polity after the war and a peaceful civilization.

Throughout the ghettos and camps, wherever they could, the prisoners tried to assert their values. This is how H. G. Adler describes the situation in a chapter on cultural life in Theresienstadt:³⁷

Kultur und dieses "Ghetto" müssen als unvereinbar erscheinen, und doch gab es, wie krampfhaft ihre Züge auch waren, in Theresienstadt Kultur, deren beste Leistungen wertvoll sind und allen Respekt verdienen. Was kann in diesem Lager unter Kultur verstanden werden? Zusätzliche Werte, die über die physische Selbsterhaltung der Gemeinschaft hinaus in Ansprüchen und Werken sich auslebten, erfüllten und ein Mindestmaß vital nötiger Leistungen übetrafen. Wann und wo es möglich war, wollten die Gefangenen sich geistig entfalten [...].

Whereas Ringelblum sets out to write history, H. G. Adler is here defining the superior value of cultural activity *tout court*. He conceives a typical hierarchy of value in which basic material needs are superseded by the spiritual values of cultural activity. This quest for higher values appears

³³ Emmanuel Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto*, ed. and trans. Jacob Sloan (New York, 2006), 262.

³⁴ Kassow, ed., *Who will Write our History*, 372.

³⁵ Nancy Munn, *The Fame of Gawa: A Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea) Society* (Cambridge, 1986), 267–273.

³⁶ Kassow, ed., *Who will Write our History*, 387.

³⁷ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft* (Göttingen, 2005), 584.

to have been universal in the camp. The inmates attempted to build a superior reality, in which a different set of norms prevailed than those imposed by their captors. Anna Hájková, the most recent historian of the camp, argues that art and culture in Theresienstadt established a connection to home, both to the pre-war and to the post-war situation.³⁸ What needs to be added, however, is that inmates such as Emil Utitz, the convenor of the so-called *Freizeitgestaltung*, the cultural organisation in the camp, became active after the war in reconstituting modern society. Inmates not only preserved human values in the camp; but translated them into the *après guerre* to help revive civilization.

What John Rawls calls "public values" that should uphold a state were inverted in the Third Reich; but they were restored by the prisoners. For it was the inmates who maintained the ideals of justice and civility upon which a liberal polity depends; and so it was numerous victims — if not all of them — who upheld a faith in a liberal society. They opposed what Max Weber has tellingly described as "*Wertirrationalismus*,"³⁹ an irrationality that reached its nadir in Auschwitz. The most extreme and controversial episode in all of the camps, the history of the *Sonderkommando*, testifies both to the annihilation and the survival of values. For Primo Levi the *Sonderkommando* represented "An extreme case of collaboration."⁴⁰ This echoes Bruno Bettelheim's sanctimonious judgement.⁴¹ To my mind such self-righteous critiques resemble what Adorno⁴² identified as victim-blaming, which was later explained by William Ryan. Against such priggish outrage Hermann Langbein set a more humane view. He quotes one of the *Sonderkommando* as saying:⁴³ "Wenn man bei unserer Arbeit nicht am ersten Tag verrückt wird, dann gewöhnt man sich daran." An inverted reality of this nature cannot be judged by any normal category. The question which needs to be put is not why these victims succumbed to torture — the answer is surely self-evident, — but whether they were able to cling to any moral values. From the evidence, what Havel calls a "parallel polis" remained *in situ* even under the most terrible conditions;⁴⁴ this was a sorry reflection of a better polity,

³⁸ Anna Hájková, *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* (Oxford, 2020), 178, 200.

³⁹ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, 1976), 508.

⁴⁰ Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (London, 2001), 34.

⁴¹ Miklos Nyiszli, *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account* (Eastford CT, 2020), XIII; Nicholas Chare and Dominic Williams, *The Auschwitz Sonderkommando. Testimonies, Histories, Representation* (London, 2019), 2–3.

⁴² T. W. Adorno, "Wagner, Nietzsche and Hitler," *The Kenyon Review* 9 (1947): 158.

⁴³ Hermann Langbein, *Menschen in Auschwitz* (Vienna, 1972), 224.

⁴⁴ Vaclav Havel, *Living in Truth* (London, 1989), 104.

in which civilised values continued to lead their existence; for, as Havel says, such a polis points beyond itself, to a more responsible world. This can be seen from the fact that the *Sonderkommando* resisted. After months of preparation, they arose on 7 October 1944, killing three SS men, wounding 12 more, and putting Crematorium IV permanently out of action.⁴⁵ This heroic rebellion was the only major revolt in Auschwitz. A total of 451 members of the *Sonderkommando* were executed.⁴⁶ Behind their actions it is possible to detect what Hannah Arendt calls the revolutionary spirit:⁴⁷ this involves founding a new body politic, a new form of government; for the ultimate goal of the *Sonderkommando* revolt lay beyond Auschwitz in a new state. The revolt was embedded in the political scenery of the camp, notably the *Kampfgruppe Auschwitz*, which was led by Communists and Social Democrats. The *Sonderkommando* had contact with the leadership of *KGA* which helped them to prepare their insurrection with gunpowder and explosives and intelligence.⁴⁸ *KGA* also provided the trigger for the uprising by informing the *Sonderkommando* that the SS planned to liquidate them on 7 October. Even under these dire circumstances the prisoners formed an effective political unit. They displayed all the features of a typical revolutionary group: a clear goal, a fixed ideology, communicatory skills, organisation, resolve, commitment, and a willingness to sacrifice their lives for a nobler goal. Crucially they also shared the will, the courage, and the means to carry out violent action. The legitimacy that is required by any revolutionary act stems from their values. Even the *Sonderkommando* were touched by a vision of goodness.⁴⁹ Their revolt may be interpreted as a *kiddush hashem* or the sanctification of the name. It recalls the mass suicide in Masada described by Josephus. In his speech to the Jews at Masada Eleazar ben Ya'ir declared:⁵⁰ "I consider it a particular grace that God allowed us to die as free men." Like the revolt at Masada the rebellion in Auschwitz was not just a political act, it appealed to Judaism's values, and reinstated the covenant. For, as Bonhöffer maintains, the very fragmentariness of a broken

⁴⁵ "The Sonderkommando revolt 70 years on," Holocaust Educational Trust Blog, October 7, 2014, <https://www.het.org.uk/news-and-events/blog/entry/the-sonderkommando-revolt-70-years-on>.

⁴⁶ Hermann Langbein, "The Auschwitz Underground," in *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, eds. Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (Bloomington and Indianapolis, 1998), 500–501.

⁴⁷ Hannah Arendt, *On Revolution* (London, 1991), 214–215.

⁴⁸ Marcus Barnett, "Life in the Century's Midnight," *TRIBUNE*, January 27, 2019, accessed August 21, 2024, <https://tribunemag.co.uk/2019/01/life-in-the-centurys-midnight>.

⁴⁹ Arendt, *On Revolution*, 70.

⁵⁰ Flavius Josephus, *Geschichte des jüdischen Krieges*, trans. Heinrich Clementz (Berlin; Vienna, 1923), 658.

life invokes a loftier fulfilment.⁵¹ The several testaments written by members of the *Sonderkommando* and buried under the ground — Zalman Gradowski, Zalman Leventhal, Dayan Langfus and another anonymous writer⁵² — belong to the most harrowing documents in history. Gradowski describes the pathetic scene when the victims approach the gas chamber. This is one among many unimaginable such moments. He observes "Moral und Ethik — gehen genau wie das Leben ins Grab." Yet this was not entirely true. Gradowski reports a typical scene involving female prisoners:⁵³

Einige hängen sich an uns, wie Betrunkene, Verliebte werfen sie sich uns in die Arme und bitten mit verschämten Blick, dass wir sie nackt ausziehen, sie wollen jetzt alles vergessen, sie wollen jetzt an gar nichts denken. Mit der Welt von gestern, ihrer Moral und ihren Prinzipien haben sie [...] abgeschlossen.

The episode shows the survival of moral values at the moment of annihilation: compassion and sympathy, solidarity and fraternity remain alive within this morbid universe.⁵⁴ It can be seen that the scrolls of Auschwitz constitute another form of value, which John Finnis rightly calls the value of knowledge. Thus the *Sonderkommando*, for all its abasement, manifested the values of knowledge and action.

This verges on Nietzsche's belief in suffering as the highest value: "Ihr wollt [...] das Leiden abschaffen; und wir? [...] wir wollen es lieber noch höher und schlimmer haben."⁵⁵ The point is echoed by Franz Baermann Steiner:⁵⁶ "A life without suffering is valueless." Steiner's vision of suffering as the measure of value wrestles meaning from death. As an exile he partakes of the victims' lot by becoming a witness. He, too, became a guardian of value.

⁵¹ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, ed. Eberhard Bethge (Munich, 1961), 80.

⁵² Nathan Cohen, "Diaries of the Sonderkommando," in *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, eds. Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (Bloomington and Indianapolis, 1998), 522–534; Jadwiga Bezwińska and Danuta Czech, eds., *Amidst a Nightmare of Crime. Manuscripts of Prisoners in Crematorium Squads Found at Auschwitz* (New York, 1992).

⁵³ Salmen Gradowski, *Die Zertrennung. Aufzeichnungen eines Mitglieds des Sonderkommandos* (Berlin, 2019), 190.

⁵⁴ G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* (Hamburg, 1949), 421.

⁵⁵ Friedrich Nietzsche, "Werke. Kritische Gesamtausgabe. Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral (1886–1887)," in *KGW VI-2*, ed. Giorgio Colli (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1968), 167.

⁵⁶ Franz Baermann Steiner, *Taboo, Truth, and Religion*, ed. Jeremy Adler and Richard Fardon, vol. 1 (Oxford; New York, 1999), 84; Franz Baermann Steiner, *Orientalpolitik, Value, and Civilisation*, ed. Jeremy Adler and Richard Fardon, vol. 2 (Oxford; New York, 1999), 115–122.

In order to provide a means to action, values need to be translated into norms, whilst norms must be codified in laws which are entrusted to institutions. To achieve this the efforts of the allies, the exiles, and the inmates interlocked, as can be seen for example from the report by two Auschwitz escapees, Vrba and Wetzler. Their news travelled via Slovakia to the BBC in London, which broadcast details of Auschwitz and its gas chambers from their report on 15 June 1944.⁵⁷ Nothing more clearly illustrates the fellowship of prisoners, exiles, and allies. The overarching moral action, of course, stemmed from the allies. It was time to revive and restore Woodrow Wilson's hapless project for the League of Nations.⁵⁸ Franklin D. Roosevelt mooted his plan for the United Nations in his State of the Union address in 1941. He called it "a new Magna Carta of democracy,"⁵⁹ and unfolded it to Churchill and Stalin at Yalta.⁶⁰ This laid the groundwork for a new world order. Within this wider framework the exiles pulled their weight, notably the lawyers Hans Kelsen, Raphael Lemkin and Hersch Lauterpacht. The latter is celebrated in Phillippe Sand's biopic *East West Street*,⁶¹ but he leaves out Kelsen, who was no less important. Even before the war,⁶² Kelsen had worked on the reconstruction of Europe. He conceives of what he calls *cosmopolitan law*,⁶³ which he explains as follows:⁶⁴

Law is, essentially, an order for the promotion of peace. Its purpose is to assure the peaceful living together of a group of individuals in such a manner that they may settle their conflicts in a peaceful manner; that is, without the use of force, in conformity with an order valid for all.

What Kelsen envisages is a legal system uniting the world in a single legal body⁶⁵ that recalls Kant's plan for universal peace. The theories of the exiled lawyers and the efforts of the allies converged with the aspirations

⁵⁷ Miroslav Karny, "The Vrba and Wetzler Report," in *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, eds. Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (Bloomington and Indianapolis, 1998), 557–558.

⁵⁸ Stephen C. Schlesinger, *Act of Creation. The Founding of the United Nations* (Cambridge, 2003), 27.

⁵⁹ Schlesinger, *Act of Creation*, 31.

⁶⁰ Schlesinger, *Act of Creation*, 53.

⁶¹ Phillippe Sands, *East West Street* (London, 2016).

⁶² Jochen von Bernstorff, *The Public International Law Theory of Hans Kelsen. Believing in Universal Law*, trans. Thomas Dunlap (Cambridge University Press, 2010), 93, 108–113.

⁶³ Siegfried Schieder, "Pragmatism as a Path towards a Discursive and Open Theory of International Law," *European Journal of International Law* 11 (2000): 674–678.

⁶⁴ Hans Kelsen, *Law and Peace in International Relations. The Oliver Wendell Holmes Lectures 1940–1941* (Harvard University Press, 1942), 1.

⁶⁵ Lars Vinx, *Hans Kelsen's Pure Theory of Law. Legality and Legitimacy* (Oxford University Press, 2007), 176–207.

of the prisoners in the camps. The lawyers' statutes became the new guarantors of value as in Lauterpacht's *International Bill of the Rights of Man*.⁶⁶ What these juridical guardians set their sights on was the anomie of the Third Reich. Nowhere can this be seen more clearly than in Lemkin's coining of the term "genocide" — the most violent manifestation of anomie, which is the antithesis of value.⁶⁷ It was his passion for philology that enabled Lemkin to coin a powerful new word made up of the Greek *genos* (race, tribe) and the Latin *cide* (killing) which became a unique rhetorical weapon in the fight for justice. Lemkin devotes a chapter to it in his *magnum opus*. The definition is remarkable:⁶⁸

It is intended [...] to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves.

By an act of judicial empathy Lemkin grasps exactly what occurred in the axis countries. His definition translates the Final Solution into legal terminology. It reflects key values, establishes a new norm, and outlaws genocidal acts. From here there lay a direct route to the Genocide Convention of 1948,⁶⁹ and genocide now stands at the apex of all crimes. Several institutions were charged with trying it, notably the ICTY, the ICTR, and the ICC set up in 2002.⁷⁰ Key values became enshrined in these bodies. The various post-war bodies combined to create a universal order intended to be more effective than Westphalia or the Vienna Congress. They are based on shared norms, which Kelsen now called "*Gerechtigkeitsnormen*."⁷¹ Such norms require a just form of behaviour to all humanity. Indeed, as Leo Strauss, another exile, argued:⁷² "The dignity of man consists in [...] freely choosing his own values." Strauss's appraisal establishes the decisive link between value and freedom. Thus exiles, inmates and allies converged to forge new

⁶⁶ Hersch Lauterpacht, *An International Bill of the Rights of Man* (Oxford, 2013).

⁶⁷ Merton, *Social Theory and Social Structure*, 190.

⁶⁸ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, 2nd ed. (Clark, 2008), 79.

⁶⁹ Mark A. Drumbl, "Genocide: The Choppy Journey to Codification," in *Philosophical Foundations of International Criminal Law: Correlating Thinkers*, eds. Morten Bergsmo and Emiliano J. Buiss (Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2010); Larissa van der Herik, "The Schism Between the Legal and the Social Concept of Genocide," in *The Criminal Law of Genocide. International, Comparative and Contextual Aspects*, eds. Ralph Henham and Paul Behrens (London; New York, 2007), 76–77.

⁷⁰ David Bosco, *Rough Justice. The International Criminal Court in a World of Power Politics* (Oxford, 2014); Bruce Broomhall, *International Justice and the International Criminal Court: Between Sovereignty and the Rule of Law* (Oxford, 2003).

⁷¹ Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 618.

⁷² Leo Strauss, *Natural Right and History* (Chicago, 1963), 44.

values, new norms, new laws and new institutions. Often a single individual established a civilisational continuity: the Polish Jew Yitzhak Zuckermann was an active Zionist before the war; he became a leader of the Warsaw Ghetto uprising; and after the war he assisted in the rehabilitation of camp survivors.⁷³ His life symbolises the moral continuity that spanned the Shoah. The wider situation is summed up by Norbert Elias. Writing at the end of *Über den Prozeß der Zivilisation*, which is dedicated to his parents who perished in the Shoah, he detects:⁷⁴ “die ersten Umrisse eines erdumfassenden Spannungssystems von Staatsbünden.” The process of civilization was not yet accomplished; but it lay within sight. The invisible community had done its work. It transformed what Woodrow Wilson called a “community of power”⁷⁵ into a value community to create a new world architecture. But having lasted a typical eighty to a hundred years, the peace upheld by the value community is now under attack. It is not just peaceful acts that multiply and progress. Indeed, as the Russian writer Maxim Osipov reminds us, there is an arc of evil that leads from the massacre at Babyn Jar, where many of Osipov’s own relatives perished, to what the Russians are now calling “the solution of the Ukrainian question.”⁷⁶ Since 7 October in the Middle East, matters have only grown worse: the postwar community of value faces its greatest test.

Conclusion

It follows from the argument of this paper which centres largely around the Shoah that the current hostilities across the world from the Ukraine to Gaza are best redrawn by developing the key liberal values and norms of truth, justice and freedom. This action is open to everyone. Any ordinary citizen can contribute to the maintenance of values. Whilst not teleological, as values are entities in themselves, this *modus operandi* should contribute to the cessation of hostilities and the recreation of civil society after the war. It is therefore essential to develop cultural activities during the fighting in order to develop new values, norms and institutions. By such means civil society should be enriched and enlarged. With respect to the Ukraine, it can be noted how the terrible history of pogroms against the Jewish people

⁷³ Zuckermann, *A Surplus of Memory*.

⁷⁴ Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen*, vol. 2 (Frankfurt, 1976), 452–453.

⁷⁵ Woodrow Wilson, “Address to the United States Senate, 22 January 1917,” in *Selections for Today*, ed. Arthur Bernon Tourtellot (New York, 1945), 131.

⁷⁶ Maxim Osipov, “The Fifth Day of the War. A Russian author faces the war in Ukraine,” *Los Angeles Review of Books*, February 28, 2022, accessed August 24, 2024, <https://lareviewofbooks.org/short-takes/the-fifth-day-of-the-war/>.

culminating in the horrors of Babyn Jar perpetrated by the National Socialists have been overcome by a modern, liberal Ukraine, as envisaged by figures such as Vernadsky. Bodies like the Ukrainian Academy of Sciences, inspired by Vernadsky are continuing to carry out their duty to the nation in this regard; but the same holds true for every Ukrainian citizen. It should, however, not be forgotten that the study of the humanities typified by the Ukrainian research and performance of Shakespeare by great Ukrainian scholars and theatre people is also playing a part in this procedure today. Whilst the politicians take a shine to NATO and the EU, citizens and scholars are continuing to effect what Norbert Elias calls the civilizing process.

Bibliography

- Adler, H. G. “Leo Baeck in Theresienstadt.” In *Worte des Gedenkens für Leo Baeck*, edited by Eva Reichmann, 61–64. Heidelberg: Verlag, 1959.
- Adler, H. G. *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Göttingen, 2005.
- Adler, Jeremy. “A Mystic among the Intellectuals. H. G. Adler in Debate with Jean Améry and Hannah Arendt.” In *A Modernist in Exile. The International Reception of H. G. Adler (1910–1988)*, edited by Lynn L. Wolff, 153–169. Oxford, 2019.
- Arendt, Hannah. *On Revolution*. London, 1991.
- Baeck, Leo. *Dieses Volk. Jüdische Existenz*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1955.
- Baker, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. New York; London, 1978.
- Barnett, Marcus. “Life in the Century’s Midnight.” *TRIBUNE*, January 27, 2019. Accessed August 21, 2024. <https://tribunemag.co.uk/2019/01/life-in-the-century-midnight>.
- Bernstorff, Jochen von. *The Public International Law Theory of Hans Kelsen. Believing in Universal Law*. Translated by Thomas Dunlap. Cambridge University Press, 2010.
- Bezwińska, Jadwiga, and Danuta Czech, eds. *Amidst a Nightmare of Crime. Manuscripts of Prisoners in Crematorium Squads Found at Auschwitz*. New York, 1992.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*. Edited by Eberhard Bethge. Munich, 1961.
- Bosco, David. *Rough Justice. The International Criminal Court in a World of Power Politics*. Oxford, 2014.
- Broomhall, Bruce. *International Justice and the International Criminal Court: Between Sovereignty and the Rule of Law*. Oxford, 2003.

Chare, Nicholas, and Dominic Williams. *The Auschwitz Sonderkommando. Testimonies, Histories, Representation*. London, 2019.

Cohen, Nathan. "Diaries of the Sonderkommando." In *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum, 522–534. Bloomington and Indianapolis, 1998.

Drumbl, Mark A. "Genocide: The Choppy Journey to Codification." In *Philosophical Foundations of International Criminal Law: Correlating Thinkers*, edited by Morten Bergsmo and Emiliano J. Buiss. Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2010.

Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen*. Vol. 2. Frankfurt, 1976.

Fletcher, Jonathan. *Violence & Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias*. Cambridge, 1997.

Gradowski, Salmen. *Die Zertrennung. Aufzeichnungen eines Mitglieds des Sonderkommandos*. Berlin, 2019.

Graeber, David. "It is values that bring universes into being." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3 (2013): 219–243.

Graeber, David. *Towards and Anthropological Theory of Value. The False Coin of our Dreams*. New York, 2001.

Hajkova, Anna. *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford, 2020.

Hart, H. L. A. *The Concept of Law*. 2nd ed. Oxford, 1997.

Havel, Vaclav. *Living in Truth*. London, 1989.

Hayoun, Maurice-Ruben. *Leo Baeck. Rāpresentant des liberalen Judentums*. Translated by Alexandra Maria Linder. Darmstadt: WBG, 2015.

Hegel, G. W. F. *Phänomenologie des Geistes*. Hamburg, 1949.

Herik, Larissa van der. "The Schism Between the Legal and the Social Concept of Genocide." In *The Criminal Law of Genocide. International, Comparative and Contextual Aspects*, edited by Ralph Henham and Paul Behrens, 75–95. London; New York, 2007.

Jacobs, Louis. *Jewish Values*. London, 1960.

Josephus, Flavius. *Geschichte des jüdischen Krieges*. Translated by Heinrich Clementz. Berlin; Vienna, 1923.

Kalyvas, Andreas. "The Basic Norm and Democracy in Hans Kelsen's Legal and Political Philosophy." *Philosophy & Social Criticism* 32 (2006): 573–599.

Karny, Miroslav. "The Vrba and Wetzler Report." In *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum, 553–568. Bloomington and Indianapolis, 1998.

Kassow, Samuel D., ed. *Who will Write our History? Rediscovering a hidden archive from the Warsaw Ghetto*. London, 2007.

Kelsen, Hans. *Law and Peace in International Relations. The Oliver Wendell Holmes Lectures 1940–1941*. Harvard University Press, 1942.

Kelsen, Hans. *Reine Rechtslehre. Studienausgabe der 2. Ausgabe von 1960*. Edited by Mathias Jenstadet. Tübingen, 2017.

Langbein, Hermann. *Die Stärkeren. Ein Bericht aus Auschwitz und anderen Konzentrationslagern*. Vienna, 2008.

Langbein, Hermann. *Menschen in Auschwitz*. Vienna, 1972.

Langbein, Hermann. "The Auschwitz Underground." In *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum, 485–502. Bloomington and Indianapolis, 1998.

Lauterpacht, Hersch. *An International Bill of the Rights of Man*. Oxford, 2013.

Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. 2nd ed. Clark, 2008.

Levi, Primo. *If this is a Man. The Truce*. Translated by Stuart Woolf. London: Abacus, 1993.

Levi, Primo. *The Drowned and the Saved*. London, 2001.

Madge, Charles, and Tom Harrison. *First Year's Work*. London, 1938.

Marx, Karl. *Capital*. Translated by Ben Fowkes. Vol. 1. London: Penguin, 1990.

Meyer, Michael A. *Rabbi Leo Baeck: Living a Religious Imperative in Troubled Times*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2021.

Munn, Nancy. *The Fame of Gawa: A Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea) Society*. Cambridge, 1986.

Murdoch, Iris. *The Sovereignty of Good*. London: Routledge, 2001.

Nagel, Thomas. *The View from Nowhere*. New York; Oxford, 1986.

Nietzsche, Friedrich. "Werke. Kritische Gesamtausgabe. Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral (1886–1887)." In *KGW VI-2*, edited by Giorgio Colli. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1968.

[No author]. "The Sonderkommando revolt 70 years on". Holocaust Educational Trust Blog. October 7, 2014. <https://www.het.org.uk/news-and-events/blog/entry/the-sonderkommando-revolt-70-years-on>.

Nyiszli, Miklos. *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account*. Eastford CT, 2020.

Osipov, Maxim. "The Fifth Day of the War. A Russian author faces the war in Ukraine." *Los Angeles Review of Books*, February 28, 2022. Accessed August 24, 2024. <https://lareviewofbooks.org/short-takes/the-fifth-day-of-the-war/>.

- Parsons, Talcott. *The Structure of Social Action*. Vol. 1, “Marshall, Pareto, Durkheim.” New York, 1968.
- Raz, Joseph. *The Authority of Law*. 2nd ed. Oxford, 2009.
- Ringelblum, Emmanuel. *Notes from the Warsaw Ghetto*. Edited and translated by Jacob Sloan. New York, 2006.
- Sands, Philippe. *East West Street*. London, 2016.
- Scheler, Max. *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Edited by Christian Bermes. Hamburg: Meiner, 2014.
- Schieder, Siegfried. “Pragmatism as a Path towards a Discursive and Open Theory of International Law.” *European Journal of International Law* 11 (2000): 663–698.
- Schlesinger, Stephen C. *Act of Creation. The Founding of the United Nations*. Cambridge, 2003.
- Steiner, Franz Baermann. *Orientpolitik, Value, and Civilisation*. Edited by Jeremy Adler and Richard Fardon. Vol. 2. Oxford; New York, 1999.
- Steiner, Franz Baermann. *Taboo, Truth, and Religion*. Edited by Jeremy Adler and Richard Fardon. Vol. 1. Oxford; New York, 1999.
- Strauss, Leo. *Natural Right and History*. Chicago, 1963.
- The Times*, March 2, 2022.
- Vinx, Lars. *Hans Kelsen’s Pure Theory of Law. Legality and Legitimacy*. Oxford University Press, 2007.
- Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1976.
- Wilson, Woodrow. “Address to the United States Senate, 22 January 1917.” In *Selections for Today*, edited by Arthur Bernon Tourtellot. New York, 1945.
- Zuckermann, Yitzhack (“Antek”). *A Surplus of Memory. Chronicle of the Warsaw Ghetto*. University of California Press, 1993.

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.02

Ursula Woolley,

Ukrainian Institute London

ursulawoolley@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-4509-378X>

WRITING THE HISTORY OF THE HOLOCAUST IN UKRAINE BEFORE AND AFTER 24 FEBRUARY 2022: AN OUTSIDE VIEW

The article aims to discern whether and how the historiography of the Holocaust in Ukraine has shown, from an external perspective, signs of change since 24 February 2022.

It looks at approaches taken in research published on the topic in Ukraine before and since 24 Feb 22. The historical context includes a glance at the longer-term historiography of the Holocaust in Ukraine, from abroad as well as domestically. The importance of the wider context requires a look at some issues and debates in memory politics and public history. The article considers all this material in the context of recent historiography from outside Ukraine.

There have been frequent surveys of the academic literature on the Holocaust in Ukraine, including some published since 24 February 2022. The novelty of this article consists in taking an early look at the apparent effects of the full-scale invasion on the scholarship in this field, with an external perspective which inevitably perceives context differently.

The article argues that the experience of the invasion and occupation, direct and indirect, may for a cross-section of scholars inspire new understanding and scholarship, however much unlooked for. It argues that scholarship in the field continues to come closer to considering and understanding trauma inflicted and undergone; that Russian propaganda is well-resourced and impactful; and that the new trauma of the new war helps and hinders equally public discussion and wider public understanding, domestically and internationally.

Keywords: Holocaust, Historiography, Trauma, Memory politics, Epistemic imperialism.

Introduction

This article looks from an external perspective at the historiography of the Holocaust in Ukraine before and after 24 February 2022. It asks whether and how history-writing about the Holocaust in Ukraine has

changed as a result of what has been widely, though not universally, identified as a political and cognitive inflection point.¹

It argues that real-time information about and sometimes direct experience of the full-scale Russian invasion of Ukraine changes perception and perspective for historians and their readers, though in a number of different ways. Some scholarly approaches now build directly on this first hand, phenomenological information and some approaches seek more distance.

This article considers history-writing on the Holocaust in Ukraine in the context of public history and commemoration, memory politics and information politics. Ignoring the relationship between these areas might achieve more research focus, but at the cost of distorting the accuracy of the picture we see.

Alongside the discipline of history sit the field of public history (the analysis of materials directed at a non-specialist audience, including here the teaching of history in schools) and the field of memory politics.² Memory politics has traditionally been denigrated by scholars of history and of politics, but, because of the long history of expansionist “smyslokratiya” from imperial, Soviet and post-Soviet Russia, it remains central to our understanding of history, politics, thought and society in Ukraine.³ Historiography in Ukraine and on Ukraine appears, from a differently located external standpoint, almost inconceivably vulnerable to cross-border and international memory politics.

It is possible to make the case that the history of historiography in Ukraine, its favoured approaches and emphases, is the history of the response to Russian information autocracy. This article draws attention to the ways in which certain historical approaches, for example an emphasis on the analysis of diaries, or on intellectual history, address, whether consciously or unintentionally, different forms of external epistemic imposition.⁴

¹ Stuart Coles et al., “Seven Ways Russia’s War on Ukraine Has Changed the World,” Chatham House, February 20, 2023, <https://www.chathamhouse.org/2023/02/seven-ways-russias-war-ukraine-has-changed-world>, para. 1.

² Андреа Льов, “Освіта про Голокост в часи війни Росії проти України,” *Україна Модерна*, Січень 8, 2024, дата звернення Липень 1, 2024, <https://uamoderna.com/backward/transkrypt-dyskusi-yakavidbulasya-pid-chas-kruglogo-stolu-osvita-pro-golokost-v-chasy-vijny-rosiyi-proty-ukrainy/>.

³ The coinage “smyslokratiya” means a polity of “rule by meaning” or “rule by thought”. Ероп Холмогоров, “Происхождение смыслократии,” Viperson, дата звернення Червень 22, 2024, <http://viperson.ru/articles/egor-holmogorov-proishozhdenie-smyslokratii>.

⁴ Scholars in the field have called for more use of methods from social and behavioural sciences as a way of analysing and conceptualising the processes referred to both in testimonials and in official documents. For example, Maksym Hon in discussion in “Форум: Голокост в Україні: як (не)пишуть історію злочину,” *Україна Модерна* 34 (2023): 38–39.

During the Holocaust in Ukraine (1941–1944), between 1.4–1.6 million Jews were murdered. John-Paul Himka describes three phases to this mass killing: first, anti-Jewish violence in the summer of 1941, immediately after the Nazi invasion; second, between early 1942 and the summer of 1943, the rounding up of Jews for execution in mass shootings or for deportation to the death camp at Bełżec; third, in the winter of 1943–1944, the killing by UPA of surviving Jews, placed by UPA in labour camps.⁵

Trauma, “information autocracy” and “epistemic imperialism”

Three interconnected factors condition writing and reading in this field. I will take first the nature and extent of information influence exercised from Russia, on Ukraine and internationally in respect of Ukraine. Sergei Guriev and Daniel Treisman have described Russia (and the Soviet Union) as an “information autocracy” or “spin dictatorship.”⁶ The long-time Kremlin strategist Vladislav Surkov has written similarly of “Russia as an *organism of meaning-formation and ideational influence*, saying what it does and not doing what others say.”⁷ So control of information and of systems of meaning is central to politics as conducted within Russia, and from Russia internationally.

The second and related factor is “epistemic imperialism.” David G. Lewis, examining the influence on political thought in Moscow in recent years of the ideas of the Nazi German jurist Carl Schmitt, underscored the importance to this worldview of “discursive sovereignty.”⁸ According to this worldview, for a hegemonic state (Russia, in this example), discursive sovereignty is exercised not only internally but also over the neighbouring states over which regional sovereignty is assumed. Additionally, “discursive sovereignty” includes as a corollary the exclusion from these neighbouring states of external normative epistemic influence as well. The anthropologist Maria Sonevsky draws our attention to the long history of “knowledge production between centres (often correlating to the hubs of former or present

⁵ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA’s Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021), 13–14.

⁶ Sergei Guriev and Daniel Treisman, *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st century* (Princeton: Princeton University Press, 2022); Sergei Guriev and Daniel Treisman, “A Theory of Informational Autocracy,” *Journal of Public Economics* 186 (2020): 104–158.

⁷ Владислав Сурков, “Национализация будущего,” *Surkov.info*, Грудень 6, 2006, <https://surkov.info/nacionalizaciya-budushhego-polnaya-versiya/>, para. 59.

⁸ David G. Lewis, *Russia’s New Authoritarianism: Putin and the Politics of Order* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020), 58–59, 185–186; Carl Schmitt, “Ethic of State and Pluralistic State,” in *The Challenge of Carl Schmitt*, ed. Chantal Mouffe (London: Verso, 1999), 206.

empires).”⁹ That is, other imperial or former imperial centres have tended surprisingly often to take Russia’s long history of regional discursive imposition at face value. Vitalii Chernetsky writes about “an entrenched pattern of epistemic injustice towards Ukraine.”¹⁰ He also cites Nora Berenstain’s concept, pertinent to our topic in this article, of the “double-bind” of “epistemic exploitation.” Epistemic exploitation is defined as:

having to choose between allowing ignorance and false claims about marginalized people to go unchallenged, or providing epistemic labour in the knowledge that it is improbable that the dominantly situated knowers will change their understanding (and may well refuse to treat their knowledge claims and ways of knowing as legitimate).¹¹

The third factor conditioning the development of this field is the personal and societal, direct and inherited effect of trauma. Gilad Hirschberger writing in *Frontiers of Psychology* in 2018 about “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning” notes that:

For victims, the memory of trauma may be adaptive for group survival, but also elevates existential threat, which prompts a search for meaning, and the construction of a trans-generational collective self. For perpetrators, the memory of trauma poses a threat to collective identity that may be addressed by denying history, minimizing culpability for wrongdoing, transforming the memory of the event, closing the door on history, or accepting responsibility.¹²

Inviting more confrontation with these issues and these histories which are characterised by tending to resist confrontation, the Tkuma Institute, the Berlin-based Forum Transregionale Studien and Prisma Ukraina assembled a workshop in Dnipro in 2019 entitled: *After Violence: the (Im)Possibility of Understanding and Remembering*.¹³

⁹ Maria Sonevsky, “What is Ukraine? Notes on Epistemic Imperialism,” *Topos* 2 (2022): 22.

¹⁰ Vitaly Chernetsky, “Confronting Epistemic Injustice: Centering Ukraine in the Paradigm Shift in East European Studies,” in *A World Order in Transformation? A Comparative Study of Consequences of the War and Reactions to These Changes in the Region*, ed. Ninna Mörner (Stockholm, 2024), 23.

¹¹ Chernetsky, “Confronting Epistemic Injustice,” 26; Nora Berenstain, “Epistemic Exploitation,” *Ergo* 3 (2016): 570.

¹² Gilad Hirschberger, “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (2018): 1.

¹³ “After Violence: the (Im-)Possibility of Understanding and Remembering,” Forum Transregionale Studien, accessed July 1, 2024, <https://www.forum-transregionale-studien.de/veranstaltungen/kalender/details/after-violence-the-im-possibility-of-understanding-and-remembering>.

Structure of Article

Bearing in mind the foundational points above about information autocracy, epistemic imperialism and trauma, the rest of this article is set out as follows. First it looks at “the state of the field” preceding 24 February 2022, in the context of characteristic instances of local historical politics and relevant emphases in political narrative from Moscow pertaining at the time. Then it turns back and looks at the journey in history-writing and historical politics to get to this point, from Stalin-era manipulation of the official narrative and suppression of public discussion to post-Maidan motivation for harder conversations and a gradually but inconsistently widening awareness of the ubiquity of Moscow propaganda. The next section turns now to the present and to the evolution of the field since 24 February 2022. It looks at the writing and reading of Holocaust history and Holocaust testimony in the circumstances of the new war, at new and re-emerging instances of tropes connected with the Holocaust in propaganda, at the historical approaches which now innovate, and at recent Ukraine-based critiques of the state of the field. The conclusion notes shifts in perceptions of the topic and signs of shifts in historical approaches.

As always, and still especially on the subject of Ukraine, positionality makes a difference. This article expresses an external view. It asserts the importance of geography (I write about debate in Ukraine, from abroad) and of discursive context as limiting, though sometimes also differently enlightening, factors. I write in the English-language discursive context of the UK, about debate in and about Ukraine of which I am an external observer, with the impact on perspective which that implies.¹⁴

2021: the state of the field “On the Eve”

This section takes a snapshot of the historiography of the Holocaust in Ukraine in the year or so before 24 February 2022. It surveys examples, and critiques, of approaches current at the time. It looks at the public history/historical politics context and the broader international and information war context. Having created this picture of a point in time, in the next section we turn back and see the paths taken to reach this point. Then we turn the clock forwards again and look at changing debate and perceptions since 24 February 2022. Looking at a point in time draws our attention to the material differences in understanding and in depth of knowledge between different perspectives on the same subject.

¹⁴ Maria Sonevsky writes: “Epistemic imperialism is the hubris of believing that what one knows or studies from a privileged perspective, as within the Anglophone academy, can be exported wholesale to contexts about which one knows little or nothing”. Sonevsky, “What is Ukraine?,” 22.

New history-writing: bringing the past into focus

In our field by this stage, studies now concentrate on perpetration: detailing the roles played by non-Jewish local inhabitants in organising and helping to carry out the mass killing of Jews in Ukraine. Roman Shliakhtych uses sources from Yad Vashem and from Yahad-In Unum to consider the involvement of locally-recruited auxiliary police in the mass killing of Jews in Reichskommissariat Ukraine.¹⁵ Aleksandr Kruglov examines the roles taken by local policemen and “headmen” in organising the mass killing of the Jews of Lenindorf in what at the time of writing this article is the left-bank, Russian-occupied part of Kherson Oblast.¹⁶ John-Paul Himka’s English-language *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA’s Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* is also published at this point.¹⁷ Where Kruglov’s study considers only those in positions of (modest) authority in one small settlement and Shliakhtych’s study considers only the auxiliary police, recruited by the occupiers to help them, Himka limits himself similarly, though on a larger scale, by only considering members (narrowly or more loosely defined) of the OUN and UPA. Progress in sharing (and accepting) a clearer understanding of who-did-what-to-whom is achieved by circumscribing any implicit invitation to the reader to attribute blame more widely.

Researching personal identity, whether felt or ascribed, and its consequences in wartime, complements the study of actions undertaken and professional roles fulfilled. Arguably it aids our understanding that studies of perpetration and studies of the experience of identity and allegiance are taken separately. In practice the two are closely connected. But while our topic remains highly “triggering” and so frequently instrumentalised, temporarily separating identity and perpetration may help us better understand the totality in the long run. Iurii Kaparulin and Mykhailo Domaskin write about the life of Arkadii Weispapir, a native of southern Ukraine fighting in the Red Army, who was one of those prisoners who survived the famous camp uprising and escape from Sobibór on 14 October 1943 and died in Kyiv in 1919.¹⁸ Jared McBride’s *The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal*:

¹⁵ Роман Шляхтич, “Залучення членів української допоміжної поліції до масових убивств євреїв на території Райхскомісаріату «Україна»,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 86–115.

¹⁶ Александр Круглов, “«Судный День» евреев Лениндорфа: архивные документы,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 116–129.

¹⁷ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*.

¹⁸ Юрій Капарулін та Михайло Домаскін, “Між Радянським терором та Голокостом: досвід Аркадія Вайспіра (1921–2018),” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 10–37.

Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine, which challenges and subverts a whole range of identity assumptions, points out through the life of one person all the different violent processes impacting on chosen or imposed identity at the time.¹⁹ Do we mentally extrapolate his experience across the different categories of actors discussed in other texts or do we compartmentalise him as an extraordinary one-off?

Another approach current in the field by 2021 is to look at economic or material motivations for acts of enmity and violence. Roman Mykhal’chuk studies the appropriation of Jewish property by non-Jews during the Nazi occupation and suggests that, for some, acquisitiveness was a motivating factor in assisting with or participating in the violent killing of the Holocaust.²⁰ Depending on the moral framework in operation at the time and the precise state of the relationship between in-group and out-group, rationalising one’s own participation in violence on the basis of economic need may be both psychologically easier personally, more acceptable as a rationalisation to the in-group and a measure of the extent to which the other has already been distanced. Inter-group hatred (in this case, antisemitism) in this rationalisation is simultaneously present in practice and absent in discourse. Recall the shocking impact of the conversation between German daughter and mother in the 2023 film about Auschwitz, *The Zone of Interest*, about the opportunity to acquire the admired belongings of a neighbour whom they recall by name and who has now been taken away to be killed.²¹

So although it was by this pre-2022 stage possible to write with clarity and some precision about how non-Jewish Ukrainians played their part in the mass killing of Jews in Ukraine, there was still often more hesitancy, or less candour, or more over-simplification, in addressing the question of “why.” Ilya Gerasimov advanced the argument in 2021, though directing it at Omer Bartov, that his detailed 2018 English-language study of the Holocaust in Buczacz had failed to answer that question.²² It is possible to take this also as a measure of the extent to which the politicisation of public discourse at this stage is still constraining debate. Once the topic ceases to be

¹⁹ Jared McBride, “The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine,” *Journal of Genocide Research* 23, no. 4 (2021): 547–567.

²⁰ Роман Михальчук, “Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 38–85.

²¹ See: Jonathan Glazer, *The Zone of Interest*, Poland, US, UK: Film4, access, Polish Film Institute, 2023.

²² Ілля Герасимов, “Переосмислюючи геноцид: коли сусіди починають ненавидіти,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 166–205; Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon & Schuster, 2018).

a theme for the “discursive securitisation of historical identity,” it will be easier to assess and reassess causality, as research and social change invite that revision. Because the topic in 2021 remains politicised, the question of “why” can equally be interpreted as the question of “whose side you are on.”

Shamil Ramazanov and Feliks Levitas at this juncture explore that subject of taboo historically: the taboos of the mass shootings at Babyn Iar in particular and of the Holocaust in general during the Soviet period.²³ In that they attribute the reasons for these taboos to the nature of information control under Stalin, they are not breaking new ground: they note how people were silenced on the subject; how the expression of individual memories of events was suppressed; how these were replaced with selected tropes and approaches which fitted with the highly-controlled public narrative at the time.²⁴ They argue that it was this situation of totalitarian information control which prevented the writing in Ukraine of high-quality research on the Holocaust until after independence in 1991.²⁵ It seems that the combination of ready availability of sources alongside, primarily, personal motivation is a more likely reason, as argued by Himka considering earlier writing from outside Ukraine.²⁶ In their article, unlike the historians discussed above, already using analyses of political institutions and using approaches from political sociology and psychology, Levitas and Ramazanov adhere to the position which ascribes overall responsibility for the violence of the Holocaust in Ukraine to Hitler and his closest associates. They note, accurately in terms of our understanding of WWII but less constructively in terms of deepening understanding of the Holocaust in Ukraine, that “only” 30% of the victims of the lands occupied under the Nazi “New Order” were Jewish.²⁷

Volume 34 of the journal *Ukraina Moderna*, published by the University of Toronto Press in 2023, is referred to at various points in this article and can be considered a key collective assessment of the “state of the field” at this point shortly before Russia’s full-scale invasion.²⁸ The editors explain in the Foreword that much of the research it includes was written before

²³ Шаміль Рамазанов та Фелікс Левітас, “Бабин Яр. Голокост – табуовані теми радянської історіографії,” *Сторінки історії: зб. наук. пр.* 53 (2022): 113–130.

²⁴ Рамазанов та Левітас, “Бабин Яр. Голокост,” 115–116.

²⁵ Рамазанов та Левітас, “Бабин Яр. Голокост,” 125–126.

²⁶ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 28.

²⁷ Рамазанов та Левітас, “Бабин Яр. Голокост,” 115.

²⁸ Омер Бартов та ін., “Форум: Голокост в Україні: як (не)пишуть історію злочину,” *Україна Модерна* 34 (2023): 17–75.

24 February 2022.²⁹ See the final section of this article, “The evolution of the field since 24 February 2022,” for a note on Iuri Radchenko’s reading of the volume.³⁰

Politics of public history and commemoration

Accusations of a “narrative of victimhood” were sometimes directed at Ukraine after 1991, in particular during the Iushchenko presidency from 2005–2010 in connection with initiatives making known the history of the Holodomor. In his article published in 2022, Heorhiy Kas’ianov continues to take a dim view of the public history approach to the Holocaust in Ukraine since 2014.³¹ Comparing treatments in Ukraine of the Holocaust with the Holodomor, he puts these two cataclysmic historical events explicitly in competition and therefore implicitly in opposition. Just as Levitas and Ramazanov employed an approach which ignored the possibility of non-elite agency, Kas’ianov employs an approach which, staying close to the confines of Soviet epistemic frameworks, reinforces identity binaries.

On the eve of the full-scale invasion, activity continues in the adjacent non-academic area of public commemoration. In Odesa, further development of memorials in the main public park commemorating local victims of the Holocaust is stalling.³² There is more open discussion of the history of antisemitism in the city, but the literal “setting in stone” of improvements to earlier monuments which were seen as overemphasising the local “Righteous Among the Nations” and underemphasising the actual Jewish victims is proving too difficult for progress to be fast.³³ Meanwhile in Kyiv, the internationally high-profile non-state “Babyn Iar Holocaust Memorial Centre,” mostly funded by oligarchs aligned and/or associated with Moscow, is under the political microscope.³⁴ At the beginning of January 2022, Vitalii Nakhmanovych notes in *Istorychna Pravda* Andrii Yermak’s formal authorisation of the rental of the building at Babyn Iar to the private

²⁹ Бартов та ін., “Форум: Голокост в Україні,” 10.

³⁰ Юрій (Амір) Радченко, “Важлива дискусія у важкі часи,” *Україна модерна*, Січень 27, 2024, дата звернення Липень 1, 2024, <https://uamoderna.com/backward/vazhlyva-dyskusiya-u-vazhki-chasy/>.

³¹ Georgiy Kasianov, “Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction,” *Journal of Genocide Research* 24, no. 2 (2022): 216–227.

³² Алена Балаба, “Проходоровский сквер в Одессе: разбитые таблички и сломанные деревья Праведников мира,” *Думська*, Август 17, 2021, дата обращения Август 1, 2024, <https://dumskaya.net/news/prohorovskiy-skver-v-odesse-razbitye-tablichki-i-149505/>, para. 5; “В Одесі біля ОДА побудують сквер з трьома меморіалами пам’яті,” *Українська правда*, Березень 10, 2021, дата звернення Серпень 1, 2024, <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/10/7286193/>.

³³ Балаба, “Проходоровский сквер в Одессе;” “В Одесі біля ОДА побудують сквер.”

³⁴ Babyn Yar Holocaust Memorial Center, accessed August 27, 2024, <https://babynyar.org/en/about>.

foundation, keeping our attention on the support forthcoming for the project from the president's office.³⁵ Perceptions of the project have been a litmus test of perceptions of risk to Ukraine from Moscow's hybrid information war over the preceding years, and Nakhmanovych, who studied in Moscow, has been one of the clearest advocates for understanding the risks it poses.³⁶

The Holocaust in Ukraine in revanchist Russian discourse

Viewed close-up on the eve of the full-scale invasion, the history of the Holocaust in Ukraine is becoming more clearly understood, through the work at least of some specialists. Problems with earlier attempts at commemoration are addressed in public discourse, if far from resolved. There coexists with this the impression that some remain content with traditional frameworks of knowledge and causality, and some appear oblivious to the intentions and impact of Moscow's information war.³⁷

But maybe Moscow does now feel itself on weaker ground on this topic. In Timofei Sergeitsev's demagogic article for RIA-Novosti of April 2021 "trailing" and rationalising a violently repressive political approach to Ukraine to follow Moscow's invasion, the subject of antisemitism is mentioned explicitly only once, half way through – though certainly for many readers the "Nazi" and "fascist" epithets sprinkled liberally throughout will tend to imply it.³⁸ On the subject of antisemitism "practiced in Ukraine," Sergeitsev refers to the torchlight processions for Bandera's New Year's Day birthday and to the official national commemoration of those who had taken part in the Holocaust and also in the Ukrainian national underground.³⁹ Three months later, in the infamous "history lesson" speech delivered in July 2021 from a Covid-era Kremlin, the mass killing of Jews in Ukraine during WWII also receives only a passing mention ("later, during WWII, groupings of radical Ukrainian nationalists used Polonisation [*in western Ukraine – U. W.*] as a justification for acts of terror against the Polish, Jewish

³⁵ "Питанням Бабиного Яру опікується особисто голова ОП Єрмак, – історик Нахманович," *Історична правда*, Січень 5, 2022, дата звернення Липень 1, 2024, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/>.

³⁶ See: Лана Самохвалова, "Віталій Нахманович, історик: Західна цивілізація створена через осмислення Голокосту," *Українформ*, Січень 29, 2020, дата звернення Липень 1, 2024, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2865316-vitalij-nahmanovic-istorik.html>, paras. 4–6.

³⁷ Keir Giles noted in his 2016 paper on Russian Information Warfare that "the aim in the initial [information] period of war is to incapacitate a state as much as possible before they realise the war has even started." Keir Giles, *Handbook of Russian Information Warfare* (Rome: NATO Defence College, 2016), 17.

³⁸ Тимофей Сергеев, "Какая Украина нам не нужна," *РИА Новости*, Апрель 10, 2021, дата обращения Июнь 13, 2022, <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html>.

³⁹ Сергеев, "Какая Украина нам не нужна."

and Russian population").⁴⁰ Putin's *casus belli* speech on 24 February 2022 does, though, propose a putative threat to Crimea: "they will undoubtedly try to bring war to Crimea... just as members of the punitive units of Ukrainian nationalists and Hitler's accomplices did during the Great Patriotic War."⁴¹ The idea of the "denazification of Ukraine" causes dismay, alongside the confusion which suits the Kremlin, among western commentators: "to students of Jewish history it is a source of near incredulity that the same recurrent site of mass violence against Jews... is home to a fledgling democracy and an unlikely and inspiring Jewish president."⁴²

What came before: the long road to shared clarity

The foundations of the field

In 2022, surveying and categorising research on the Holocaust in Ukraine, and with a particular focus on the south of the country, Nadiia Ryzheva and Nataliia Suhats'ka divide it into work authored by foreigners; work by Soviet scholars writing between the 1940s–1980s; work by members of the Ukrainian diaspora; and work by scholars in Ukraine writing now.⁴³ In 2021, John-Paul Himka, in his abovementioned book on OUN and UPA involvement, categorised contributors to the study of the Holocaust in Ukraine as (in order according to the time at which they started to contribute, earliest first): Jewish survivors, mainly based in Israel; Ukrainian nationalist émigrés in North America and Western Europe; scholars based in communist-era Poland; Soviet propagandists; other (non-Ukrainian, non-Jewish) scholars in Germany and the US; and scholars and activists in post-1991 Ukraine.⁴⁴

Himka emphasises how availability and accessibility of sources marked and shaped the development of the field from the beginning.⁴⁵ He notes for example how Shmuel Spector in 1990 was the first person to combine in one study the use of German official documents with Jewish survival testimonies

⁴⁰ "Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»," *Kremlin.ru*, Июль 12, 2021, дата обращения Апрель 29, 2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

⁴¹ "Address by the President of the Russian Federation," *Kremlin.ru*, February 24, 2022, accessed August 29, 2024, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.

⁴² David Myers, "The Ironies of History: The Ukraine Crisis through the Lens of Jewish History," *The Jewish Quarterly Review*, March 9, 2022, accessed August 29, 2024, <https://katz.sas.upenn.edu/resources/blog/ironies-history-ukraine-crisis-through-lens-jewish-history>.

⁴³ Надія Рижєва та Наталія Сугацька, "Сучасна українська історіографія Голокосту," *Південний архів (історичні науки)* 37 (2022): 83.

⁴⁴ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 21.

⁴⁵ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 69.

in his book about the Holocaust in Volhynia.⁴⁶ Before then, Raul Hilberg's important *The Destruction of the European Jews*, published in 1961, had drawn heavily on German sources.⁴⁷ By deriving from these sources a picture of apparent Jewish passivity and Judenräte collaborationism, Hilberg had "defined for years afterwards the starting assumptions with which other scholars approached the field as a result."⁴⁸

Another pattern in writing on this topic, and hardly surprising following the divisive trauma of the war, is of stories and histories recounted only as they relate to an ethnic or political group. Where narrative, psychological or political exigencies – or indeed moral discomfort – make the inclusion of other elements or participants difficult, they are omitted.⁴⁹ Himka notes that Polikarp Herasymenko's writing on the OUN during WWII, published in Canada in 1951, makes no mention at all of Jews or of any part of the Holocaust.⁵⁰ He draws our attention to the erroneous inferences made later by Aharon Weiss, writing in the 1970s and 80s: Weiss concluded, for example, that the Babii partisans were Ukrainian nationalist – because they were Ukrainian – when in fact they had been pro-Soviet; and that Jews who had gone into hiding in the forest had survived there because of the UPA, rather than, generally, in spite of them.⁵¹

Apart from the difficulty accessing sources and the issue of identity-specific perspectives our topic was also defined by Russia's approach to information control. Timothy Snyder describes how the post-WWII overarching Soviet narrative "submerged the Holocaust into a generic account of suffering" – because "the Jewish tragedy could not be enclosed within the Soviet experience and was thus a threat to post-war Soviet mythmaking."⁵² Other discursive cornerstones of this particular imposed narrative also contributed to the effective suppression of debate about and research into our topic. For example, the Stalin-era line that "Russia" had won WWII

⁴⁶ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 25–26; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, The Federation of Volhynian Jews, 1990).

⁴⁷ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961).

⁴⁸ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 23–24.

⁴⁹ Note Magocsi as a leading advocate of this approach more broadly. See: Paul-Robert Magocsi, *Ukraine: An Illustrated History* (Toronto: University of Toronto Press, 2007).

⁵⁰ Г. Полікарпенко, *Організація українських націоналістів під час Другої світової війни*, 4-те доп. вид., ред. Б. Михайлюк (Канада, 1951); Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 30.

⁵¹ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 26–27; Aharon Weiss, "Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust," in *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, eds. Peter Potichnyj and Howard Aster (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), 409–420.

⁵² Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (London: Bodley Head, 2010), 335, 377.

discounted and removed from the discursive arena the fact that the Soviet, or subsequently Soviet, lands to the west of the RSFSR, including their previously numerous and significant Jewish populations, had suffered disproportionately worse in terms of loss of life than had Russia itself.⁵³ After the death of Stalin in 1953, disaffection with the Soviet Union in the then socialist countries it dominated was channelled, via a series of Moscow's special information operations, by using and encouraging antisemitism.⁵⁴ The possibility of any shared understanding of the past was prevented by a combination of discursive imposition from above and from outside, and the fomentation of intergroup distrust and dislike.

From 1991 to the Revolution of Dignity

This situation involving major restrictions on public debate and certainly on international debate pertained in Ukraine even during the dying years of the Soviet Union. Ryzheva and Suhats'ka note for example that wider awareness of the *Black Book* of survivor testimonies and correspondence assembled between 1944–1946 and edited by Vasilii Grossman and Ilya Ehrenburg came only with its re-publication and wider distribution in 1991.⁵⁵

They note Anatolii Podol's'kyi's *kandydatura* defended in 1996 on *The Nazi Genocide and the Jews of Ukraine 1941–1944* as a first in post-Soviet Ukraine; and the *doktorantura* defended in 1997 by Feliks Levitas, likewise at the Institute of National Relations and Politics, on the *Jews of Ukraine During the Years of the Second World War* as the first doktorantura directly addressing the theme.⁵⁶ They note Oleksandr Marushchenko in 2003 as raising for the first time in Ukraine-based research the issue of the avoidance of the topic of WWII collaborationism in Ukraine.⁵⁷ Heorhiy Kas'ianov comments in his abovementioned 2022 article that

⁵³ Snyder, *Bloodlands*, 335.

⁵⁴ Snyder, *Bloodlands*, 376.

⁵⁵ Рижєва та Сугацька, "Сучасна українська історіографія Голокосту," 83; Василій Гроссман и Ілья Еренбург, соств., *Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.* (Київ: Оберіг, 1991).

⁵⁶ Рижєва та Сугацька, "Сучасна українська історіографія Голокосту," 84. Анатолій Подольський, "Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944 рр." (Дис. канд. іст. наук, Інститут національних відносин і політології НАН України, Київ, 1996); Фелікс Левітас, "Євреї України в роки Другої світової війни" (Дис. докт. іст. наук, Інститут національних відносин і політології НАН України, Київ, 1997).

⁵⁷ Олександр Марущенко, "Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України," *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 7 (2003): 47–62.

in these years following the collapse of the Soviet Union, scholars and authors from elsewhere, in his description adepts of a generalised “western Holocaust religion,” were now pushing to fill the gaps in the Jewish history of Ukraine which were otherwise absent or inaudible.⁵⁸

Volodymyr V’iatrovych’s 2006 *OUN Attitudes Towards Jews: Forming a Position Against the Backdrop of a Catastrophe* is relevant both to Kas’ianov’s point about gaps and Marushchenko’s point about avoidance and defensiveness on the subject of collaborationism.⁵⁹ In his later career V’iatrovych will famously take an often-contentious and from some perspectives divisive national lead on historical politics and memory policy. In 2006 he still has an academic position in L’viv, at the Krip’iakevych Institute of Ukrainian Studies. In this 2006 work discussing OUN thought (rather than action), V’iatrovych emphasises the significance of policies which led to antisemitism in Poland, including in interwar Galicia; antisemitic Soviet initiatives; a connection between the assassination in 1926 in Paris of Symon Petliura — his Soviet-arranged assassin had been Jewish — and the intensification of an antisemitic mood among OUN networks — over and above the ideas which led to the violence, harm and antisemitism against Jews in Ukraine committed by Ukrainian people.⁶⁰ He retains, and this was widespread then, the use of binary Soviet passport identity categories, Ukrainian or Jewish, now seen to militate against the construction of civic nationhood. Having avoided the direct discussion of antisemitic violence, he nonetheless expresses the hope that his work “will improve mutual understanding and mutual respect between the two [!] nations.”⁶¹

Just as V’iatrovych in 2006 adhered firmly to one particular distorting historiographical approach (writing about thought with the consequence of avoiding writing about action), so Father Patrick Desbois, in the popular and non-academic *Holocaust By Bullets*, was in 2008 still adhering to the principle of the “real truth” of survivor testimony.⁶² It seems that just as it was not yet possible for V’iatrovych to write clearly about perpetration, in Desbois’s work a distinction is not yet clearly delineated between the limits of source validity for the historian and the different and separate therapeutic and moral value of survivor testimony. Also seeking an explanatory

causal framework in 2008 in *Harvest of Despair*, the historian Karel Berkhoff proposes that a “pervasive Soviet mentality militated against solidarity.”⁶³

To one side from our topic, but pertinent to it, in 2009 in *The Anti-Imperial Choice*, Iohanan Petrovskii-Shtern showed through literary analysis how, intersectionally, to be Jewish in Ukraine had often meant being anti-imperial, just as to be Ukrainian in Ukraine had often imposed comparable pressures and comparable choices, about assimilation as against retaining a different and more separate sense of self and of community.⁶⁴ By 2011 in *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*, Charles King gives an unvarnished and matter-of-fact treatment of fluctuating antisemitism as one aspect of the history of the city.⁶⁵ Arguably, though, this is the privilege of the perspective of the non-resident researcher for whom the priority can be precision, rather than community relations or, equally, discursive security. Timothy Snyder had declared in *Bloodlands* (2010) that locally researching and narrating specifically the violent destruction of Jews on all these borderland territories between Soviet Russia and the Third Reich was a “civilisational challenge” laid down to those who now lived there.⁶⁶ This is what from a different perspective Heorhiy Kas’ianov had termed the requirement to follow a particular public and academic treatment of the Holocaust in order for Ukraine (and its neighbours) to “join Europe;” and what Petro Dolhanov more recently calls out as an important element of the external discursive structures used to “other” eastern Europe.⁶⁷

In 2011 was the 70th anniversary of the 29–30 September 1941 mass shooting of Kyivan Jews at Babyn Iar. In his foreword to the collection of papers from the academic conference marking the anniversary that October, Anatolii Podol’s’kyi notes that the government of the time (Mykola Azarov under the presidency of Viktor Ianukovych) had avoided public leadership

⁶³ Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Harvard: Harvard University Press, 2008).

⁶⁴ Iohanan Petrovskii-Shtern, *The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew* (New Haven; London: Yale University Press, 2009). This was after the publication in 2005 of the English translation of Volodymyr (Ze’ev) Zhabotinsk’yi’s *The Five*, where the same point about the choice between assimilation or adhering to a separate (Jewish or Ukrainian) identity is set out by one of the characters. See: Володимир (Зеев) Жаботинський, *П’ятеро*, пер. Веніамін Білявський (Харків: Фоліо, 2020), 186–187.

⁶⁵ Charles King, *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams* (New York; London: W. W. Norton and Company, 2011).

⁶⁶ Snyder, *Bloodlands*, 335. In 2023, Petro Dolhanov can articulate how this approach involved the “othering” of Eastern Europe (see next footnote).

⁶⁷ Petro Dolhanov, “Russian War, Neocolonialism and Holocaust Studies in Ukraine,” *Eastern European Holocaust Studies* 1 (1) (2023): 49–52.

⁵⁸ Kasianov, “Holodomor and the Holocaust in Ukraine,” 220.

⁵⁹ Володимир В’ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позицій на тлі катастрофи* (Львів: Видавництво “Мс”, 2006).

⁶⁰ В’ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв*, 100.

⁶¹ В’ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв*, 101.

⁶² Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest’s Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, trans. Catherine Spencer (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

on the subject of the anniversary altogether (Ianukovych's commemorative speech had not mentioned the antisemitic nature of the massacre).⁶⁸ The conference has reviewed contemporary approaches to the topic of Babyn Iar (the place name frequently refers in public and academic discourse synecdochally to the Holocaust in Ukraine as a whole) at the intersection, inescapable at the time, between academic and public history. Studying works of literature about Babyn Iar remains, as during the Soviet period, a way of coming closer to the lived experience of those involved.⁶⁹ Researching non-Jewish victim groups also still remains part of the mix.⁷⁰ The combination of post-WWII Soviet antisemitism and the conduct of the trial and punishment of perpetrators in circumstances of repressive Soviet information control is another theme.⁷¹ From outside Ukraine, the historian Jürgen Matthäus sets out the sequence of Nazi policy implementation in respect of Jews in Ukraine after 21 June 1941, and Karel Berkhoff argues that not enough is known about the actions and attitudes of non-Jewish Kyivans at the time of the September massacre: who helped their Jewish neighbours, who betrayed them, and how this happened in each instance.⁷²

This assemblage of Ukraine-based and non-Ukraine-based scholarship on our topic followed the years of the Iushchenko presidency when a single national memory policy had been accorded an important role for the first time since 1991 and the Holodomor had been a focus of public historical policy. Iaroslav Hrytsak also in 2011 discussed in the pages of *Krytyka* the original limited emergence, and associated disputes, in the 1980s

⁶⁸ Віталій Нахманович та ін., ред., *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р.* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012). Oleksandr Hrytsenko seems to concur: he notes that little progress is made on Babyn Iar under President Iushchenko and makes no mention of it under President Ianukovych. See: Олександр Гриценко, *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати* (Київ: К.І.С., 2017), 459–460.

⁶⁹ Борис Чорний, "Літературні свідчення масового знищення євреїв у Бабиному Яру," у *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього*, ред. Віталій Нахманович та ін. (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012), 198–210; Люба Юргенсон, "Спадщина Бабиного Яру в літературі," у *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього*, ред. Віталій Нахманович та ін. (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012), 211–220.

⁷⁰ Сергій Кот, "Учасники підпілля ОУН(м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943)," у *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього*, ред. Віталій Нахманович та ін. (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012), 101–116.

⁷¹ Таня Пентер, "Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру," у *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього*, ред. Віталій Нахманович та ін. (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012), 189–197.

⁷² Карел Беркгоф, "Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі," у *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього*, ред. Віталій Нахманович та ін. (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012), 8–20.

among diaspora communities (non-Jewish and Jewish) in north America of an implicit comparison between the Holocaust and the Holodomor.⁷³ Hrytsak refers to a text written by Rafael Lemkin, the Lviv-educated author of the original post-WWII legal definition of genocide, shortly before his death (1959), but emerging only recently, as the first instance of this comparison (he does not cite the reference).

It was the following year, in 2012, before the next historical inflection point of the 2013–2014 Revolution of Dignity, that the Museum of Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine opened in Dnipro, integrating Jewish history municipally and regionally into the history of Dnipro, and nationally into the history of Ukraine and its Soviet and imperial past.⁷⁴

2014 and after

In 2014 Nelia Mel'nychuk publishes a survey of the recent historiography of the Holocaust in Reichskommissariat Ukraine.⁷⁵ She refers to Anatolii Podol's'kyi when she explains that until politicians give a stronger public lead on the treatment of collaborationism, researchers in Ukraine will not be able to proceed in this field with confidence.⁷⁶ The Revolution of Dignity appears to provide a discursive opportunity: widespread, though not universal, civic unity is on display throughout the country. Mel'nychuk argues that it is time to evaluate how much the study of the Holocaust in Ukraine has been integrated into the study of WWII in Ukraine overall, explaining that this may be a way of avoiding repeating the ethnic categorisations which reinforce ethnic divisions and, equally, reinforce cognitive

⁷³ Ярослав Грицак, "Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті," *Критика* 1–2 (2011): 14–16, дата звернення Серпень 29, 2024, <https://krytyka.com/ua/articles/holokost-i-holodomor-vyklyky-kolektyvniy-pamyati/print>.

⁷⁴ Museum of Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine, accessed August 27, 2024, <https://jhmuh.org/en/>. The Museum celebrates local Jewish social history and also devotes considerable space to the experience and statistics of the Shoah in Ukraine. It also points up instances of imperial-era and Soviet antisemitism. For an impression of its approach before 2022. See: Ursula Woolley, "The Securitization of Entangled Historical Identity? Local and National History Discourses in Dnipro During the Poroshenko Presidency," in *Official History in Eastern Europe: Transregional Perspectives*, eds. Korrine Amacher, Andrii Portnov and Viktoriia Serhiienko (Osnabrück: Fibre Verlag, 2021), 319–348. Apart from the Tkuma All-Ukraine Institute for the Study of the Holocaust in Dnipro, Nelia Mel'nychuk lists the other independent institutions conducting academic Holocaust research in the years preceding 2014 as: the Ukrainian Centre for the Study of the History of the Holocaust in Kyiv (<https://www.holocaust.kiev.ua/>), the Kharkiv Public Education Centre "Holocaust," now a part of the Kharkiv Holocaust Museum (<http://holocaustmuseum.kharkov.ua/>) and a Regional Centre for the Study of the Holocaust in L'viv. Неля Мельнічук, "Сучасна історіографія досліджень політики Голокосту на теренах Райхскомісаріату «Україна»,» *Військово-історичний меридіан* 6 (2014): 27–28.

⁷⁵ Мельнічук, "Сучасна історіографія досліджень політики Голокосту," 24–36.

⁷⁶ Мельнічук, "Сучасна історіографія досліджень політики Голокосту," 31.

sticking-points. “Society (the «sotsium») in Ukraine has always been multi-ethnic and multi-confessional, so it cannot be divided into a Jewish historiography and a Ukrainian historiography.”⁷⁷ She lists themes of interest to historians in 2014 as: collaborationism; how local (auxiliary) police formations functioned; the fast-changing and “unstraightforward” “moods” of the local population; antisemitic propaganda; Ukrainian-Jewish relations during the (Nazi) “New Order.”⁷⁸ Despite this step change, the writing still, though, tiptoes around antisemitism as a motivation and around the discussion of concrete specific forms of participation in and responsibility for the mass killing of Jews.

Despite civic unity in one sense, though, there is a new urgency and forcefulness in national public history policy in response to Moscow’s annexation of Crimea and covert invasion of the Donbas. Iurii Amir Radchenko in 2016 reports in *Historians.in.ua* on his public discussion with Volodymyr V’iatrovych, now Director of the Institute of National Memory, about OUN attitudes to Jews “without [public] joint declarations.”⁷⁹ Radchenko is calling for more public directness about historical antisemitism (as he also does in his article about the role of Ukrainian auxiliary police in the Holocaust under Nazi occupation in the Donbas).⁸⁰ He notes that V’iatrovych has not been “spoilt by power” (in his new official national position) and that, whereas usually in his public appearances he is surrounded by supporters, in this instance he was happy to appear alone.⁸¹ Organising the public discussion in the first place was difficult, though: requests to the Museum of the History of WWII and to the head of the History Department at the Taras Shevchenko University (Ivan Patryliak) to host the event had gone unanswered in the first case and had been delegated and then refused in the second.⁸² V’iatrovych during the discussion now defended his position on the OUN like a politician, and even less like an academic than before, referring selectively to sources and professing ignorance of those

⁷⁷ Мельничук, “Сучасна історіографія досліджень політики Голокосту,” 26.

⁷⁸ Мельничук, “Сучасна історіографія досліджень політики Голокосту,” 32.

⁷⁹ Юрій (Амір) Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв: дискусія без «спільних декларацій»,” *Historians.in.ua*, Липень 3, 2016, дата звернення Серпень 29, 2024, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1932-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusiia-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-1>, part 1; Юрій (Амір) Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв: дискусія без «спільних декларацій»,” *Historians.in.ua*, Липень 5, 2016, дата звернення Серпень 29, 2024, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1935-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusiia-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-2>, part 2.

⁸⁰ Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв,” part 1, para. 1.

⁸¹ Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв,” part 1, para. 3.

⁸² Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв,” part 1, para. 3.

sources which might have obliged him to make modifications. Radchenko notes that V’iatrovych dismisses more recent sources about Ukrainian participation in the Holocaust in Ukraine as part of a historiographical trend which sets out to blame Ukrainians.⁸³

Igor Shchupak, Founding Director at this point of the Museum of Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine, located in Dnipro, in 2016 sets out a proposed approach to national education on the subject of the Holocaust in Ukraine for the 75th anniversary of the Babyn Yar massacre.⁸⁴ His starting point, following the standard international pattern, is that the Holocaust has universal significance and that it was without historical precedent.⁸⁵ In Ukraine, though, it had its own particularities and there was a country-specific periodisation.⁸⁶ He names key points impersonally and neutrally, but directly, as the “process of the realisation of the Final Solution in Ukraine” and as the need to “consider separately... the attitude of the local population... to the destruction of Jews.”⁸⁷ Immediately following the point about the attitude of the local population to the destruction of Jews is his call that special attention should be given to the Ukrainian “righteous among the nations.” Individual agency is possible in any circumstances, and an example is set, and emphasised. Following that and on the same theme of agency is the requirement that the “main forms of Jewish resistance” also be taught.⁸⁸ The two interlocking issues for public history in Ukraine are firstly, how the subject of the Holocaust is taught in schools; and secondly, the question of repentance in Ukrainian society and how far the lessons of the Holocaust have been fully “taken on board.”⁸⁹

History-writing on our topic now reflects both a new confidence in exploring what was previously off-limits and a new awareness in public discourse, though not evenly distributed, of how conventional or

⁸³ Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв,” part 1, para. 6; Радченко, “Ставлення ОУН до євреїв,” part 2, para. 26.

⁸⁴ Ігор Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру),” *Український історичний журнал* 4 (2016): 152–172, дата звернення Серпень 29, 2024, http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_4_12; Ігор Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)” (закінчення), *Український історичний журнал* 5 (2016): 176–201, дата звернення Серпень 29, 2024, http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_5_9.

⁸⁵ Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті,” 176.

⁸⁶ Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті,” 167.

⁸⁷ Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті,” 176.

⁸⁸ Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті,” 186.

⁸⁹ Щупак, “Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті,” 192.

unreconstructed approaches in narration had been used so successfully by Moscow, in Ukraine and internationally, in its covert invasion. Denys Shatalov challenges the convention about the suppression of the Holocaust in Soviet post-war narrative by pointing out how frequently it had been referred to, if not by name, in different individual post-war Soviet memoirs.⁹⁰ Andrii Usach, providing a different revisionist perspective, uses public court documents to examine how during the 1960s–1980s the Soviet state prosecuted former Nazi collaborators in Ukraine and tackled former Nazi collaborators now living abroad, as part of its ongoing control of the political threat to Soviet power from various national groups.⁹¹ Victoria Sukovata writes a historical-literary analysis of the “documentary” novella of a Jewish Soviet partisan doctor: history written as literary analysis indicates the influence on thought of different epistemic traditions, including Soviet information politics.⁹² Roman Romantsov compares the trajectories of the Holocaust in national memory policy and practice in Ukraine and Lithuania, concluding that Lithuania has made more progress than Ukraine, but not comprehensive progress.⁹³

Outside Ukraine, in 2016 Philippe Sands’ *East West Street* was influential in opening up the Jewish history of western Ukraine to a new generation of English language readers and in modelling both a warmer and a more confrontational public history dialogue about the Holocaust in Ukraine. Placing firmly in L’viv and L’viv Oblast the personal histories of Rafael Lemkin and Hersch Lauterpacht, the Jewish lawyers who coined the legal terms of “genocide” and “crimes against humanity” respectively, the book was an important act of recognition and an important challenge for Ukraine on the international stage.⁹⁴

In (and after) 2014, as in (and after) 2022, there is a spectrum of degrees of confrontation of the past in circumstances of new danger and potential and actual violence. This also depends on different degrees of involvement

⁹⁰ Denys Shatalov, “Non-Nipped Memory. The Holocaust in the Soviet War Memoirs,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 10 (2018): 127–188.

⁹¹ Андрій Усач, “Щоб вони більше не ходили по нашій святій землі»: КДБ УРСР і політика пам’яті про місцеву колаборацію, 1960–1980-ті рр.,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 10 (2018): 42–64.

⁹² Вікторія Суковата, “Рецепция войны и Холокоста в советской послевоенной литературе: документальная повесть А.Цессарского «Записки партизанского врача»,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 10 (2018): 94–126.

⁹³ Роман Романцов, “Голокост в історичній політиці Литви та України 1991–2017,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 10 (2018): 12–41.

⁹⁴ Philippe Sands, *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity* (London: Weidenfeld&Nicholson, 2016).

in, and awareness of the implications of, public history as opposed to academic history. In January 2020 the religious affairs journalist Lana Samokhvalova interviews Vitalii Nakhmanovych for Ukrinform and their conversation addresses some of the big themes in public discourse on our topic at the time, though their differences in approach are framed as differences between “conservatives” and “liberals,” rather than as differences along other axes of debate.⁹⁵ They touch on, but do not explore in depth, the possibility of addressing in national narrative Ukrainian responsibility for the deaths of Ukrainian Jews during the Holocaust, in the context of a wider reckoning with the violence of the Soviet regime. Nakhmanovych makes the connection between Russia’s traditional interest in fomenting divisive identity politics in Ukraine and the outcry in Ukraine over the Babyn Iar Holocaust Memorial Center.⁹⁶ He is also sounding the alarm about Putin’s “Stalinist” ambitions to create an updated version of the Soviet Union: the interview takes place shortly after Putin’s diplomatically and presentationally successful visit to Israel for the 75th anniversary of the liberation of Auschwitz.⁹⁷ President Zelens’kyi in this situation had turned down an invitation to take part.⁹⁸ Nakhmanovych and Samokhvalova together are setting out the national public discursive context and the international political context in which our field of research on the Holocaust in Ukraine is operating.

The evolution of the field since 24 February 2022

After 24 February 2022, Moscow’s “denazification of Ukraine” trope, meeting with surprise and confusion among English language audiences, often invited a response adducing President Zelens’kyi’s Jewish background.⁹⁹ In April 2022 a group of 17 Holocaust museums in north America, the UK and South Africa issued a joint statement condemning Russian war crimes in Ukraine.¹⁰⁰

⁹⁵ Самохвалова, “Віталій Нахманович, історик.”

⁹⁶ Самохвалова, “Віталій Нахманович, історик,” para. 29.

⁹⁷ Самохвалова, “Віталій Нахманович, історик,” para. 12.

⁹⁸ Самохвалова, “Віталій Нахманович, історик,” para. 4.

⁹⁹ Marina Sapritsky-Nahum, “Putin’s War and the Making of a Ukrainian Jewry,” LSE Blogs, March 2, 2022, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/putins-war-and-the-making-of-a-ukrainian-jewry/>.

¹⁰⁰ “17 Museums Across the World Release Joint Statement Condemning Russian War Crimes in Ukraine,” Illinois Holocaust Museum and Education Center, accessed August 29, 2024, <https://www.globenewswire.com/news-release/2022/04/11/2420352/0/en/17-Museums-Across-the-World-Release-Joint-Statement-Condemning-Russian-War-Crimes-in-Ukraine.html>.

Historians (and their readers) in new circumstances

Anna Medvedov'ska's monograph about the Holocaust in Ukraine in public thought and perception over the decades since WWII takes the most apt and pertinent title: *Chuzhoho Boliu ne Buvaie?* ("No such thing as another person's pain?" [which does not also touch me myself]).¹⁰¹ The book comes out in 2023 and in the preface she alludes to the new circumstances of invasion which change our reading of her writing. By investigating the Holocaust in Ukraine in public discourse and "historical memory" (and, often, its absence from those arenas) she sets out to understand what creates the propitious circumstances for the moments of honesty and clarity which then go on to improve collective understanding.¹⁰² "Reception studies" (how information is received, interpreted, absorbed) is as important in the writing of the history of the Holocaust in Ukraine as the issues of source availability and author perspective discussed in the previous section.¹⁰³ The possibility of psychological distancing from the extreme suffering and destruction of an outgroup must have been in operation during the Holocaust and is identified as integral to response among perpetrators.¹⁰⁴ The present war provides daily evidence of this human capacity, sometimes intentionally cultivated institutionally or politically, and sometimes experienced as an extreme stress response. Expressed as a question, though, Medvedov'ska's title is simultaneously a challenge and a call to unity.

Her question shifts the debate forwards partly because it also "nails" so accurately a key question concerning our participation, or not, in the current war. In some instances, our awareness of the new war affects our reading — our perception and interpretation. Oleksandr Kruglov in 2022 looks at further documents recording the involvement of non-Jewish Ukrainians in killing Ukrainian Jews on the territory of Reichskommissariat Ukraine, this time in the settlement of Kalinindorf, now at the time of writing on the Russian-occupied left bank Kherson steppe.¹⁰⁵ Also on the subject of how destructive violence took place during the Holocaust in Ukraine,

¹⁰¹ Анна Медведовська, *Чужого болю не буває? Голокост в Україні в суспільній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст.* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту "Ткума", 2023).

¹⁰² Медведовська, *Чужого болю не буває?*, 221.

¹⁰³ Ika Willis, "Reception Theory, Reception History, Reception Studies," *Oxford Research Encyclopaedia*, January 22, 2021, accessed August 29, 2024, <https://oxfordre.com/literature/display/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1004>.

¹⁰⁴ Hirschberger, "Collective Trauma," 1.

¹⁰⁵ Олександр Круглов, "Знищення єврейського населення в Калініндорфському єврейському національному районі восени 1941 р.," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 101–154.

Maksym Hon and Natalia Ivchuk write about the specific role and function of gender-based violence.¹⁰⁶

On the subject of fomenting the enmity which eases or encourages participation in the perpetration of violence and destruction, Roman Mykhal'chuk investigates the different social processes and arrangements used to encourage animosity towards the Jewish population in the Volyn town of Mizoch during Nazi occupation.¹⁰⁷ Petro Dolhanov analyses, from oral testimony, the different tropes which contributed to antisemitism among the Christian population of Western Volhynia during Nazi occupation.¹⁰⁸ In each case there are possible comparators or yardsticks in our current news consumption (about the processes used by Russian occupying forces) which help our understanding of the research and help us to see the potential non-academic applicability of our understanding.

Once there exists a shared feeling of enmity or animosity it affects, or can be used to motivate, other processes. Pavlo Khudysh looks at how the property of Jewish survivors of the Holocaust was distributed in post-WWII Carpathian Ukraine.¹⁰⁹ Daniil Sytnyk discusses how the Ukrainian Auxiliary Police were involved in the suppression of the Soviet Partisan resistance movement in Kyiv Okruh in 1941–1943.¹¹⁰ In all these instances discussed above, the "how" and "why" are central. Now it is so much clearer who took part in what violence, and in what capacity. The patterns of attribution and evasion of responsibility which characterised approaches to earlier versions of the history of the Holocaust in Ukraine are apparently now not completely absent, but less necessary.

If current experience, whether at first or second hand, makes it possible to write more incisively on our topic, our reading now of testimony from the time of the Holocaust is also different. Our news and social media feeds, and other more personal channels of communication, are full now of today's survivor and witness testimonies — though less, so far, of perpetrator

¹⁰⁶ Максим Гон та Наталя Івчук, "Жіноче «обличчя» Голокосту: гендерний аспект геноциду євреїв в Україні (1941–1944)," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 10–40.

¹⁰⁷ Роман Михальчук, "«Я був гірше ніж собака і весь час питаю чому так»: становище євреїв у Мізочі під час Голокосту," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 58–100.

¹⁰⁸ Петро Долганов, "«Інший/чужий»: образ євреїв у спогадах українських сусідів про Другу світову війну," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 41–57.

¹⁰⁹ Павло Худіш, "Післявоєнний сільський простір Закарпаття: конфіскація і розподіл майна вцілілих у Голокості євреїв, 1944–1945 роки," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 42–59.

¹¹⁰ Данііл Ситник, "«Bandenbekämpfung»: українська допоміжна поліція та її роль у придушенні радянського руху опору в генеральному окрузі Київ, 1941–1943," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 10–41.

testimony. Roman Mykhal'chuk discusses the audio recording of the testimony of the Holocaust survivor Isaac Rosenblat, and what it tells us about society in Mizoch during the Nazi Occupation and Holocaust.¹¹¹ Anastasiya Simferovs'ka introduces a fragment from the memoirs of Ignacy Chiger, a survivor of the liquidation of the L'viv Ghetto, who recalls being a member of probably the only Jewish family in L'viv, of a pre-war Jewish population of about 100,000, of which both children had survived.¹¹² If current experience and new knowledge makes us more able as readers and researchers to engage with the specificity of the weakness, violence, failings and horror of the past, can texts of past testimony ease or facilitate our reception and absorption of the lessons of the testimonies of the present?

Some recent approaches respond more analytically. In their research, Oleksiy Honcharenko and Alina Ivanenko explicitly draw lessons about the administrative processes involved in enemy occupation.¹¹³ They examine archival documents showing how local (Ukrainian) administrative support for Reichskommissariat Ukraine was organised, and consider what this can teach us about patterns of behaviour under Russian enemy occupation in Ukraine today. Their approach claims a role for academic research in informing current public and policy debate. What is a productive and enlightening way to think about the life of other citizens of Ukraine under occupation now, and, consequently, what is a productive way to conceive of their reintegration in future?

Current circumstances of war have also made some scholarly tasks easier or less contentious. Nadiia Suhats'ka and Olena Kalitseva, in 2023 revisiting academic choices of terminology around the Holocaust in Ukraine, argue for its extreme form even by genocidal standards and argue, on the topic of genocide, in favour of preferring specificity over categorisation.¹¹⁴ Their approach does reclaim discursive space for study and academic debate beyond the noise of "participatory propaganda," and knee-jerk public discourse. Public political discourse from Ukraine since February 2022 has often used the term "genocidal" to describe the motivation behind

¹¹¹ Роман Михальчук, "Свідчення Ісаака Розенблата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 60–99.

¹¹² Анастасія Сімферовська, "Хронотоп п'їтми: український переклад фрагменту спогадів Ігнація Хігера," *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 100–131.

¹¹³ Oleksiy Honcharenko and Alina Ivanenko, "Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat «Ukraine» in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944)," *Eminak* 41, no. 1 (2023): 181–200, accessed September 2, 2024, <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/629>.

¹¹⁴ Наталія Сугацька та Олена Каліцева, "До питання термінологічної бази Голокосту," *Південний архів (історичні науки)* 41 (2023): 84–92.

the full-scale invasion. It is significant, and likely to be missed in circumstances of war, that whereas in the past (and elsewhere in this text) it has been essential to understand how in Ukraine, because of the nature of Russian "smyslokratiya," it has been hard or impossible to delineate (permeable) boundaries between academic discourse and public discourse, and public discourse and political discourse, Ukraine now has the discursive space (and this is a key victory) to progress both discussions of genocide in scholarly terms and use of the term "genocide" as (accurate) political epithet simultaneously. The "smyslokratiya" in some important respects is losing ground.

The profound change in wider perception caused by the full-scale invasion invites reframing by specialists from elsewhere too. Omer Bartov has looked ahead to the rearticulation of national memory in Ukraine, comparing the national "historical memory journeys" of Germany and Ukraine in respect of the Holocaust and asking whether in practice a "single national historical narrative" is always a "good thing."¹¹⁵ Peter Pomerantsev early in 2022 had made a contrasting case. He had argued then that neither Germany nor Russia had, despite appearances – from some perspectives – to the contrary, done a good job truly of coming to terms with their roles in WWII, and that they were more similar in their approach to memory than either country might like to think.¹¹⁶ Iurii Amir Radchenko, in his article on the 2023 *Ukraina Moderna* volume discussed further below, argues more convincingly, drawing on Pierre Nora, for the relevance to Ukraine of the French approach to the commemoration of the Holocaust.¹¹⁷ In that instance, the integration of Jewish history into the national historical narrative and the development and expression of a French Jewish identity happened simultaneously, rather than consecutively; and lobbying from various under-represented social/ethnic groups, surely in some respects comparable to the situation in Ukraine over recent decades, had led to the new articulation of a more multi-confessional, multi-ethnic "national memory."¹¹⁸ But again, as with the use of the term "genocide" in current political discourse, it is remarkable that Bartov now comparing Ukraine and Germany can be

¹¹⁵ Omer Bartov, "Should There Be One Universal Narrative for Remembering the Holocaust? On a Universal Narrative of the Holocaust and Remembering the Past in Ukraine," *East European Holocaust Studies* 1 (1) (September 2023): 13–16. Here Bartov does not comment on the relevance of the issues of propaganda and information autocracy pertaining from politics.

¹¹⁶ Peter Pomerantsev, "What, Actually, is Germany's Problem with Russia?," *Zeit Online*, February 13, 2022, accessed August 30, 2024, <https://www.zeit.de/kultur/2022-02/peter-pomerantsev-german-russian-relations-ukraine-conflict>.

¹¹⁷ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," para. 14.

¹¹⁸ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," paras. 14–16.

grist to the mill of debate, whereas during “peak memory wars” that would not have been the case.

**Memory politics in hybrid “battle-fog:”
more clarity about Moscow’s “empire of meaning”**

Just because the arena for academic debate on contentious subjects in Ukraine now appears both bigger and, even in circumstances of war, somehow more secure, that does not mean that points of contention at the interface with other discursive arenas have either completely gone or are no longer relevant. The name given to the academic conference planned for autumn 2023, “Do we need Babyn Iar after Bucha?,” appeared both to play into the hands of that not necessarily pro-Ukraine narrative taking inappropriate pleasure in a “competition of victimhood,” and, to the casual reader (and so much of our information consumption in today’s “attention economy” can be even inadvertently casual), to imply antisemitism.¹¹⁹ In this interpretation, and in the currency of public discourse vulnerable to propagandistic manipulation, Bucha discursively “stands for” “Ukrainian” suffering where Babyn Iar “stands for” Jewish suffering (note the either/or identity categorisations governing our reading again).

Was this an academic intellectual provocation drafted without consideration of its circulation in and impact on a wider audience or of the possibility of interpreting it as antisemitic in its meaning? Was it a miscalculation about the scope and nature of the evidently now different arenas for public and academic discourse in Ukraine? The event was due to consider public history and commemoration, and just as the full-scale invasion had been seen to change the terms of international politics, so footage and testimonies of atrocities from Bucha and elsewhere was surely likely radically to change the terms both of public and of specialist historical understanding. In fact, though distressingly, from the point of view of Moscow’s hybrid war, the two are worth considering together. Audio and video testimony of violence perpetrated in Bucha in 2022 was also useful to Moscow for its broader psychological impact. Ilya Khrzhanovskii’s contentious “immersive” experience for Babyn Iar Holocaust Memorial Centre was to simulate the “lived experience” of those involved (all parties, from victims to perpetrators and others

in-between) in the mass killings there from September 1941.¹²⁰ It seemed highly distasteful, partly perhaps because of violence instigated by Russia already in train after 2014 in Crimea and the Donbas, though this reaction of distaste was often presented in pro-Russian narratives as a sign of unwillingness from Ukraine to confront participation in historic violence. Putin in June 2023 had referred, with substantial inaccuracies, to the Holocaust in Ukraine in public remarks at the St Petersburg Economic Forum and staff of the Babyn Iar Holocaust Memorial Centre had issued a public response and corrections.¹²¹ The question posed by the Academy of Sciences was valid, in the still ill-defined and porous arena of academic comment on domestically and internationally politicised public history. The announcement for the conference was issued on 6 October 2023 and then taken down, with the explanation that it had been postponed indefinitely following the 7 October Hamas attack on Israel.¹²²

Whereas the Academy of Sciences did not insist in wartime on claiming the space with this conference to discuss commemoration, including commemoration of the Holocaust in Ukraine, Volodymyr Birchak of the Tsentroslidzhen’ Vyzvol’noho Rukhu and Deputy Editor of Istorychna Pravda wrote from the front in Sumy in September 2023 to insist on interpreting public outcry in Pennsylvania around a monument to Ukrainian nationalist fighters as a confected element of anti-Ukrainian propaganda.¹²³ Birchak quotes, at second hand, the veteran at the centre of attention explaining how witnessing Russian violence against the population in L’viv at the beginning of WWII had led him to decide that fighting on the side of the Germans must be the better option. Birchak draws comparisons with the bronze bust of a former Nazi still adorning the offices of NASA. Birchak has resorted in the face of propaganda to familiar old defences (“circumstances forced Ukrainians into it;” “former German fighters can be memorialised, but Ukrainian fighters no longer can”). His reaction – argue for the diminution of the responsibility of the (non-elite) individual; argue that the individual was treated unjustly compared with others who had done worse – shows

¹²⁰ Світлана Дорош, “Бабин Яр і російський слід. Що стоїть за конфліктом навколо меморіалу,” *BBC News Україна*, Березень 3, 2021, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925>, paras. 41–44.

¹²¹ “«Бабин Яр» відповів на антиукраїнські висловлювання Путіна на Петербурзькому економічному форумі,” *Історична правда*, Червень 21, 2023, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/06/21/162822/>. Khrzhanovskii then resigned from the project on 5 September 2023.

¹²² Котубей-Геруцька, “Інтелектуальна провокація чи порівняння геноцидів,” para. 2.

¹²³ Володимир Бірчак, “Штучний скандал,” *Історична правда*, Вересень 30, 2023, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/30/163188/>.

¹¹⁹ Олеся Котубей-Геруцька, “Інтелектуальна провокація чи порівняння геноцидів: чому обговорюють назву дискусії «Чи потрібен Бабин Яр після Бучі?»,” *Суспільне Культура*, Жовтень 10, 2023, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://suspiine.media/culture/589923-intelektualna-provokacia-ci-porivnanna-genocidiv-comu-obgovoruut-nazvu-diskusii-ci-potriben-babin-ar-pisla-buci/>.

how information operations can provoke a reversion to a more emotional, defensive and simplistic range of arguments. His reaction also reminds his readership about hierarchies of identity and the external perceptions which accrue to the individuals associated with those particular identities.

It is possible to tackle the issue of the extent of misperceptions from outside Ukraine in broader and more generalised terms. February 2022 began to lay bare the extent of misperceptions about shared knowledge and shared understanding from different perspectives. The combination of the emphasis on antisemitism in current (and historic) Russian propaganda with the role of the Holocaust in post-WWII “western” public history should make the theme of the historiography of the Holocaust a good focus for starting to tackle this major and challenging epistemic issue. In his English language article for the first volume of *Eastern European Holocaust Studies* in 2023, Petro Dolhanov analyses how the Holocaust has been instrumentalised in Russian propaganda since 24 February 2022; he evaluates the extent of the decolonisation of historical narratives in western academia; and discusses whether and how the Russian invasion has affected scholarship about the Holocaust in Ukraine and in the countries of the European Union.¹²⁴

Since February 2022 there has been a proliferation of “public engagement” writing about propaganda from Moscow. This had got under way already in 2014, both for audiences in Ukraine and internationally, but, with good reason from a public policy point of view, it now seems almost unmissable. V’iacheslav Likhachov explains, in an August 2023 article for *Istorychna Pravda* based on a lecture given at the Ukrainian Centre for the Study of the History of the Holocaust, how the trope specifically of the Holocaust functions in current Russian propaganda today.¹²⁵

The more deep-seated issue of epistemic influence remains. Likewise, there remains the tension between the need to acknowledge the existence of deep-rooted Russian epistemic imperialism in the discursive landscape and in its effect on scholarship, and the need at the same time in some senses to ignore it in order to conduct proper scholarship. Vitalii Nakhmanovych in May 2024 makes the case in the pages of *Istorychna Pravda* that the extent of Russian epistemic influence is still being underestimated by scholars and public historians of the Holocaust in Ukraine (and therefore by their audiences).¹²⁶ Petro Dolhanov, responding in the pages of *Istorychna*

Pravda three months later, argues that the only appropriate academic response to revanchist propaganda is more and better scholarship.¹²⁷ The new circumstances of war, as with the historical research discussed above, if not with every new debate on public history, are making Dolhanov’s proposal more realistic than before. But what research will best unlock new perspectives, especially in this field at the politically instrumentalised boundary of academic history and still so important for “explaining Ukraine?”¹²⁸

Various contributors to the 2022 edition of *Holocaust Studies: A Ukrainian Focus* discussed Serhii Loznyiatsia’s film about Babyn Iar.¹²⁹ Ivan Kozlenko discussed the reception of the film on its launch in Ukraine in 2021.¹³⁰ The journal’s editors discussed with Iohanan Petrovskii-Shtern some of the historical distortions it creates.¹³¹ Analysis of audience reception of the film is one way of measuring, and building a shared picture of, differences in understanding. This applies both between scholars and critics in Ukraine, and between them and their colleagues outside Ukraine. As Petro Dolhanov argued in *East European Holocaust Studies*, one consequence of the growing societal awareness in Ukraine of Moscow’s approach to information war has been a heightened shared sensitivity to the extent to which misperceptions from outside Ukraine very often, if not overridingly, apply in Moscow’s favour.

In 2023, Iohanan Petrovskii-Shtern and Anna Medvedov’ska continue with “film reception studies,” looking at the 2019 Netflix documentary series *The Devil Next Door*.¹³² The series depicts the long legal battles of John Demjanjuk, the recurrent public interest around which in the 1980s was referred to by Iaroslav Hrytsak (in his abovementioned *Krytyka* article) as being central to the circumstances which gave rise to the initially interesting

¹²⁷ Петро Долганов, “«Зміщення акцентів», чи пошук істини? Якою має бути українська відповідь на інструменталізацію пам’яті про Голокост під час війни?», *Історична правда*, Травень 30, 2024, дата звернення Липень 22, 2024, <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/05/30/163896/>.

¹²⁸ Willis, “Reception Theory.”

¹²⁹ Сергій Лозниця, *Бабин Яр. Контекст* (Netherlands: Atoms&Void; Ukraine: Меморіальний центр Голокосту “Бабин Яр”, 2021).

¹³⁰ Іван Козленко, “Бабин Яр Сергія Лозниці. Український контекст,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 173–183.

¹³¹ Йоханан Петровський-Штерн, “Бабин Яр. Викривлений контекст. Розмова з Йохананом Петровським-Штерном про документальний фільм Сергія Лозниці «Бабин Яр. Контекст»,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 155–165.

¹³² Йоханан Петровський-Штерн, “Межа толерантності: “The Devil Next Door”. Розмова з Йохананом Петровським-Штерном,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 132–148. See: Yossi Bloch and Daniel Sivan, *The Devil Next Door*, United States: Netflix, 2019.

comparison between the Holocaust and the Holodomor, and inter-diaspora disputes about them in north America.¹³³ What documents used in Demjanjuk's trial had been fabricated by the KGB at the time and what effect had this had on public understanding?¹³⁴ If it is noticeably easier to discuss propaganda and information operations in public discourse now than it was ten years ago, and if the war now makes it more necessary, what are the best ways of conducting this discussion, when neat boundaries between policy discourse, academic discourse, political discourse and societal discourse do not apply, where many would prefer that they did? However, a year into the new circumstances of war, and in a new context of wider awareness about misinformation, discussing the role of fabricated documents now also becomes possible on the subject of the Holocaust in Ukraine.¹³⁵ This further constrains the influence of Russian smyslokratiya over Ukraine. The "reception studies" approach, underscoring the temporality and contingency of interpretation, facilitates the sharing of information where previously epistemic convention and hierarchy raised barriers to that.

A pause on the journey

It seems difficult accurately to assess progress in shared thought and shared learning during wartime. If it is not true that the "muses" (of intellectual and artistic endeavour) are "silent" during war, then at least it may be hard to hear or discern what is often the profound change and progress taking place. Iurii Radchenko in January 2024 discusses on the *Ukraina Moderna* website the contributions to debate of volume 34 of the related *Ukraina Moderna* journal of the previous autumn in what reads also like an evaluation of the state of play in our field.¹³⁶ At the time, he sounds a note of pessimism: he is not hopeful about the capacity of Ukrainian society to engage in a public conversation about the Holocaust in Ukraine, like the public conversation held in France ("or, as people say, even like Poland").¹³⁷

He distils the key points in public policy, in politics and in academic debate in this field as they interact with each other. He reminds us that evidence of talking about the national role in the Holocaust remains a kind of "train ticket for the journey to European integration."¹³⁸ With this stra-

¹³³ Грицак, "Голокост і Голодомор," 14–16.

¹³⁴ Петровський-Штерн, "Межа толерантності," 137.

¹³⁵ Петровський-Штерн, "Межа толерантності," 141–143, 148.

¹³⁶ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи."

¹³⁷ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 19.

¹³⁸ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 1.

tegic national issue in mind, he argues that the relevant question now is whether historians are reevaluating how the events of WWII are influencing events today.¹³⁹ He notes, in the *Ukraina Moderna* volume, the unhelpful oversimplification of the over-used binary distinction between "Jews" and "Ukrainians" on the subject of the Holocaust in Ukraine, when the presence of other identities, Jewish and non-Jewish, was also a factor.¹⁴⁰ Another way of overcoming this overly-well-established resort to binaries would have been to involve more Polish scholars in authoring the volume.¹⁴¹ The historic difficulty for Ukraine of finding the right balance between a strong society and strong enough institutions of state, especially because of the implications this has for the protection of minorities, remains in his view an unresolved problem. Comparing the Polish government-in-exile at the time of the Holocaust with the divided and partly imprisoned leadership of the OUN, he argues that even the antisemitic Polish government-in-exile was able to exert a moderating, and, crucially, explicitly anti-genocidal, influence on its followers in Poland in a way in which the OUN leadership was not.¹⁴² The theme of the weakness hitherto of Ukrainian institutions is present also, as he notes, in the discussion in the pages of *Ukraina Moderna* about the current dilapidation of pre-Holocaust Jewish cultural heritage and about the lack of state involvement in general since 1991 in its preservation.¹⁴³ The issue of the continuing vulnerability of Ukraine to Moscow's information operations is also raised here, in the discussion of a film, in receipt of state funding from the Ukrainian Cultural Fund, which had questioned Krymchak and Karaite (ancient Crimean Jewish) identity, raising the idea that they (like other borderland identities open to manipulation in the imperial interest) were artificial Russian constructs.¹⁴⁴ The continued presence, in this volume at least, of practices seeping from pedagogy into academia, such as the need to be aware of external information manipulation instead of focusing on scholarly debate, is a source of irritation.¹⁴⁵ Further Ukrainian-Jewish emigration since February 2022 will not make interfaith progress, in scholarship and in the quality of public debate, any easier.¹⁴⁶

¹³⁹ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 0.

¹⁴⁰ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 4.

¹⁴¹ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 5.

¹⁴² Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 8.

¹⁴³ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 11.

¹⁴⁴ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 4.

¹⁴⁵ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 7.

¹⁴⁶ Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," пара. 16.

This article has made the points that the development of the historiography of the Holocaust in Ukraine has been inextricably connected with the path of Ukraine's post-colonial relationship with Russia, and with the impact of the associated memory politics on public discourse. It has also argued that there have been signs, including since February 2022, of the consolidation of separate parts of the public arena, so that debate or dispute in academia and debate in public and civic life can now be simultaneously intersubjective and yet not overly mutually constraining. The event hosted in Kharkiv by the Literary Museum in collaboration with the Centre for Interethnic Relations Research in Eastern Europe, also to mark International Holocaust Memorial Day 2024, took as its theme "Why and how do we talk about genocides?"¹⁴⁷ The widening of opportunities in related public discourse, in the circumstances of the current war, is one of the fruits of momentum in scholarship on the subject of the Holocaust in Ukraine. The Literary Museum has made a priority of pursuing discursive agency as a strategic theme, "owning our own choice of names" as they have put it.¹⁴⁸ The event programme still epitomised the ongoing uneasy interaction between the wartime exigencies of public discourse – calling out "cultural genocide" – and the possibility of clearer acceptance of the national past through new literature and new historical approaches. The research of one of the speakers, Daria Mattingly, has focused on perpetrator studies: Ukrainian participation in the Soviet policies which caused the Holodomor.¹⁴⁹ Sofiia Andrukhovych, also participating, discussed the treatment of the Holocaust in her 2020 novel *Amadoka* with Nataliia Horbach of Zaporizhzhia National University – a treatment which Yuliya Ilchuk has described as managing to "overcome Ukrainian silencing and dismemory about Jewish suffering."¹⁵⁰ The national conversation about the Holocaust in Ukraine may have started but is far from finished: the Lit Museum's point

¹⁴⁷ "П'ятий Харків. Чому і як ми говоримо про геноцид?," *Історична правда*, Січень 24, 2024, дата звернення Липень 22, 2024, <https://www.istpravda.com.ua/short/2024/01/24/163578/>.

¹⁴⁸ Маргарита Дежкіна та Микита Ольховський, "«Переосмислюємо топоніми міста.» У Харкові Літмузей відкрив виставку «Власні назви»," *Суспільне Харків*, Липень 29, 2023, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://susplne.media/kharkiv/539715-pereosmisluemo-toponimi-mista-u-harkovi-litmuzej-vidkriv-vistavku-vlasni-nazvi/>.

¹⁴⁹ Daria Mattingly, "«Idle, Drunk and Good-for-Nothing»: The Rank-and-File Perpetrators of 1932–1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory" (Ph.D. diss., Cambridge University, 2019).

¹⁵⁰ Yuliya Ilchuk, "The Multidirectional Turn in the Literature about Holocaust in Post-Euromaidan Ukraine (On the Material of Sofia Andrukhovych's *Amadoka*)," *Twenty-First-Century Literature and the Holocaust. A Comparative and Multilingual Perspective*, *Teksty Drugie* 1 (2024): 125–142, accessed August 30, 2024, <https://journals.openedition.org/td/22818>.

that the starting-point in Ukraine (starting from Kharkiv) must be embracing the responsibility for one's own choice of words is important here.¹⁵¹

Conclusion: growing historical perspicuity under pressure of war

This article has argued that Russia's full-scale invasion of Ukraine has begun to change our perceptions of the history of the Holocaust in Ukraine, alongside much else, whether from inside the country or from outside it. Partly this is because the full-scale invasion has made many readerships (not all) question knowledge assumptions about Ukraine, which had previously been founded on very long-standing paradigms guided by Moscow and managed in its interests. Now the "Overton window" for understanding Ukraine in general has moved quite sharply.

At the same time, and on a global rather than a national scale, for international audiences less focused on Ukraine, the 7 October 2023 Hamas attacks on Israel, and subsequent Israel-Hamas war, have again reframed global perceptions of our topic in public non-academic discourse. In his May 2024 article for *Istorychna Pravda*, Vitalii Nakhmanovych notes that Israel referenced the Holocaust as justification for its reprisals against Hamas in Gaza.¹⁵² He also underscores Moscow's interests in this renewed conflict there.¹⁵³ To the designation, in parts of mediated global public discourse, of Russia's full-scale invasion of Ukraine as genocidal is added the designation, also in parts of international public discourse, of Israel's actions in Gaza as genocidal.

Because of the impact on Ukraine of the legacy of imperial *smyslokra-tiya*, the country's public leadership still often seems to require the contribution of academic historians (and not just of publicists or commentators). There is now more precision and openness in scholarship in Ukraine

¹⁵¹ The Centre for Urban History in Lviv in August 2023 convened a general workshop on public history. See: "Public History in the Context of War: Rethinking Approaches and Formats," Centre for Urban History, accessed August 30, 2024, <https://www.lvivcenter.org/en/conferences/public-history-and-war-2/>; the Tkuma Ukrainian Institute for Holocaust Studies used its specialist Holocaust Studies focus to convene a workshop at the Institute Beit-Chana in Dnipro on how wartime phenomenological learning influences the historian, academically and pedagogically. See: "Війна та погляд історика. Як життя під час катастрофи формує наше розуміння минулого," Український інститут вивчення Голокосту "Ткума," дата звернення Серпень 30, 2024, <https://tkuma.dp.ua/ua/2015-02-17-11-50-31/novosti/3785-vijna-ta-poglyad-istorika-yak-zhittya-pid-chas-katastrofi-formue-nashe-rozumynnya-minulogo>.

¹⁵² Нахманович, "Пам'ять про Голокост," para. 35. He comments (para. 31) that the Hamas atrocities in Israel on 7 October 2023 were interpreted by Jews internationally as a reminder of the Holocaust, though clearly, as he says, on a different scale.

¹⁵³ Iurii Radchenko, a consistent advocate for interfaith contact as the basis for building a strong interfaith society, noted the risk, after 7 October 2023, to earlier steps to joint Muslim-Jewish commemorative initiatives set out in the Abraham Accords, and expressed the hope that they would not be shelved indefinitely. See: Радченко, "Важлива дискусія у важкі часи," para. 13.

than there was in the past, about the different roles of ethnic Ukrainians in the destruction of the pre-WWII populations of Ukrainian Jews, during the Holocaust and in the aftermath of the war. In general, the public arena for the construction of shared meaning in Ukraine, as perceived from outside, is expanding and consolidating. If we take academic discursive leadership in this instance as a sign of the political leadership which will follow (rather than waiting for political leadership to define historical scope, in the style of a non-democracy), then perhaps, as before over the last thirty years, scholarly innovation and reframing augurs positively for national policy innovation in public history and commemoration on our topic.

This article has also argued that, while there have been changes to academic debate on the subject of the Holocaust in Ukraine since 24 February 2022, as might be expected given the often-radical changes in the lived experience of the scholars most closely involved, what has changed most for closer and more distant audiences is our perception of the field as a consequence of our perception and experience of the new war. This can decrease, as well as increase, our desire for engagement with the field. In a sober conclusion to his January 2024 article discussed above, Iurii Radchenko, on the subject of responsibility in respect of the study of the Holocaust in Ukraine, refers to a line from the Mishnah, from which in his translation I derive the meaning, “you may not ever be granted the satisfaction of finishing this work, but that does not mean either that you get to walk away from it”.¹⁵⁴

Away from our topic and contextualising it at the time of writing, there is a determination (and an opportunity provided by digital media) to create witness testimony and survivor testimony on a new scale; and much qualitative academic research is using interviews to record personal experience.¹⁵⁵ Conversely and simultaneously, one study of research from Ukraine post-February 2022 published in January 2024 shows, unsurprisingly, drops in academic output.¹⁵⁶

This article has also argued that current experience of the new war, whether direct or indirect, has in some instances at least allowed or obliged individuals to reinterpret their own understanding of their own knowledge in a way which moves scholarship forwards. For a country which is targeted

for revanchist invasion and epistemic suppression by its larger neighbour, what should academic scholarship look like, on the parts played by Ukrainians in the most archetypal genocide in human history?

Scientific understanding of the social psychology of trauma suggests that shared experience in Ukraine now may be “facilitating the construction of different elements of social identity: purpose, values, efficacy and collective worth.”¹⁵⁷ But while these new shared senses of meaning are in the process of being created now, especially from outside, and no doubt in the thick of it as well, it is only possible to note, and take some encouragement, from the process, rather than to draw overly-firm conclusions. There is now new research, there is new school curriculum reform, based on a more courageous confrontation with the harm and violence of the past, and caused by a more courageous confrontation with the present, whether or not it was chosen or looked for.

Bibliography

“17 Museums Across the World Release Joint Statement Condemning Russian War Crimes in Ukraine.” Illinois Holocaust Museum and Education Center. Accessed August 29, 2024. <https://www.globenewswire.com/news-release/2022/04/11/2420352/0/en/17-Museums-Across-the-World-Release-Joint-Statement-Condemning-Russian-War-Crimes-in-Ukraine.html>.

“Address by the President of the Russian Federation.” *Kremlin.ru*, February 24, 2022. Accessed August 29, 2024. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.

“After Violence: the (Im-)Possibility of Understanding and Remembering.” Forum Transregionale Studien. Accessed July 1, 2024. <https://www.forum-transregionale-studien.de/veranstaltungen/kalender/details/after-violence-the-im-possibility-of-understanding-and-remembering>.

Babyn Yar Holocaust Memorial Center. Accessed August 27, 2024. <https://babynyar.org/en/about>.

“«Babyn Yar» vidpoviv na antyukrainski vyslovliuvannia Putina na Peterburzkomu ekonomichnomu forumi.” *Istorychna Pravda*, June 21, 2023. Accessed August 30, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/06/21/162822/>.

Balaba, Alena. “Prohorovskij skver v Odesse: razbitye tablchki i slomannye derev'ja Pravednikov mira.” *Dumska*, August 17, 2021. Accessed August 1, 2024. <https://dumskaya.net/news/prohorovskiy-skver-v-odesse-razbitye-tablichki-i-149505/>.

¹⁵⁷ Hirschberger, “Collective Trauma,” 3.

¹⁵⁴ Радченко, “Важлива дискусія у важкі часи,” para. 19.

¹⁵⁵ “Дослідження впливу війни на суспільство: методологічний семінар,” Cedos, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://cedos.org.ua/events/doslidzhennya-vplyvu-vijny-na-suspilstvo-metodologichnyi-seminar/>.

¹⁵⁶ “Вплив війни на українські дослідження,” Національний фонд досліджень України, дата звернення Серпень 30, 2024, <https://nrfu.org.ua/news/vplyv-vijny-na-ukrayinski-doslidzhennya/>.

Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town called Buczacz*. New York: Simon & Schuster, 2018.

Bartov, Omer. "Should There Be One Universal Narrative for Remembering the Holocaust? On a Universal Narrative of the Holocaust and Remembering the Past in Ukraine." *East European Holocaust Studies* 1 (1) (September 2023): 13–16.

Bartov, Omer, et al. "Forum: Holokost v Ukraini: yak (ne)pyshut istoriiu zlochynu." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 17–75. <https://www.utpjournals.press/toc/ukrainamoderna/34>.

Berenstain, Nora. "Epistemic Exploitation." *Ergo* 3 (2016): 569–590.

Berkhoff, Karel. "Babyn Yar: mistse naimasshtabnishoho rozstrilu yevreiv natsystamy v Radianskomu Soiuzi." In *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r.*, edited by Vitalii Nakhmanovych et al., 8–20. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2012.

Berkhoff, Karel. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Harvard: Harvard University Press, 2008.

Birchak, Volodymyr. "Shtuchnyi skandal." *Istorychna Pravda*, September 30, 2023. Accessed August 30, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/30/163188/>.

Bloch, Yossi, and Daniel Sivan. *The Devil Next Door*. United States: Netflix, 2019.

Chernetsky, Vitaly. "Confronting Epistemic Injustice: Centering Ukraine in the Paradigm Shift in East European Studies." In *A World Order in Transformation? A Comparative Study of Consequences of the War and Reactions to These Changes in the Region*, edited by Ninna Mörrer, 177–185. Stockholm, 2024.

Chornyi, Borys. "Literaturni svidchennia masovoho znyshchennia yevreiv u Babynomu Yaru." In *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r.*, edited by Vitalii Nakhmanovych et al., 198–210. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2012.

Coles, Stuart, et al. "Seven Ways Russia's War on Ukraine Has Changed the World." Chatham House. Accessed August 28, 2024. <https://www.chathamhouse.org/2023/02/seven-ways-russias-war-ukraine-has-changed-world>.

Desbois, Patrick. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. Translated by Catherine Spencer. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Dezhkina, Marharyta, and Mykyta Olkhovskyi. "«Pereosmysliuemo toponimy mista.» U Kharkovi Litmuzei vidkryv vystavku «Vlasni nazvy»." *Suspilne Kharkiv*, July 29, 2023. Accessed August 30, 2024. <https://suspilne.media/kharkiv/539715-pereosmisluemo-toponimi-mista-u-harkovi-litmuzej-vidkryv-vistavku-vlasni-nazvy/>.

Dolhanov, Petro. "«Inshyi/chuzhyi»: obraz yevreiv u spohadakh ukrainskykh susidiv pro Druhu svitovu viinu." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 41–57.

Dolhanov, Petro. "Russian War, Neocolonialism and Holocaust Studies in Ukraine." *Eastern European Holocaust Studies* 1 (1) (2023): 49–52.

Dolhanov, Petro. "«Zmishchennia aktsentiv», chy poshuk istyny? Yakoiu maie buty ukrainska vidpovid na instrumentalizatsiiu pamiaty pro Holokost pid chas viiny?" *Istorychna Pravda*, May 30, 2024. Accessed July 22, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/05/30/163964/>.

Dorosh, Svitlana. "Babyn Yar i rosiyskyi slid. Shcho stoit za konfliktom navkolo memorialu." *BBC Ukraina*, March 3, 2021. Accessed August 30, 2024. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925>.

"Doslidzhennia vplyvu viiny na suspilstvo: metodolohichniy seminar." Cedoss. Accessed August 30, 2024. <https://cedos.org.ua/events/doslidzhennya-vplyvu-viiny-na-suspilstvo-metodolohichnyj-seminar/>.

Giles, Keir. *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defence College, 2016.

Glazer, Jonathan. *The Zone of Interest*. Poland, US, UK: Film4. Access, Polish Film Institute, 2023.

Grossman, Vasilij, and Il'ja Ehrenburg, comp. *Chernaya kniga. O zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fashistskimi zahvatchikami vo vremenne okkupirovannykh rajonakh Sovetskogo Soyuza i v lagerjah Pol'shi vo vremena vojny 1941–1945 gg.* Kyiv: Oberih, 1991.

Guriey, Sergei, and Treisman Daniel. "A Theory of Informational Autocracy." *Journal of Public Economics* 186 (2020): 104–158.

Guriey, Sergei, and Treisman Daniel. *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st century*. Princeton: Princeton University Press, 2022.

Herasymov, Illia. "Pereosmysliuuchy henotsyd: koly susidy pochyнайut nenavydity." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 166–205.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961.

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021.

- Hirschberger, Gilad. "Collective Trauma and the Social Construction of Meaning." *Frontiers in Psychology* 9 (2018): 1–14.
- Hon, Maksym. "Forum: Holokost v Ukraini: yak (ne)pyshut istoriiu zlochynu." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 38–39.
- Hon, Maksym, and Natalia Ivchyk. "Zhinoche «oblychchia» Holokostu: Hendernyi aspekt henotsydu yevreiv v Ukraini (1941–1944)." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 10–40.
- Honcharenko, Oleksiy, and Alina Ivanenko. "Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat «Ukraine» in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944)." *Eminak* 41, no. 1 (2023): 181–200. Accessed September 2, 2024. <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/629>.
- Hrytsak, Yaroslav. "Holokost i Holodomor: vyklyky kolektyvnoi pamiaty." *Krytyka* 1–2 (2011): 14–16. Accessed August 29, 2024. <https://krytyka.com/ua/articles/holokost-i-holodomor-vyklyky-kolektyvnyi-pamyati/print>.
- Hrytsenko, Oleksandr. *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezydentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty*. Kyiv: K.I.S., 2017.
- Ilchuk, Yuliya. "The Multidirectional Turn in the Literature about Holocaust in Post-Euromaidan Ukraine (On the Material of Sofia Andruhovich's Amadoka)." *Twenty-First-Century Literature and the Holocaust. A Comparative and Multilingual Perspective, Teksty Drugie* 1 (2024): 125–142. Accessed August 30, 2024. <https://journals.openedition.org/td/22818>.
- Kaparulin, Yurii, and Mykhailo Domaskin. "Mizh Radianskym terorom ta Holokostom: dosvid Arkadiia Vaispapira (1921–2018)." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 10–37.
- Kasianov, Georgiy. "Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction." *Journal of Genocide Research* 24, no. 2 (2022): 216–227.
- Kholmogorov, Yegor. "Proiskhozhdenie smyslokratii." Viperson. Accessed June 22, 2024. <http://viperson.ru/articles/egor-holmogorov-proishozhdenie-smyslokratii>.
- Khudish, Pavlo. "Pisliavoiennyi silskyi prostir Zakarpattia: konfiskatsiia i rozpodil maina vtsililykh u Holokosti yevreiv, 1944–1945 roky." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 42–59.
- King, Charles. *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*. New York; London: W. W. Norton and Company, 2011.
- Kot, Serhii. "Uchasnyky pidpillia OUN(m) – zhertvy Babynoho Yaru (1941–1943)." In *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho*: materialy

mizhnarodnoi naukovi konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r., edited by Vitalii Nakhmanovych et al., 101–116. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2012.

Kotubei-Herutska, Olesia. "Intelektualna provokatsiia chy porivniannia henotsydiv: chomu obhovoriuiut nazvu diskusii «Chy potriben Babyn Yar pislia Buchi?»" *Suspil'ne Kul'tura*, October 10, 2023. Accessed August 30, 2024. <https://suspilne.media/culture/589923-intelektualna-provokaciia-ci-porivnanna-genocidiv-comu-obgovoruut-nazvu-diskusii-ci-potriben-babin-ar-pisla-buci/>.

Kozlenko, Ivan. "Babyn Yar Serhiia Loznytsi. Ukrainskyi kontekst." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 173–183.

Kruglov, Aleksandr. "«Sudnyj Den» evreev Lenindorfa: arhivnye dokumenty." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 116–129.

Kruhlov, Oleksandr. "Znyshchennia yevreiskoho naselennia v Kalynindorfskomu yevreiskomu natsionalnomu raioni voseny 1941 r." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 101–154.

Levitas, Feliks. "Ievrei Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny." Doctor of Historical Sciences diss., Institute of National Relations and Political Science of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

Lewis, David G. *Russia's New Authoritarianism: Putin and the Politics of Order*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.

Likhachov, Viacheslav. "Iak Rosiia instrumentalizui Holokost." *Istoriychna Pravda*, August 14, 2023. Accessed July 22, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/08/14/163024/>.

Lov, Andrea. "Osvita pro Holokost v chasy viiny Rosii proty Ukrainy." *Ukraina Moderna*, January 8, 2024. Accessed July 1, 2024. <https://ua-moderna.com/backward/transkrypt-dyskusiyi-yaka-vidbulasya-pid-chas-kruglogo-stolu-osvita-pro-golokost-v-chasy-vijny-rosiyi-proty-ukrainy/>.

Loznytsia, Serhii. *Babyn Iar. Kontekst*. Netherlands: Atoms&Void; Ukraine: Memorial'nyi tsentr Holokostu "Babyn Iar," 2021.

Magocsi, Paul-Robert. *Ukraine: An Illustrated History*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.

Marushchenko, Oleksandr. "Suchasna ukrainska istoriografia i problema kolaboratsionizmu v roky nimetsko-fashystskoi okupatsii Ukrainy." *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st.* 7 (2003): 47–62.

Mattingly, Daria. "«Idle, Drunk and Good-for-Nothing»: The Rank-and-File Perpetrators of 1932–1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory." Ph.D. diss., Cambridge University, 2019.

McBride, Jared. "The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine." *Journal of Genocide Research* 23, no. 4 (2021): 547–567.

Medvedovska, Anna. *Chuzhoho boliiu ne buvaie? Holokost v Ukraini v suspilnii dumtsi druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.* Dnipro: Ukrainnyi instytut vyvchennia Holokostu "Tkuma", 2023.

Melnichuk, Nelia. "Suchasna istoriohrafiia doslidzhen polityky Holokostu na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina»." *Viiskovo-istorychnyi merydian* 6 (2014): 24–36.

Museum of Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine. Accessed August 27, 2024. <https://jmh.org/en/>.

Myers, David. "The Ironies of History: The Ukraine Crisis through the Lens of Jewish History." *The Jewish Quarterly Review*, March 9, 2022. Accessed August 29, 2024. <https://katz.sas.upenn.edu/resources/blog/ironies-history-ukraine-crisis-through-lens-jewish-history>.

Mykhal'chuk, Roman. "«Ia buv hirshe nizh sobaka i ves chas pytav chomu tak»: stanovyshe yevreiv u Mizochi pid chas Holokostu." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 58–100.

Mykhal'chuk, Roman. "Rol Yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia»: fokus mistsevoho neievreiskoho nase-lennia." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 38–85.

Mykhal'chuk, Roman. "Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzhere-lo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 60–99.

Nakhmanovych, Vitalii. "Pamiat pro Holokost yak zbroia hibrydnoi viiny." *Istorychna Pravda*, May 7, 2024. Accessed August 30, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/05/7/163896/>.

Nakhmanovych, Vitalii, et al., ed. *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r.* Kyiv: Ukrainnyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2012.

Penter, Tania. "Pid slidstvom za spivpratsiu: sudove peresliduvannia kolaborantiv u SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny ta zlochyniv u Babynomu Yaru." In *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r.*, edited by Vitalii Nakhmanovych et al., 189–197. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2012.

Petrovskii-Shtern, Yohanan. "Babyn Yar. Vykryvleni kontekst. Rozmo-va z Yokhananom Petrovskym-Shternom pro dokumentalni film Serhiia Loznytsi «Babyn Yar. Kontekst»." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vy-mir* 14 (2022): 155–165.

Petrovskii-Shtern, Yohanan. "Mezha tolerantnosti: «The Devil Next Door». Rozмова z Yokhananom Petrovskym-Shternom." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 132–148.

Petrovskii-Shtern, Yohanan. *The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew.* New Haven; London: Yale University Press, 2009.

"Piaty Kharkiv. Chomu i yak my hovorymo pro henotsyd?" *Istorychna Pravda*, January 24, 2024. Accessed July 22, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/short/2024/01/24/163578/>.

Podol's'kyi, Anatolii. "Natsystskyi henotsyd shchodo yevreiv Ukrainy 1941–1944 rr." Candidate of Historical Sciences diss., Institute of National Relations and Political Science of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

Polikarpenko H. *Orhanizatsiia Ukrain's'kykh Natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny.* 4th ed. Edited by B. Mykhailiuk. Canada, 1951.

Pomerantsev, Peter. "What, Actually, is Germany's Problem with Russia?" *Zeit Online*, February 13, 2022. Accessed August 30, 2024. <https://www.zeit.de/kultur/2022-02/peter-pomerantsev-german-russian-relations-ukraine-conflict>.

"Public History in the Context of War: Rethinking Approaches and Formats." Centre for Urban History. Accessed August 30, 2024. <https://www.lvivcenter.org/en/conferences/public-history-and-war-2/>.

"Pytanniam Babynoho Yaru opikuietsia osobysto holova OP Yermak, — istoryk Nakhmanovych." *Istorychna Pravda*, January 5, 2022. Accessed July 1, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/>.

Radchenko, Iurii. "Stavlennia OUN do yevreiv: dyskusii bez «spilnykh deklaratsii»." *Historians.in.ua*, July 3, 2016. Accessed August 29, 2024. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1932-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusii-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-1>.

Radchenko, Iurii. "Stavlennia OUN do yevreiv: dyskusii bez «spilnykh deklaratsii»." *Historians.in.ua*, July 5, 2016. Accessed August 29, 2024. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1935-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusii-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-2>.

Radchenko, Iurii. "Vazhlyva dyskusii u vazhki chasy." *Ukraina Moderna*, January 27, 2024. Accessed July 1, 2024. <https://uamoderna.com/backward/vazhlyva-dyskusii-u-vazhki-chasy/>.

Ramazanov, Shamil, and Feliks Levitas. "Babyn Yar. Holokost — tabuiovani temy radians'koi istoriohrafiï." *Storinky istorii: zb. nauk. pr.* 53 (2022): 113–130.

Romantsov, Roman. "Holokost v istorychnii politytsi Lytvys ta Ukrainy 1991–2017." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 10 (2018): 12–41.

Ryzheva, Nadiia, and Nataliia Suhatska. "Suchasna ukrainska istoriohrafia Holokostu." *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)* 37 (2022): 83.

Samokhvalova, Lana. "Vitalii Nakhmanovych, istoryk: Zakhidna tsyvilizatsiia stvorena cherez osmyslennia Holokostu." *Ukrinform*, January 29, 2020. Accessed July 1, 2024.

Sands, Philippe. *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity*. London: Weidenfeld&Nicholson, 2016.

Sapritsky-Nahum, Marina. "Putin's War and the Making of a Ukrainian Jewry." LSE Blogs. March 2, 2022. <https://blogs.lse.ac.uk/religion-globalociety/2022/03/putins-war-and-the-making-of-a-ukrainian-jewry/>.

Schmitt, Carl. "Ethic of State and Pluralistic State." In *The Challenge of Carl Schmitt*, edited by Chantal Mouffe, 195–208. London: Verso, 1999.

Sergeitsev, Timofei. "Kakaya Ukraina nam ne nuzhna." *RIA Novosti*, April 10, 2021. Accessed June 13, 2022. <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html>.

Shatalov, Denys. "Non-Nipped Memory. The Holocaust in the Soviet War Memoirs." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 10 (2018): 127–188.

Shchupak, Igor. "Uroky Holokostu v ukrainskii istorychnii nautsi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2016): 152–172. Accessed August 29, 2024. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_4_12.

Shchupak, Igor. "Uroky Holokostu v ukrainskii istorychnii nautsi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2016): 176–201. Accessed August 29, 2024. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_5_9.

Shliakhtych, Roman. "Zaluchennia chleniv ukrainskoi dopomizhnoi politsii do masovykh ubyvstv yevreiv na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina»." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 86–115.

Simferovs'ka, Anastasiia. "Khronotop pitmy: ukrainskyi pereklad frahmentu spohadiv Ignatsiia Khigera." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 100–131.

Sonevitsky, Maria. "What is Ukraine? Notes on Epistemic Imperialism." *Topos* 2 (2022): 21–30.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. London: Bodley Head, 2010.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, The Federation of Volhynian Jews, 1990.

"Stat'ya Vladimira Putina «Ob istoricheskom edinstve russkikh i ukrain-tsev»." *Kremlin.ru*, July 12, 2021. Accessed April 29, 2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

Suhats'ka, Nataliia, and Olena Kalitseva. "Do pytannia terminolohichnoi bazy Holokostu." *Southern Archive of Historical Sciences* 41 (2023): 84–91.

Sukovata, Viktoriia. "Recepcija vojny i Holokosta v sovetskoj poslevoennoy literature: dokumental'naja povest' A. Cessarskogo «Zapiski partizanskogo vracha»." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 10 (2018): 94–126.

Surkov, Vladislav. "Natsionalizatsiya budushchego." *Surkov.info*. Accessed August 30, 2024. <https://surkov.info/nacionalizatsiya-budushchego-polnaya-versiya/>.

Sytnyk, Daniil. "«Bandenbekämpfung»: ukrainska dopomizhna politsiia ta yii rol u prydushenni radianskoho rukhu oporu v heneralnomu okruzi Kyiv, 1941–1943." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 10–41.

Usach, Andrii. "«Shchob vony bilshe ne khodyly po nashii sviatii zemli»: KDB URSR i polityka pamiaty pro mistsevu kolaboratsiiu, 1960–1980-ti rr." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 10 (2018): 42–64.

"V Odesi bilia ODA pobuduiut skver z troma memorialamy pamiaty." *Ukrainska Pravda*, March 10, 2021. Accessed July 1, 2024. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/10/7286193/>.

Viatrovych, Volodymyr. *Stavlennia OUN do yevreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy*. Lviv: Vydavnytstvo "Mc", 2006.

"Viina ta pohliad istoryka. Yak zhyttia pid chas katastrofy formuie nashe rozuminnia mynuloho." *Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu "Tkuma"*. Accessed August 30, 2024. <https://tkuma.dp.ua/ua/2015-02-17-11-50-31/novosti/3785-vijna-ta-poglyad-istorika-yak-zhittya-pid-chas-katastrofi-formue-nashe-rozuminnia-minulogo>.

"Vplyv viiny na ukrainski doslidzhennia." *Natsionalnyi fond doslidzhen Ukrainy*. Accessed August 30, 2024. <https://nrfu.org.ua/news/vplyv-vijny-na-ukrayinski-doslidzhennia/>.

Weiss, Aharon. "Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust." In *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*,

edited by Peter Potichnyj and Howard Aster, 409–420. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.

Willis, Ika. “Reception Theory, Reception History, Reception Studies.” *Oxford Research Encyclopaedias*, January 22, 2021. Accessed August 29, 2024. <https://oxfordre.com/literature/display/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1004>.

Woolley, Ursula. “The Securitization of Entangled Historical Identity? Local and National History Discourses in Dnipro During the Poroshenko Presidency.” In *Official History in Eastern Europe: Transregional Perspectives*, edited by Korine Amacher, Andrii Portnov and Viktoriia Serhiienko, 319–348. Osnabrück: Fibre Verlag, 2021.

Woolley, Ursula. “«Where’s Your Mannerheim Line?» On the History Front in Ukraine: Interventions in Civic Discourses of Public History (2012–2021) Tackling Russia’s Revanchist «Dominion of Meaning».” Ph.D. thesis, University College London, 2024.

Yurhenson, Liuba. “Spadshchyna Babynoho Yaru v literature.” In *Babyn Yar: masove vbyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r.*, edited by Vitalii Nakhmanovych et al., 211–220. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2012.

Zhabotins’kyi, Volodymyr (Ze’ev). *P’iatero*. Translated by Veniamin Biliavskyi. Kharkiv: Folio, 2020.

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.03

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

СВІДЧЕННЯ МЕЇРА ВЕЛТФРОЙНДА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія посідає важливе місце в дослідженні Голокосту. Оповіді очевидців дозволяють глибше доповнити традиційну базу дослідження, «олюднити історію», відійти від офіційного її трактування. Таким чином, усна історія «урівноважує» традиційну історію з індивідуальним (людським) досвідом. Перевага усних свідчень — наявність інформації, яка не відклалася в офіційних задокументованих джерелах. Крім того, перевагою відеосвідчень є можливість візуально спостерігати за поведінкою оповідача, яка інколи промовляє красномовніше за саму розповідь.

Усна історія є найдавнішим способом історичного дослідження, що передувала писемності. Водночас за допомогою технічного прогресу, цифрових технологій ХХІ ст. вона стала одним із найсучасніших методів дослідження¹. Як зазначає Тетяна Боряк, серед важливих причин надзвичайної уваги до усної історії як інструменту дослідження історичних подій — можливість відійти від політичної історії, дати промовити звичайній людині, змінити підходи до вивчення пам’яті, а відтак відкрити десятиліттями заборонені та приховані (передусім травматичні) теми². Роль усної історії як методу та історичного джерела є неocenенною, коли йдеться про тоталітарні режими, адже геноцидарії загалом не залишають документів про наміри майбутніх масових убивств³. Контент усноісторичних колекцій дозволяє говорити про їхній потужний потенціал у використанні в різних дослідженнях — від геноциду вірмен і Голокосту до сучасної російсько-української війни.

¹ Тетяна Пастушенко, «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні», *Історія України* 17–18 (657–658) (2010): 10.

² Тетяна Боряк, *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень* (Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024), 14.

³ Боряк, *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору*, 9.

Одним із усноісторичних проєктів збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, хто пережили Шоа», заснований Стівеном Спілбергом у 1994 р. У 1994–1999 рр. було записано свідчення тих, хто пережив Голокост, а також спогади свідків, рятувальників та інших жертв нацистських переслідувань. Більшість інтерв'ю взято у євреїв, які пережили Голокост. З-понад 52 тисяч свідчень вони становлять 48 361 одиницю. Опитування проводилося в 56 країнах 32 мовами, зокрема в Україні з жовтня 1996 р. У середньому кожне опитування триває 2,5 год.⁴

Колекція фонду Шоа містить шістнадцять відеосвідчень, які розповідають про Голокост у Мізочі на Волині. Два з них опубліковані автором: з Праведницею народів світу — українкою Марією Мосійчук⁵ та євреєм Ісааком Розенблатом⁶. Крім того, в окремій статті коротко проаналізовано долі окремих мізоцьких євреїв із джерел цієї колекції — Клер Борен, Емілія Голдбартена, Семена Велінгера, Ісаака Розенблата⁷. Зазначені свідчення широко використані в останньому дослідженні про Голокост у Мізочі⁸.

Ця публікація присвячена відеоінтерв'ю мізоцького єврея Меїра Велтфройнда, яке було записано в м. Нетанія (Ізраїль) 3 грудня 1997 р. На момент зйомок свідку було 80 років. Номер інтерв'ю: 38537. Інтерв'юєр: Егозі Урі. Мова інтерв'ю — іврит. Відеоінтерв'ю транскрибоване та перекладене з івritу на українську мову⁹.

Меїр Велтфройнд народився 20 травня 1917 р. в Домброві-Гурничій у Польщі. У цьому місті він проживав до 14 років, а в 1931 р. сім'я переїхала в Катовіце. Як зазначав Меїр, переїхати туди їх запросив дядько, який там був великим купцем.

⁴ Анна Ленчовська, «Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр.», *Голокост і сучасність* 2 (6) (2009): 119.

⁵ Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2 (10) (2011): 97–165.

⁶ Роман Михальчук, «Свідчення Ісаака Розенблата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 60–99.

⁷ Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238.

⁸ Роман Михальчук, *Мізоч: життя та загибель єврейської громади* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023).

⁹ Цей транскрипт і переклад на українську мову відеоінтерв'ю Меїра Велтфройнда Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснений у рамках проєкту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини (2023 р.).

Маму Меїра звали Файга, а батька — Емануель. У нього був один брат — Цві (вдома називали Гірш) і дві сестри — Рахель і Регіна. У Катовіце вони разом проживали з бабусею Гітель (у квартирі з двох кімнат). Фінансовий стан своєї сім'ї Меїр охарактеризував так: «У нас були доходи... Ми не були багаті, але й не були бідними». Ще в Домброві-Гурничій його батько був головою єврейської громади. У сім'ї розмовляли тільки на їдиш, дотримувалися релігійних традицій:

...на Хануку приходили добрі татові друзі, грали в карти. Це була традиція: грати в карти на Хануку. Приходили торговці і грали в карти, навіть знаю в яку гру: «ройте мелех» [з їдиш — «червоний король»]¹⁰, це була їхня гра. І п'ятницю, і шабат, і Новий рік — усі свята ми святкували, як релігійні люди.

Із 16 років Меїр працював у свого дядька на зарплаті: «*Приїздили вагони з яблуками, з фруктами, і я стояв, і продавав. Люди приїжджали скуповуватися на гуртову торгівлю, і я продавав ці яблука*». Його батько теж займався продажем яблук — скуповував їх по всій Польщі: з регіонів Волині, Любліна, Вільнюса і вагонами відправляв у Катовіце. Сам батько приїжджав додому два-три рази на рік, і в Катовіце бував дуже рідко. Інколи він брав із собою в такі поїздки сина. Уже тоді вони побували в Мізочі, скуповуючи яблука в місцевих мешканців. Знайомство із цим містечком згодом відіграє важливу роль у їхніх долях під час Голокосту.

Коли німці напали на Польщу і розпочалася Друга світова війна, Меїр був у Катовіце. Батько в той час перебував на Сході, а брат утік. Матір порадила Меїру тікати, адже німці можливо шукатимуть чоловіків. Сама ж вона вирішила лишитися. Меїр утік до містечка Вольбром (пол. — Wolbrom), і там потрапив в оточення німців. Разом з іншими чоловіками (близько 40), їх повели 20 кілометрів пішки до міста Завірча (пол. — Zawiercie) до складового заводу. Там вже були схоплені й полонені польські солдати. За словами Меїра, це було схоже на табір примусових робіт, де він видавав себе за поляка. Згодом він зміг повернутися до Катовіце. Меїр зазначав: «*Звідти мене відправили через два місяці з християнами додому*». Прийшовши в Катовіце пішки, він дізнався, що його мама і сестри депортовані до Сосновця, але там йому сказали, що його матір і сестра поїхали на схід шукати батька. Меїр знав, що ймовірно його батько перебував у Мізочі на Волині.

¹⁰ Тут і далі у спогадах у квадратних дужках подані коментарі перекладача, якщо не зазначено інше.

Сам Меїр залишився жити в Сосновці. Наприкінці 1941 р. там було створено гетто. Згадував про велику тісноту і відсутність їжі: *«Люди хворіли і вмирали»*. Були думки втекти з гетто, але роздуми зупиняли:

Була можливість втекти з гетто. Але куди тікати? До кого тікати?
Хто мене прийме? «Звідки ти прийшов? Хто прийшов? Ти єврей!».
Мене могли вбити, могли здати мене. Це було важко.

Одного разу під час робіт він познайомився з робітником-поляком, який був родом зі Здолбунова. Меїр домовився з ним і викупив в нього паспорт, бо в поляка був свій робочий «аусвайс». За словами Меїра, він віддав за нього 500 доларів. На ці гроші можна було жити пів року, але цей документ давав можливість вижити. У паспорті в нього значилося прізвище Ян Керняк. З ним через Жешув і Львів він на потязі потрапив до Здолбунова, а звідти підводою дійшов до Мізоча, де й зустрів своїх батьків. Батька він не бачив 2,5 роки, а матір — 2 роки: *«Зустрілися... Спочатку мама знепритомніла. А тато не міг говорити, почав плакати. Знайшли сина!»*.

На той час у Мізоч приїжджало багато біженців-євреїв. Саме цю категорію, за словами Меїра, радянська влада вислала в Сибір. Сім'ю Велтфройнда не вислали, бо батька вважали постійним жителем Мізоча і його знали не як біженця.

Під час гетто він під примусом з кількома хлопцями працював на цукровому заводі. Було двоє охоронців, які стежили за робітниками. Після двох-трьох тижнів праці на заводі він отримав тижневу відпустку, після якої його відправили на роботи до Здолбунова з іншими 40 чоловіками з Мізоча. Там вони зустріли ще близько 40 євреїв із Здолбунова, і їх разом (80 осіб) поселили в синагозі. Умови перебування там були важкими — жили на нарах у 4 поверхи:

Чотири поверхи, з дерева, зробили це самі, євреї це зробили самі, і кожен міг взяти з дому ковдру, що він хотів, подушку, їжу на сім днів. Люди їздили, хтось з 40 людей їхав додому, то вони привозили мені, а я їхав — привозив для них. Їжі було вдосталь. Ми отримували від них хліба, 50... 500 грамів — пів кіло хліба, ми отримували суп і чорну каву, і ми відробляли вісім годин.

У Здолбунові на примусових роботах євреї прибирали на центральній станції, директором якої був Макс Шмале, який любив ходити з батогом у руці. Одного разу Макс Шмале вдарив Меїра батогом, бо таке саме ім'я було у єврея Макса Велтфройнда (ще коли Меїр приїхав до батьків, він змінив ім'я на Макс). Тоді ж інженер Гребе порадив йому змінити ім'я, адже *«Він [Макс Шмале — Р. М.] не може чути, що брудного єврея звать його ім'ям — Макс»*. Також Гребе

пообіцяв йому змінити місце роботи, якщо Шмале не перестане його бити. Однак той продовжував бити його та інших євреїв:

...коли він з'являвся і бачив мене на роботі, отримував побої. У мене був друг Гроссман, він працював зі мною разом. Він був заїкою... Він *[німець]* спитав мене: «Wo ist der Hund?» *[нім.]*, тобто «Де пес?». Я сказав: «Цей чоловік, — німецькою, — пішов у вбиральню». Він чекав на нього, аж доки той не повернувся із вбиральні. Він спитав його: «Де ти був?». Той відповів: «Я був у туалеті» — вбиральня німецькою. «Чому так довго?». Він заїкався і не міг вимовити *[видавити]* ані слова з рота... Той взяв заступ і вдарив його по голові, той *[хлопець]* впав. Ми побачили, що він його залишив, я залишався, одразу підійшли працівники, і вони виявили, що він вбив його на місці — він вдарив його аж у мозок...

Невдовзі Велтфройнд почув, що Гребе видав 25 підроблених християнських документів і сказав хлопцям, приблизно 15, більшість яких була з Мізоча: *«Тікайте, сьогодні ввечері вас стратять»*. Разом із ними втік у Мізоч Макс Велтфройнд. Але, прибувши в Мізоцьке гетто, він потрапив під його ліквідацію. Українська поліція наказала всім жителям гетто вийти о 10-й годині на Ринок (центральна, велика площа). Зібраних євреїв повели на місце розстрілу поблизу цукрового заводу. У той же час у гетто сталася пожежа: євреї, які не хотіли виходити, підпалили будівлі. Існують дискусійні дані про опір (повстання).

Вбивство євреїв біля виритого рову Велтфройнд згадував так:

... надійшов наказ, як нас вбити, це було о третій чи о другій годині. У нас вже не було годинників. Усі мали зняти годинники, золото, яке було на нас, каблучки, жінки мали роздягтися догола. І роздягнені догола сиділи навколо рову, навколо позаду стояли українці із своєю зброєю, а ми сиділи згорблені *[зигнути]*. Одна повна родина сиділа з дітьми 14, 15, 20 років і всі разом... крики. Я сидів посередині також. Чув крики, плач і все, крики євреїв «Шма Ізраель», і все це...

Євреям наказували стрибати в ями, де їх розстрілювали з кулеметів. За словами Велтфройнда, коли він стрибнув у яму, після пострілів він залишився живий і йому через пів години вдалося вилізти. Всього у крові, він голий побіг до лісу приблизно 300 метрів, 250 метрів від цукрового заводу. Там зустрів єврея Ісраеля Олікера, який втік із Мізоцького гетто. Вони вдвох пішли в село Гурби, де мешкали поляки. Велтфройнд характеризував їх як хороших людей, які допомагали євреям: *«Вони всі були поляки і вони допомагали тим, хто приходив по допомогу, і вони давали молоко, хліб і, навіть, картоплю»*. Подальша доля Велтфройнда була пов'язана з почерговим його перебуванням у лісах

та сусідніх селах. Згадував прізвища родин Лещинські, Петровські, які допомагали йому переховуватися.

Після відступу німців з Мізоча в лютому 1944 р. Меїр Велтфройнд вирішив виїхати у Здолбунів. У той час велику частину Мізоча було спалено, а в Здолбунові було більше євреїв (він зазначає про 60–80 осіб). Згодом він виїхав до Польщі, але після погрому в Кельце не хотів залишатися в цій країні: *«Після погрому в Кельці я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину, а її батьки залишились у Польщі разом із сестрою»*. Виїхавши до Німеччини, він жив у таборі для переміщених осіб. А в 1949 р. йому вдалося виїхати в Ізраїль.

Пережиті події переслідували його все подальше життя:

Я бачу сни, я не можу забути те, що пережив. Останнім часом, коли вийшов на пенсію, не можу забути, я кричу вночі. Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися від Голокосту... Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли... Що залишилося. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути... Коли нас привели з площі Ринок до яру — цього я не можу забути. Це зі сльозами. Я завжди, коли я кричу, то я плачу...

На останнє запитання/прохання інтерв'юера:

Після всього, що ти пережив за часи Голокосту, сьогодні ми почули про дуже драматичну життєву історію: трудовий табір, три гетто, яр смерті та півтора року в лісі... Чи є у тебе якесь повідомлення, яке ти хотів би передати своїм донькам, своїм онукам і нам усім — народу Ізраїлю?

Меїр Велтфройнд відповів:

Я хочу залишити послання для дітей, для всієї родини, державі Ізраїль, щоб було тихо, щоб був мир, йти з ними на компроміс, щоб не було більше війни, бо війною нічого не виграєш. Я залишився в живих, і бачив, що війною нічого не виграєш.

ІНТЕРВ'Ю

Номер файлу: 38537

Свідок: Меїр Велтфройнд

Дата народження: 20.05.1917

Інтерв'юер: Егозі Урі

Мова: іврит

Дата: 3 грудня 1997

Місто: Нетанія

Країна: Ізраїль

38537.001.mp4. Касета № 1

І: Сьогодні 3 грудня 1997 року. Інтерв'ю дає пан Меїр Велтфройнд. Інтерв'юер — Егозі Урі. Інтерв'ю відбувається в Нетанії, на мові іврит.

Добридень. Мене звуть Егозі Урі. Я веду інтерв'ю від імені Асоціації візуальної історії Голокосту сьогодні 3 грудня 1997 року, з паном Меїром Велтфройндом, який вцілів у Голокості, у його будинку в Нетанії на мові іврит.

Привіт, пане! Як тебе звати?

М: Вдома мене звали Мехір. Змів ім'я на Меїр.

І: Як твоє прізвище?

М: Велтфройнд.

І: Були у тебе ще імена?

М: Ні.

І: Коли ти народився?

М: 20.05.1917.

І: Скільки тобі сьогодні років?

М: Сьогодні 80 з половиною.

І: Ти також додав половину... Де ти народився, Меїре?

М: У Домброві-Гурничій.

І: Де це, в якій країні?

М: Польща.

І: Ти можеш описати — місто чи містечко?

М: Місто.

І: Скільки людей там було?

М: Там було приблизно 50–60 тисяч включно з християнами.

І: І серед них євреї?

М: Я думаю, що євреїв було сімей 800.

І: До якого віку ти жив у цьому місті?

М: До 14 років.

І: Ти готовий розказати про свою сім'ю, про батьків?

М: Ми жили в Домброві-Гурничій. У тата був магазин.

І: Нагадай, будь ласка, ім'я свого батька.

М: Емануель. Був у нас магазин до 1931 року. З 1931 року ми переїхали до Катовіце. Був у нас дядько, заможний, він був великим купцем. Він попросив нас приїхати жити до нього в Катовіце.

І: Розкажи про перші роки перед переїздом до Катовіце. Ти пам'ятаєш вулицю, на якій ви там жили?

М: Так, наша вулиця була Окшей 16.

І: Будь ласка, нагадай ім'я своєї матері.

М: Мою маму звали Файга. Вона була... Вона працювала у продуктовому магазині кілька років.

І: Ти знаєш дати народження своїх батьків?

М: Тато народився в 1883, а мама народилася в 1779.

І: Тисяча вісімсот...

М: Так, 79-му...

І: У тебе були брати, сестри?

М: Є у мене 1 брат і 2 сестри.

І: Вони живі й сьогодні?

М: Вони живуть... Вони живі й сьогодні...

І: Ти готовий згадати імена по порядку, від старшого до меншого?

М: Старша сестра, їй сьогодні 88 років, вона народилася в 1909. Мій брат...

І: Як її звуть?

М: Рахель.

І: І де вона живе?

М: Вона живе в кібуці Уша.

І: В Ізраїлі?

М: В Ізраїлі. Мій брат, сьогодні його звуть Цві, вдома його називали Гірш. Він живе в Натанії. Він народився в 1915 році. А сестра...

І: А хто був після нього?

М: Я. Я народився в 1917-му, 20 травня. Я живу в Натанії. Сьогодні мені 80 з половиною. Молодша сестра, вона живе в Америці. Народилася в 1919 році.

І: Як її звуть?

М: Регіна.

І: Розкажи, будь ласка, про життя в домі батька. Опиши, наприклад, квартиру, скільки було кімнат?

М: У квартирі було 2 дуже великі кімнати. Там жила наша родина і бабуся Гітель.

І: Бабуся з чiego боку?

М: Бабуся з маминого боку. Ми жили разом. Ми, одна половина в одній кімнаті, інша половина — в іншій кімнаті.

І: Якби довелося дати визначення фінансовому становищу твоєї сім'ї, щоб ти сказав: ви були бідними чи багатими?

М: У нас були доходи... Ми не були багатими, але й не були бідними. І, крім того, тато був також зайнятий... Він був головою громади в Домброві-Гурничій. Він був у єврейській громаді.

І: У своєму дитинстві ти знав злидні, знав голод?

М: У дитинстві — ні. Я ніколи не був голодним.

І: У тебе було гарне дитинство?

М: Дуже гарне дитинство.

І: Розкажи, будь ласка, із чого родина існувала?

М: Родина існувала... Спочатку, я пам'ятаю, був магазин тканин. Потім змінили на продуктовий магазин. Старша сестра була з ними в магазині, а ми навчалися вдома.

І: Де ти вчився, в якій школі?

М: Я почав із чотирьох років і до семи — навчався в хедері. Із семи почав вчитися в початковій школі, змішаній з християнами, під назвою «Школа Королеви Ядвіги». Звідти мене відправили до школи під назвою «Касхчик», там були лише хлопчики, без дівчат.

І: Це також була загальна школа?

М: Ми закінчили сім класів загальної школи, а потім переїхали до Катовіце.

І: Катовіце пізніше. Якою мовою спілкувалися з батьками?

М: Розмовляли тільки на їдиш.

І: А з братами і сестрами?

М: Тільки їдиш.

І: А з бабусею?

М: Тільки їдиш.

І: Ти знав ще якісь мови?

М: Польську.

І: У школі, в якій ти навчався, або у школах, де ти навчався, стикався з антисемітизмом?

М: Можна сказати, що ні... Я ще не був у тому віці, щоб розуміти, що таке антисемітизм...

І: Якою була... Якою була належність чи політична орієнтація твого батька?

М: Тато був релігійним і належав до Агудат Ісраель [назва політичної партії].

І: Було щось вдома пов'язане із сіонізмом?

М: Від сіонізму — мій брат почав ходити до «Шомер а-Цаїр». Він був активістом в «Шомер а-Цаїр». А я був ще молодим, я не міг...

І: А батьки?

М: Батьки були в «Агудат Ісраель».

І: Вдома була синя скринька «Керен Каємет»?

М: Так, синя була — «Керен Каємет», збирали трохи... Були гроші, тож клали в синій стакан.

І: Те, що твій старший брат ходив до молодіжного сіоністського руху, якось на тебе впливало?

М: Не впливало на мене, але він вимагав, тато вимагав, щоб я ходив до «Шомер а-Цаїр», там трохи давали... Як це кажуть? *[пауза]* — добре ставлення...

І: А ти... Пам'ятаєш чи тоді, у той час... Так, ти хочеш продовжити? Будь ласка...

М: Спочатку батько не був дуже задоволений, що ми пішли до «Шомер а-Цаїр». Бо він належав тоді до «Агудат Ісраель». Але це не допомогло, ми приєдналися і ми ходили до «Шомер а-Цаїр»...

І: А як вдома, ви дотримувалися традицій?

М: Так, ми вдома були традиційними.

І: Ти можеш описати, наприклад, шабат? Свята?

М: Шабат, свята. Тато вставав вранці молитися, а в п'ятницю він брав двох синів до синагоги, і до 14 років ми були хорошими дітьми — робили йому послугу, ходячи до школи... до синагоги з татом у п'ятницю і в шабат. Крім того, що були навіть у «Шомер а-Цаїр».

І: Ти пам'ятаєш свою церемонію бар-міцви? *[13-й день народження]*.

М: Не було у мене, я не пам'ятаю своєї бар-міцви.

І: Ти пам'ятаєш свята вдома?

М: Так, всі свята... Були у нас свята.

І: Опиши, наприклад, стіл на свій вибір.

М: Стіл складався...

І: Яке свято? Про яке свято ти розказуєш?

М: На всі свята... Навіть на Хануку приходили добрі татові друзі, грали в карти. Це була традиція: грати в карти на Хануку. Приходили торговці й грали в карти, навіть знаю в яку гру: «ройте мелех» *[з їдиш — «червоний король»]*, це була їхня гра. І п'ятницю, і шабат, і Новий рік — усі свята ми святкували, як релігійні люди.

І: А в Йом-Кіпур постили?

М: Вдома постили, але все одно ходили до якогось магазину так, щоб батьки не знали, що ми їмо, але хтось помітив нас, і тоді їм розказали: «Слухай, цікаво, але ми бачили, як твої сини їдять». *[Батьки відповіли:]* «Тобто, якщо ти прийшов розказати, що вони їли, це означає, що ти також там їв. Чому ти прийшов розказати нам?».

І: Батьки постили?

М: Постили...

І: Ти пам'ятаєш період, коли ви переїхали з міста до Катовіце?

М: Спочатку переїхали з міста до Катовіце, я не був дуже радий... У мене були друзі, були подруги, а там я був чужим — у Катовіце. А перші пів року робив вдома великий балаган *[чимало галасу]* хотів

поїхати назад. Але все ж таки, я побачив красиве місто, чисте, і тоді ми залишилися там, у Катовіце.

І: Ти готовий описати це місто, Катовіце, якого воно типу?

М: Місто Катовіце було дуже чисте, не знали антисемітизму до 1938 року. Було дуже... добрі сусіди, працювали з робітниками-гоями в професії, у торгівлі. Не бачили так... У 1938...

І: Яким був дохід у Катовіце? Чим ви заробляли на життя?

М: У Катовіце тато заробляв... Спочатку я працював, із 16 років почав працювати у дядька, на зарплатню, і тато також був субагентом. Тоді в 1937-му тато почав самостійно...

І: Ти вже не навчався в Катовіце?

М: У Катовіце я їздив тільки один рік навчатися в Бендзин — у торговельну школу.

І: Яку роботу ти робив у дядька?

М: Я був продавцем вагонів... Приїздили вагони з яблуками, з фруктами, і я стояв і продавав... Люди приїжджали скуповуватися на гуртову торгівлю і я продавав ці яблука...

І: Які вагони: підводи чи потяги?

М: Залізничні вагони. Прибували залізничні вагони, він... Приїжджали люди з усієї країни, Польщі, за комісійні, приносили — він брав із цього 7 відсотків, і казав людям, а ми відпускали товар.

І: У той період, коли ви займалися гуртовою торгівлею, ваш фінансовий стан покращився?

М: Фінансовий стан покращився з 1937 року, значно покращився. Тато був уже самостійним, заробляли досить добре. У мене гарне життя.

І: А де тато брав продукти, які він продавав, які ти продавав?

М: Тато брав продукти по всій Польщі: з території Волині, поблизу Любліна, Вільнюса... Він кожного тижня був в іншому місці. Він брав там вагони, купував вагони, завантажував ті вагони, і відправляв ці вагони в Катовіце.

І: Тато був багато за межами дому?

М: Тато був, приїжджав до нас додому два-три рази на рік. А так був поза межами.

І: Згідно з місцями, які ти згадав, це на іншому кінці Польщі.

М: Так. І він був у Волині, у Мізочі, у Лодзі...

І: Усе було на сході, а ви в Катовіце...

М: Усе... Ми були на заході, а він був у Варшаві, у Любліні, у Красноставі *[пол. — Krasnystaw]*, у Бартошиці *[пол. — Bartoszyce]*, у Краснику *[пол. — Krasnik]*, у Лодзі *[пол. — Łódź]*, Сяйвокутно *[?]*, Калуші. Так.

І: Ти їздив інколи з ним?

М: Інколи. Одного разу був із ним у Мізочі...

І: Власне, у Катовіце в тебе майже не було батька.

М: У Катовіце не було в нас батька. І мого брата також не було вдома. Він поїхав, він пішов до кібуцу Моава. Він там був десь два роки, я так думаю...

І: Кібуц у Польщі?

М: У Польщі, біля Варшави. І сестра була кілька років із сіоністською молоддю у Станіславові.

І: Тож виходить, що найстарший син?

М: Я був вдома із молодшою сестрою, а вона вчилася у школі.

І: А хто був головою сім'ї — мама?

М: У цьому головою сім'ї була мама, тато тоді вже не був вдома.

І: А мама, мама займалася торгівлею?

М: Мама — ні, вона була домогосподаркою.

І: А хто вів торгівлю?

М: Торгівлею я займався з дядьком, з братами, з двоюрідними братами...

І: Скільки тобі було тоді?

М: Мені вже було... у 1937-му — 18¹¹. Було 18 років.

І: У 1937-му тобі було 20 років.

М: Чому? 17.

І: Тобі було 17?

М: Так.

І: І ти вів торгівлю і продавав повні вагони...

М: Повні вагони.

І: Фруктів?

М: Фруктів.

І: І що, кому йшли гроші?

М: Гроші йшли до... Відправляв гроші батькові, щоб продовжувати далі. Купувати ще більше.

І: А що ти отримував натомість — зарплатню?

М: Натомість сам брав із каси скільки було потрібно. Ніхто не давав мені зарплатню. Платню отримував до 1937-го. З 1937-го був вже самостійним разом із батьком.

І: З точки зору фінансів, коли тобі було 20, в 1937 році, і ти був вже самостійним, яким було твоє становище порівняно з іншими молодими людьми твого віку в 20 років?

М: Я допомагав друзям вчитися. Витратив багато грошей. Не рахував грошей...

І: Ти можеш описати спосіб життя, який ти вів після роботи?

М: Я вів таке життя: з п'ятниці й до понеділка я не приходив додому. Вів життя в Сосновці, жив... Королі так не жили... Було грошей сказати... Помилково, у мене були гроші, і замість власної кишені поклав їх до кишені моїх братів, мого брата... Він, бувало, брав у борг у моєї сестри... Вранці вони встали, перевірили кишені й побачили, що там гроші. На місці помилково поклав гроші їм.

І: Старші твої брати, брат і сестра, були в молодіжному сіоністському русі. Тебе не приваблював молодіжний рух?

М: Ні, мене приваблювало лише дозвілля. Проводити час із дівчатами [науза].

І: Було ще щось, що ти хочеш додати про життя в Катовіце до спалаху війни, про що я тебе не спитав?

М: Нема що додати. Виглядає так, наче камера не працює...

І: Камера знімає тебе весь час.

М: Я зустрів дівчат, з якими зустрічався в Катовіце, в Сосновці, сьогодні... Їм було по 18, сьогодні вже 80. Зустрів їх у Хайфі два тижні тому. Не знав, що вони залишилися в живих. За збігом обставин, моя дочка лікар, запитала жінку: «Звідки ти?». Вона каже: «Я із Сосновця. З Като... Із Сосновця». «Тато мій з Катовіце, але все життя прожив у Сосновці». «А хто твій тато?». «Велтфройнд». «Велтфройнд! Ми його знаємо. Ми пам'ятаємо його». Тож я отримав їхню адресу, вони робили якусь подію, я поїхав туди й зустрівся.

І: Ти зараз згадуєш дівчат, які в той час були твоїми подругами.

М: Так.

І: У молодому віці. Якщо ти вже заговорив про це, саме ти порушив тему з дівчатами — то я наважусь і запитав тебе, якими були стосунки між хлопцями і дівчатами на той час? Наприклад, ти кажеш, що забагато витрачав часу, як тоді проводили час?

М: Забави з дівчатами перед війною — тільки ходити на танці. Не дай Боже, було підійти один до одного на пів метра, щоб наблизитися до неї, зачепити її. Так це було...

І: Тоді не все було дозволено? Не було вседозволеності?

М: Ні, ні, ні, ні. Не було такого. Не дай Боже. Якщо хтось розкривав рота, починав розмови, одразу кидали його, ми його більше не зустрічали. Так.

І: Ти кажеш, що більшість часу проводив з дівчатами.

М: Так.

¹¹ Насправді в 1937 р. Меіру Велтфройнду, народженому в 1917 р., було вже 20 років, а не 17 чи 18. Можливо, він помилився з роком, тобто йшлося не про 1937 р. (прим. ред.).

І: То що ж тоді дійсно...

М: Ходили танцювати, їсти, пити і все. Окрім цього, нічого більше не було...

І: Зараз зрозуміло. Коли трапилася перша подія, яка змінила ваше життя?

М: Моє життя змінилося після гетто Мізоч. Після...

І: Ні.

М: Ні?

І: Це почалося раніше...

М: Ні. Не було у мене жодних змін. Про що це... Не зрозумів...

І: У 1939-му.

М: Так.

І: Це вплинуло на ваше життя? Спалахнула світова війна. Німці захопили Польщу. Як це вплинуло на тебе?

М: Це коли...

І: 1939-му.

М: У 1939-му, коли спалахнула війна, це вплинуло на мене.

І: Розкажи. По-перше, скажи: ти пам'ятаєш цей день?

М: Першого вересня...

І: 1939-го.

М: 1939-го побачили, як село...

І: Де ти був, у Кракові?

М: У Катовіце.

І: Вибач, у Катовіце, так...

М: Ми були в Катовіце, раптом — гудок... як це кажуть? Гудок, сирена.

І: Тривога.

М: Тривога.

І: Сирена.

М: Сирена. Ми спитали: «Що трапилося?». Кажуть «Війна почалася». У мами був «ЛОП» [?], протигаз. Одразу наказали взяти всіх людей, одягти маски — були такі маски — піти в підвал. Назавтра об 11-й годині, уже прийшли німці. А люди... Поляки повернулися, почали повертатися. То ті, люди, які жили там, етнічні німці [нім. — *Volksdeutsche*], почали стріляти в них з вікон. І польські солдати... Побачили, що вже недобре. Недобре. Були чутки недобрі, що вони вбивають євреїв у Німеччині...

І: Ви вдома, напередодні війни та на початку війни, ви говорили про можливість емігрувати звідти, втекти?

М: Не говорили нічого... Вдома не було з ким говорити. Я залишився і молодша сестра, а тата не було вдома.

І: Але, скажімо, кілька місяців перед тим. Тато іноді повертався додому. Чи були розмови, чи думали про опції... Я наведу тобі приклади: Америка чи Палестина, чи тікати на схід, до Росії. Думали про одну з таких можливостей?

М: Не говорили про жодну з таких можливостей, кудись виїхати. У нас було чудове життя в гарному будинку, облаштованому, тож не думали про жодне місце куди їхати: ані про Америку, ані про Ізраїль, тільки сидіти в Польщі.

І: Твої брати, які були в молодіжному русі, брат і сестра, які були в молодіжному сіоністському русі, що з ними?

М: Брат у Катовіце...

І: У 1939-му де вони, два твої брати, сестра і брат?

М: Брат у 1939-му, він був... Він був у кібуці у Млаві [пол. — *Mława*], він повернувся додому і був десь рік із нами. Потім за два місяці до війни він втік. Ми не знали, де він — він втік. А сестра — вона була в Ерец-Ізраель з 1935 року.

І: Сестра була вже в Ерец-Ізраель?

М: Так.

І: Ви з нею листувалися?

М: Отримали від неї останнього листа в 1939-му, 1 січня. У неї народився син, так.

І: Що вона казала про Палестину в листах, вона радила молодим, тобі й сестрі...

М: Вона — ні... Моя сестра з Ізраїлю писала листи не дуже гарні... Була малярія, різне таке, важка робота в кібуці. Вона не радила нам їхати.

І: Коли почалася війна, твій батько був вдома, у Катовіце?

М: Коли спалахнула війна, батька не було вдома. Війна захопила його десь на сході.

І: Якщо я зрозумів правильно, 1 вересня, коли спалахнула війна, твоя родина розділилася...

М: Сім'я була разом, з мамою я був разом, із сестрою, три дні.

І: А батько?

М: А батька війна захопила на сході.

І: А сестра?

М: Сестра в кібуці, а брат втік.

І: Кібуц у Палестині?

М: Так.

I: А брат?

M: Брат був два місяці в дорозі, не знаємо де, куди він зник.

I: 1 вересня немає у тебе... тобто вони живі, але вони не з тобою: ані тато, ані сестра...

M: Ні батько, ні сестра, ні брат...

I: Що ти робиш?

M: Що я роблю?

I: Ти старший син.

M: Так.

I: Скільки тобі було в 1939-му? Скільки було років?

M: Мені було в 1939-му...

I: 1939-му.

M: 22.

I: 22 роки. Що ти робиш?

M: Я роблю... Спалахнула війна. Були три дні з мамою, із сестрою. У сестри був хлопець із Катовіце на ім'я Цві Герман Розенцвайг. І після трьох днів я втік з дому. Мама сказала: «Чоловіків... Можливо шукатимуть чоловіків. Це, це... Біжи звідси». Я втік з дому, не знаючи куди тікаю.

I: Коли тобі було 22 роки, коли почалася війна, ти не повинен був мобілізуватися до лав польської армії?

M: Я не повинен був, у мене був «odroczenie» [з пол. — «відстрочка»], не брали мене. Казали: ще рік, ще рік...

I: Відстрочка...

M: Так, відстрочка. У мене була відстрочка...

I: Ти втік з дому.

M: Так.

I: З маминої згоди?

M: З маминої згоди. Вона сказала мені: «Тікай звідси. Ми залишимося тут вдома, а ти тікай. Немає тут...». Мама плакала і... Я втік. А через три дні мене оточили німці.

I: Куди ти побіг?

M: Я не... Я не знав, куди я біжу. На схід, на захід... Біг... Тікав до якогось містечка, Вольбром, день і ніч. Чув танки і важку техніку...

I: Танки, так?

M: Так. І прийшов до містечка Вольбром, і там німці мене оточили. З динаміків почали кричати: «Усім, усім євреям вийти на Ринок». Площа порожня. Прийшли туди десь 500–600 людей, серед біженців такі як я. І між нами вибрали десь 34 чоловіки, повели нас 20 кілометрів пішки до міста Завірча.

I: Коли ти згадуєш сьогодні, як сказали в динаміки «Усім євреям зібратися на площі Ринок», чому, власне, ти виконав наказ? Знали, що ти єврей? Ти не міг втекти, не міг не виконати такі накази?

M: Побоявся, що вони підуть від будинку до будинку, побачать єврея і вирішать спитати: «Звідки ти? Ти помреш» і так далі... Боявся померти, тож пішов...

I: І куди тебе відправили?

M: Привезли нас до якогось містечка — Завірча — це недалеко від Ченстохова. Там був складувний завод. Приїхали на завод скловиробів, я побачив там вже полонених польських солдатів, яких вже схопили. Побачив там євреїв і побачив там також християн, які втекли, це були діти повстанців...

I: Скажи мені, коли тебе забрали на той скляний завод, як... Опиши мені, будь ласка, як тебе вели туди... Ти сказав: «Мене взяли», опиши це. Як тебе взяли? Хто тебе вів? Вас охороняли? Не охороняли?

M: Німці. Взяли нас і ми пішли пішки. Як... Так, взяли 40 людей...

I: Ти пам'ятаєш німецьких солдатів?

M: Німецьких солдатів...

I: Ти пам'ятаєш колір їхньої форми?

M: Солдати вони були в темно-синій одежі. Так приблизно віком 50, 55, 60.

I: Літні...

M: Літні...

I: Ти знаєш, чи знаєш сьогодні, як відрізнити Вермахт від СС?

M: Так.

I: За кольором форми?

M: Так.

I: Тоді хто вони були?

M: Вони були згідно із цим... вони були... Вермахт.

I: Вони привели вас до... Місце де ви працювали — скляний завод — чи правильно це було б назвати, що це був табір примусових робіт?

M: Це було примусове... Але ми не працювали на заводі. Ми працювали тільки на прибиранні двору. Польські солдати не робили нічого. Християни не робили нічого. Йшов дощ. Розподіляли їжу один раз, і також єврейський комітет із Завірча приносив нам хліб й інші такі речі. Ми робили, прибирали на заводі. Два місяці.

I: Де ви жили в цей час?

M: У дворі.

I: У закритому приміщенні?

М: Ні. Відкрите, відкрите.

І: Вересень-жовтень?

М: Так, вересень-жовтень. Ні... Вересень-жовтень. Два місяці. Відкрите.

І: Не холодно було тоді?

М: Було холодно. Що ми мали робити? Було страшенно холодно.

І: Вас охороняли? Були під охороною?

М: Так. Навколо був великий і закритий паркан, і нас охороняли, зовні, ходили по колу із собаками...

І: У закритому таборі, який охоронявся.

М: Завод...

І: Так, але група, до якої ти належав, усі були євреями?

М: Я належав до євреїв, побачив, що я схожий на поляків, перейшов на сторону поляків...

І: І тут ми зупинимось, щоб змінити касету.

38537.002. Касета № 2

І: Меїре, ти згадав, що тебе як єврея забрали до примусового трудового табору в Завірче, де ти працював на прибиранні сміття на склянному заводі. Будь ласка, продовжуй.

М: Звідти мене відправили через два місяці з християнами додому. Прийшов додому до Катовіце пішки, це забрало 1,5 дня. Я пройшов 20 кілометрів, прийшов у Катовіце о дев'ятій ранку. Увійшов до будівлі, побачив сусідів. Це був будинок, що належав моєму дядькові. Чотириповерховий будинок, 28 квартир. Існує і досі. Увійшов, сказали, що мама і сестри депортовані до Сосновця. Усі євреї повинні піти з Катовіце — це «judenrein». Почув ці слова, взяв...

І: Ти можеш перекласти слово, яке вимовив?

М: «Judenrein» — це вільний від євреїв. Звідти одразу пішов... У мене ще не було... без... без нічого, без нашивки, без всього. Сів у трамвай, поїхав до Сосновця.

І: Яка відстань від Катовіце до Сосновця?

М: 6 кілометрів. Приїхав у Сосновець. Зустрів людей із Катовіце. Мені сказали, що тато... мама і сестра із другом попрямували, поїхали на схід шукати батька. А я тоді впав у відчай.

І: Я хочу зрозуміти: коли ти кажеш «на схід» — мається на увазі на схід Польщі?

М: Так.

І: Це територія всередині німецької окупації чи за межами?

М: Це було за межами німецької окупації, це була радянська окупація. Це Волинь, це була окупація Советами. Вони знали, що можливо знайдуть тата, її чоловіка в Мізочі, здебільшого він був у Мізочі.

І: Твій тато?

М: Так.

І: А ти залишився...

М: Я залишився сам, але я знав, що у мене є дядько в Домброві. Я поїхав до Домброви, щоб дізнатись, дядько сказав, що у нього немає дітей. У нього було четверо дітей — дві дочки та двоє синів. Один син був у полоні, у Берліні, на ім'я Аарон.

І: Ти залишився один. Розкажи, що ти відчував. Хлопець 22-х років раптом...

М: Залишився один...

І: Без родини...

М: Почав...

І: Ти сказав, що був у відчаї, ти можеш деталізувати?

М: Так, так. Приїхав, сказав: «Можливо, вони поїхали до тата». Я знав, що мій тато живе в Росії, а моя сестра в кібуці.

І: В Ізраїлі?

М: В Ізраїлі. У будь-якому разі залишився хтось із родини. Тож я турбувався лише, як дістатися до них. Я зробив кілька спроб поїхати. Я прийшов на кордон — у мене не вийшло. Третій раз я вже міг перейти, але мені сказали, що ловлять, що росіяни ловлять людей, які приїжджають, євреїв чи поляків, і відправляють до Сибіру, де вони примушують працювати. Отже, я вирішив, що я повертаюся назад.

І: Коли ти намагався перетнути кордон з окупованої Німеччиною території Польщі на окуповану Росією територію, ти кажеш, що у тебе не вийшло. Ти готовий детально описати, як? Що в ті часи називають перетином кордону?

М: Я прийшов до міста Шеворц. Там були ті, хто переводять людей через Сан — річку Сан...

І: Ви мали перейти річку?

М: Річку.

І: І ти кажеш зараз про контрабандистів?

М: Так. І він каже: «Чоловіче...» Я хотів заплатити гроші, щоб перейти човном на інший берег, до росіян. А він тоді і каже: «Неможливо на інший берег, там стоять сьогодні росіяни, а на цьому боці — німці. Тобі треба зачекати тиждень-два». Мені не було де чекати тиждень, два тижні. Там було багато людей, які ходили туди-сюди. Повернувся в Сосновець. Тоді ще не було так важко із німцями, з ними можна

було існувати. Протягом першого року ми їздили на примусові роботи, але можна було жити. Ще не говорили про смерть, не говорили про табори...

І: Опиши життя. Цілий рік жив у Сосновці?

М: Так.

І: Опиши життя в Сосновці.

М: Я був у Сосновці і жив із двома друзями. У мене також був... третій друг, який мене залишив. Після війни зустрів його в Ізраїлі.

І: Було важко в той період?

М: Період був важкий, і я залишив чудовий будинок і родину. Я мав жити в маленькій кімнаті, виходити два-три рази на роботи і три дні сидіти вдома, щоб не впіймали мене ще на якісь роботи чи відправили до Німеччини, чи не втрапити ще в якісь історії. Було досить важко...

І: У той час вже наклали на вас якісь декрети в Сосновці?

М: Наклали, за той рік наклали тільки «стрічку» — це... Нашивки ще не було. Тільки це...

І: Що, що було? Стрічка на рукаві?

М: Стрічка, стрічка на рукаві, так.

І: Ти можеш описати, що це?

М: Синьо-біла. Була чор... біло-синя...

І: За нею знали, що ти єврей?

М: І зірка Давида всередині, так, що я єврей. Через рік, коли вони відкрили гетто, на той час ми вже носили нашивку.

І: Жовту. На початку в Сосновці не було гетто?

М: Спочатку не було гетто. Були вільними.

І: На якому етапі в Сосновці створили гетто?

М: На якому етапі? Я думаю, наприкінці 1941-го. Не дуже пам'ятаю місяці, не пам'ятаю, коли наділи цю...

І: Що, що це змінило? У той момент, коли ваше життя в Сосновці перетворилося з життя у відкритому місті на життя в гетто, як це змінило ваше життя?

М: Це змінило життя, було вже затісно, не було їжі, мали... Люди хворіли і вмирали. Це було вже інакше життя. Тоді побачили... ми — нам призначалася дуже важка смерть.

І: Якщо говоримо...

М: Тоді створили юденрат...

І: Я питаю про тебе особисто. Що змінилося у тебе, у твоєму житті. Тобі 23 роки.

М: Я був лише занепокоєний тим, як перетнути кордон, дістатися до своєї родини. Я думав, що вони всі живі. Що мій брат втік і це, і мама, можливо, приїхала туди. Кордон був відкритий.

І: Що ти пам'ятаєш з того періоду про... було якесь погіршення твого фізичного стану? Що ти пам'ятаєш про свій психічний стан?

М: Я був у [пригніченому] душевному стані — я був хворий, і те, що я лишився на самоті, а вони були живі, і я хотів дістатися до... як дістатися навіть до Ізраїлю? До мого брата та моєї сестри. Думки цілий день. Вночі я не спав: як зробити, щоб зміг поїхати. У мене не було грошей, так? Як можна туди потрапити? За чутками: приїжджають до Вільнюса, з Вільнюса можна поїхати до Ізраїлю. Або дістатися туди — до України, можливо, я зустріну тата і маму, можливо, побачимо, що робити далі.

І: Думав про можливість втекти з гетто?

М: Думав втекти з гетто.

І: Була така можливість? Була можливість втекти з гетто?

М: Була можливість втекти з гетто. Але куди тікати? До кого тікати? Хто мене прийме? «Звідки ти прийшов? Хто прийшов? Ти єврей!». Мене могли вбити, могли здати мене. Це було важко...

І: У будь-якому випадку, власні думки, твоя думка була...

М: Моя думка...

І: ...була весь час, як поїхати приєднатися до батьків на сході?

М: Мої думки були — як дістатися України, Росії, гетто, України...

І: Ти тільки думав чи діяв і робив якісь кроки, аби здійснити своє бажання?

М: Не міг нічого зробити. Не було як, не було можливості, не зустрів жодного, хто б міг сказати мені, що пройшов через німців. Тож я злякався.

І: І так залишився в Сосновці до кінця війни?

М: Я був у Катовіце до року...

І: Зараз ти в Сосновці...

М: У Сосновці. У Сосновці був до 1941 року.

І: Що трапилося в 41-му?

М: Несподівано, коли я працював на центральній станції, прибула група на роботи — поляки з України. Я почав... Я розмо..., працював з одним із них і спитав його: «Хто ти? Звідки ти?». А він каже: «Я з України. Я приїхав із Здолбунова». Спитав його: «Це можливо поруч із Мізочем?» — «Недалеко від Мізоча». «А чому приїхав сюди?» — «Мене забрали на роботи. Дівчат відправили до сіл, а нас відправили

в Сосновець. Звідси вони хочуть відправити нас працювати в Катовіце на шахти, на вугілля».

І: Вугільні копальні?

М: Вугільні шахти. «Тож я готовий.» — «Може ти можеш мені допомогти, якщо ти тут, може тобі потрібні гроші. У мене є гроші, продай мені свій паспорт». — «Я можу тобі віддати свій паспорт, він мені не потрібен. Я отримав тут аусвайс». Це документ, з яким він приїхав з України. «Мені цього досить. Тримай. Зніми фотокартку». Він дав мені пораду, і я взяв його паспорт, і дав йому близько 500 доларів, 500 доларів у марках, і пішов до фотографа.

І: Коли у тебе були, ти кажеш «у мене були гроші», про які гроші ти кажеш? Польські? Німецькі?

М: Я взяв польські гроші в Катовіце. Повернувся додому, поміняв у Катовіце гроші: злоті на гроші...

І: На марки?

М: На марки, так.

І: Із загальної суми грошей, яку ти мав при собі, яку частину ти витратив на придбання цього документа?

М: Частину, може три чверті.

І: Це було в році?

М: Тільки купити, це було варто купити того документа...

І: Це було багато грошей для тебе?

М: Це було, я думаю... Це залишило мене в живих — той документ. Це було...

І: Це було для тебе багато грошей?

М: Дуже багато. На ці гроші можна було жити пів року. І завжди думав, що це ось-ось закінчиться. Вони почали війну з Росією, а у росіян є більше сили, і може вони прийдуть врятувати нас. І я пішов до фотографа на ім'я Орскі в Сосновці. Був фотограф. Він жив на вулиці Моджіївська 11, у будинку Швейцера, в арендованій квартирі. І він зробив мені знімки, три знімки, заплатив йому гроші. І він наклеїв фото. Через 2 дні — я взяв маленький пакунок — я вийшов у дорогу...

І: За зовнішнім виглядом у ті дні ти був схожий на гою, на поляка? Який ти мав вигляд тоді, у віці 23–24 років? Яким був твій зовнішній вигляд? Ти був схожий на єврея чи на гою?

М: Я був, я був, як гой, був на ім'я Ян Керняк — як той хлопець. Він попросив мене, якщо я приїду в Здолбунів, передати привіт від їхнього сина. І так я пішов до центральної станції, дізнатися, коли поїду...

І: Вибач. Ти кажеш «пішов на центральну станцію». Ти в гетто. У гетто ти вільний був ходити до центральної станції?

М: Вони взяли мене на роботу. Вони виводили людей на роботу, і я в цьому випадку пішов, щоб мене вивели на роботу. І я працював на залізничній станції. Взяв маленький пакунок, як це кажуть... трохи хліба. Сів у потяг і прибув до Жешува...

І: Ти не боявся?

М: Дуже боявся, щоб не впізнали, що я єврей. Але все одно, прийшов один, не з Вермахту, прийшли працівники потяга. Один, 60-ти років, він у мене перевіряв квиток, не попросив у мене паспорта. «Є тільки квиток?». Я спитав у нього, скільки ще їхати, то він запевнив: «Ми вже в Тарнові, а від Тарнова, це недалеко, 25 кілометрів і ми прибуваємо до Жешува. І там виходимо». «Чому? — я спитав, — Чому потяг не йде до Львова?». Він сказав, що там колії значно ширші. Треба пересісти на російський потяг, там колії ширші на п'ять сантиметрів.

І: Скажи, коли ти прийшов купувати квиток, якою мовою... Вдома говорили на їдиш?

М: Так.

І: Як ти розмовляв?

М: Менше знав польську, але добре знав німецьку.

І: А у тебе діалект?

М: Мій діалект «шльоз» — сілезький. Це інша мова.

І: Поясни, будь ласка.

М: «Кайдіш. Пуйсам. Дайсе позур» [різні слова на їдиш].

І: Який це діалект?

М: Це сілезький діалект.

І: Сілезький?

М: Сілезький. Це діалект Сілезії.

І: І вони тобі повірили, що ти поляк, що ти гой?

М: Не питали мене — повірили чи ні. Я був наче з піднятим лицем [піднятою головою], купив квиток і пішов до потяга. Я був у потязі, я вже був задоволений, що я вже в потязі. Все-таки, можливо, я доїду.

І: На залізничних станціях Польщі не було таких людей, які були єврейськими мисливцями, які намагаються розпізнати, хто єврей?

М: Я був, я прийшов до потяга, але не зайшов всередину вагона, я знав, що їхати 4 години, і я стояв у тамбурі, роздивлявся обличчя зовні. Я завжди був лицем назовні, наче я дихав повітрям. Мені сказали, що в Жешуві, скоро приїдемо до Жешува. Ще 25 кілометрів до Жешува, і тут ми виходимо. Вийшли, чекали на станції... Я чекав на

станції, де вийшов, ми чекали і мені сказали, що потяг приїде через 2 дні... Потяг поїде... Я пішов до міста Жешув і там вже був 2 дні, півтора дня, у християнина, і він мене годував, я заплатив йому, і все одно він мені сказав: «Пане, я думаю, ти єврей, але я не зроблю тобі нічого поганого, бо я тут також у небезпеці».

І: Ти у ті дні, якщо ти два дні шукав притулку, схованки у когось, чи бачили в тобі поляка? Ховав, приховував свій юдаїзм у ці дні під час подорожі?

М: Приховував, але в будь-якому разі прийшов до гоя, він мене розпізнав. «Ти за походженням єврей?». — «Так». Не зміг сказати ні. І так вважав, що він мене викине або здасть, побачимо, що тут є. Якщо буде щось не... — втечу. Тож я сказав... І він сказав: «Не бійся, я схочу тебе, я тебе відвезу»... І він мене провів, коли був потяг, за пів години до того він дав мені візок. Поїхав з ним до потяга, піднявся на потяг, приїхав до Львова і вже був вільний.

І: Львів був за межами німецької окупації?

М: Так, я був вільний.

І: Російська окупація...

М: Ні, був під німецькою окупацією.

І: А, уже під німецькою окупацією? Тоді чому ти вільний?

М: Був вільний, бо там ходили, я ходив без... без нашивки, без стрічки...

І: Ходив під особою того поляка...

М: Так, це було...

І: З польським документом.

М: Так, це була німецька окупація України, поляків.

І: Так, і ти там ходив, як поляк.

М: Як поляк. Ніхто на мене не звертав уваги. У них були власні проблеми. Кожному не було чого їсти, що це... Кожен був у своїх проблемах. Через 2 дні, приблизно через півтора дня, я приїхав до Здолбунова. Взяв квиток на потяг до Здолбунова, бо знав, що в Мізоч не ходять потяги, а із Здолбунова приїхав підводою — там орендував візок. Я сказав йому: «Якщо я не дам тобі грошей, я думаю, мої батьки живуть у Мізочі». Але він не погодився. Я дав йому кілька марок, і він привіз мене до Здолбунова. Приїхав до Здолбунова... тобто до Мізоча.

І: У Здолбунові передав привіт батькам того гоя?

М: Я прийшов до тої родини, але вони там вже не жили. Вивезли ту родину звідти... Куди переїхали? Сусіди сказали, що не знають. Я відразу подумав на тому місці, що вони працювали з росіянами,

комуністами, тож їх десь ліквідували. Я приїхав у Мізоч — велика радість. Я зустрів тата і маму.

І: Опиши, будь ласка.

М: Увійшов.

І: Скільки часу їх не бачив?

М: Я був... Два роки. Тата не бачив два з половиною роки, маму — два.

І: Як це зустріти батьків через стільки?..

М: Зустрілися... Спочатку мама знепритомніла. А тато не міг говорити, почав плакати. Знайшли сина! І він вимовив слова, що мій брат приїхав до Ізраїлю. У мене був лист з Росії. Написали з Росії батькові та матері. Мати розповіла мені, як вони туди потрапили, і я запитав, де сестра...

І: Хвилину, розкажи, як вони поїхали? Розкажи...

М: Вони поїхали, переїхали... Кордон був відкритий...

І: Куди переїхали?

М: У Росію з Німеччини був відкритий. Репатріація: євреї їхали туди, а звідти їхали поляки назад, ті, які були в армії, в окупації і їхали назад до Польщі. Тож відкрили кордони на кілька днів, і їм якби пощастило, кордон був відкритий, вони перетнули кордон...

І: Ти маєш на увазі своїх батьків.

М: Так.

І: Я питав про брата. Як брат приїхав до Ізраїлю?

М: Брат приїхав до Ізраїлю — він був у Варшаві, і там у нього були гроші, зі своїм товаришем — допомагав йому багато. Так, разом. Увійшли до партії, сьогодні я вже знаю, це була «Харут», і там їх переправили до Румунії.

І: Але вони були у «Шомер а-Цаїр»?

М: Так.

І: І що?

М: І вони — аби поїхати до Ізраїлю, змінили партію. За гроші змінили партію, аби поїхати, приїхати до Ізраїлю. Вони поїхали до Румунії. У Румунії, з Константина, він поїхав..., він приїхав нелегально, до Ізраїлю, до Хайфи, і там вони стрибнули, — він розказав мені — 30 метрів із човна і їх привезли до кібуцу. Здається, до кібуцу Маапіль. Тож я це вже знав.

І: І він зустрів твою сестру?

М: Я не зустрів сестру.

І: Ні, він. Цві зустрів сестру?

М: Він зустрів сестру.

І: І так є у тебе, ти знаєш, що у тебе є двоє братів.

М: У мене є двоє братів.

І: В Ізраїлі...

М: Так. А сестра, я не знав, що вона жива. Вона була із своїм хлопцем.

І: Молодша сестра?

М: Так. Вони одружилися в Мізочі за часів росіян і поїхали до Тернополя. З Тернополя, коли росіяни тікали, а він працював техніком, я не пам'ятаю, тож його забрали із собою до Росії, до Узбекистану. Тоді...

І: З чотирьох дітей ти залишився один із батьками?

М: Так.

І: У Мізочі?

М: Так, я залишився один з батьками.

І: Коли приїхав до Мізоча — опиши зараз Мізоч. Опиши мені, що таке Мізоч, яке там життя в 1941 році.

М: Я приїхав до Мізоча — це було забезпечене містечко. Там було близько 70 % забезпечених людей. У них були поля...

І: Це було велике місто?

М: Мале містечко. Можливо 400–500 родин, євреї. Вони були дуже забезпечені. У них були гроші, було золото. Допомогали людям, які приїжджали, — біженцям. Допомогали. Не було місця, де спати, тож на скільки вистачало місця, вони брали по домівках і до синагоги, так. Не можна...

І: Твої батьки, вони були біженцями в Мізочі?

М: Мої батьки... Тато був як постійний житель, бо він щороку здебільшого жив у Мізочі. Так.

І: Через його бізнес?

М: Бізнес. Він навіть розказав мені з мамою, що хтось хотів поїхати назад. Росіяни видавали тим, хто хоче повернутися назад, той самий документ, з яким вони відправляють назад. Йому це не потрібно було, і він був там, як старожил у Мізочі. Тож вони дали людям номер 11 на спину і відправили всіх до Сибіру. За одну ніч їх відправили, усіх євреїв з України, з Польщі — до Сибіру, а вони залишились у Мізочі.

І: Ти маєш на увазі, що відправили тих, хто не був постійними жителями?

М: Вони відправили тільки біженців.

І: Біженців?

М: Так, відправили туди до Сибіру в різні місця.

І: А батьків не відправили? Твоїх батьків не відправили?

М: Моїх батьків — ні. Знову, він залишився як єврей, його знали як постійного жителя, а не як біженця.

І: У той час коли ти дістався Мізоча, він вже був під німецькою окупацією?

М: Приїхав до Мізоча, приїхав туди...

І: Там вже були німці?

М: Уже були німці, йшли вже розмови про гетто. Я був там десь місяць, коли юденрат узяв усіх біженців, десь 40 людей, та відправив їх до Здолбунова до «єврей а-юнг»...

І: Хвилину. До того, як відправили тебе, ти приїхав до Мізоча, зустрів батьків, приїхав за документом неєврея?

М: Так.

І: Якийсь Ян...

М: Так.

І: Що сталося з тим документом? Що з документом, що з паспортом? Ти продовжував зберігати паспорт, за яким ти начебто гой?

М: Я не зберігав паспорт, що я гой, я — єврей. Приїхав з паспортом гою, а увійшов у Мізоч як єврей до батьків, жити з батьками. Якщо б я сказав, що я гой, то всі сусіди б вже сказали: «Що це, гой — і те, і се». Він казав, що це його син. Тато казав, що син залишився в Польщі, син приїхав. У Мізочі була велика радість — син приїхав. Усі приходили подивитися, почути, що відбулося під німецькою окупацією за два роки в Сосновці.

І: На твою думку, той документ виконав свою роль?

М: З огляду на це, я залишив документ у шухляді. Не знав, що буде далі, тому — у шухляду.

І: Щоб було...

М: Щоб було...

І: Але більше не було в ньому потреби?

М: Не було потреби.

І: Ти знову став євреєм.

М: Знову став євреєм. Я був там один місяць, прийшли німці, зондерфюрер [нім. — *Sonderführer*] — голова міста. Почав... Ще при мені, захотіли викуп... Забажали 40 молодих хлопців і, крім того, викуп. Я не знав, що таке викуп, тож мені сказали, що ми повинні дати гроші, золото, картини, гарні меблі. І ось весь той місяць, що я був там, вони просили викуп.

І: У Мізочі також вимагали від євреїв носити жовту нашивку?

М: У Мізочі носили і жовту нашивку, і також білу стрічку.

І: Просто повернутися до носіння...

М: Просто повернувся до стрічки і нашивки. Але це мені не дошкуляло, бо батьки були поряд. Це було моє життя таким, яким воно було. Нам не було погано в гетто. Тато за часів росіян був торговцем, він торгував. І ми жили як люди — гетто не було закритим.

І: Я хочу повернутися і поставити тобі запитання, яке ставив раніше, на початку, спочатку війни: зараз, коли ти в Мізочі, не думав тікати? Тікати східніше. Твій брат втік і вижив. Ти не думав намагатися тікати?

М: Не було жодних розмов взагалі з жодним євреєм там. Вони були молодими сіоністами, ревізіоністами, там шомер цаїршиками, гордон, навіть не говорили про Ізраїль. Це тільки...

І: На схід Росії, на схід — до Росії.

М: Ні, ні, ні, неможливо. Було неможливо втекти на схід. Ніхто не міг увійти, у жодне місце. Хто впустить тебе до України? Як проїхати? Була війна, як їхати? Були бомби і все, як туди дістатися? Неможливо потрапити на схід. Тож я залишився.

І: Ти казав, що попросили 40 євреїв. Від кого попросили їх?

М: Юденрат просив... Зондерфюрер — голова міста — попросив від юденрату 40 євреїв відправити до Здолбунова на роботи, і, крім того, вимагали в той же час... викуп: гроші й таке інше.

І: Щодо викупу ти розказував. А щодо 40 робітників — як юденрат вирішив кого відправити, а кого — ні?

М: Юденрат, вони відправили біженців. Були в них також і свої сини, дочки свої — їх не відправили. Я знав одного Санделукса — його син був навіть поліцаєм у гетто, зробив все, щоб залишитися, залишився живим, так...

І: Ти не думав про можливість бути охоронцем у гетто?

М: Ніколи не спадало на думку, що я можу бути охоронцем чи діяти під німцями... Але і під росіянами також не хотів діяти...

І: Тут ми зупинимось, щоб змінити касету.

38537.003. Касета № 3

І: Уцілілий у Голокості пан Меїр Велтфройнд.

Меїре, ти приїхав у Мізоч, зустрів батьків, ти живеш у Мізочі, коли це вже було гетто. Продовжуй, будь ласка.

М: Приїхав до Мізоча, зустрів батьків, було вже гетто, гетто було відкрите, і юденрат віддав людей на роботи. Упродовж місяця працював на цукровому заводі. Прибирав гори цукру, цукрові...

І: Буряки?

М: Буряки.

І: Коли ти кажеш «працювали», ти працював як простий робітник?

М: Працювали з кількома хлопцями з гетто, працювали під примусом.

І: Примусові роботи?

М: Примусові роботи.

І: Вас охороняли під час роботи?

М: Була охорона — 2 охоронці, було, як-то кажуть, напіввільно.

І: А на 50 % з охороною?

М: Так.

І: Ти працював, а хтось із зброєю?

М: Так, вони охороняли, поки ми працювали, щоб не тікали, тільки щоб добре працювали.

І: Важливо це пояснити. У нас, коли хтось каже «я працював», то він працював, як «вільна людина». Ти не був вільною людиною в Мізочі?

М: Не був вільною людиною, не був вільною людиною, уже був із нашивкою, з цим... Після двох тижнів, трьох, праці там на заводі я отримав тижневу відпустку. А від юденрату відправили іншу групу на роботи. Раптом від юденрату отримав записку додому, що я маю з'явитися на станції. Привели кілька підвод, якими ми їдемо до Здолбунова, на роботи. Ми приїхали до Здолбунова, нас привели до синагоги. Нас було близько 40 людей. Ми були з Мізоча, і там ми вже зустріли близько 40 людей із Здолбунова, і з околиць Здолбунова. І там нас було разом 80 людей.

І: Яка відстань від Мізоча до Здолбунова?

М: Відстань 6 кілометрів.

І: У Здолбунові також було гетто?

М: Так, у Здолбунові також було гетто, у Мізочі було гетто.

І: Ти переїхав з одного гетто до іншого?

М: В інше гетто.

І: Зараз ти в Здолбуновському гетто.

М: Я був у гетто Здолбунова. І там на завтра вранці одразу вивели нас на роботи. Примусові роботи на центральній станції там — прибирати центральну станцію.

І: Перед тим як ти розкажеш про роботу, поясни, як це жити 80 особам у синагозі?

М: Ми жили 80 людей у синагозі — досить великій, були «присче», чотири...

І: Нарі?

М: Так, по чотири, кожне.

І: Чотири поверхи?

М: Чотири поверхи, з дерева, зробили це самі, євреї це зробили самі, і кожен міг взяти з дому ковдру, що він хотів, подушку, їжу на сім днів. Люди їздили, хтось із 40 людей їхав додому, то вони привозили мені, а я їхав — привозив для них. Їжі було вдосталь. Ми отримували від них хліба, 50... 500 грамів — пів кіло хліба, ми отримували суп і чорну каву, і ми відробляли вісім годин. Вони взяли нас на роботу, познайомили з інженером, познайомили з директором, він не був у формі, він не був тоді у формі і познайомили із заступником директора — Швальбе, цього директора звали Шмале, Макс Шмале, а інженер був Гребе.

І: Ти можеш повернутися до імені директора?

М: Макс Шмале.

І: Він був на військовій посаді?

М: Він був цивільним інженером, по суботах, неділях було їхнє свято, то він одягав свою уніформу, вона була темною і тут із зигзагом — два зигзаги.

І: Знаки СС?

М: Так, два знаки. І з кашкетом без... Були такі з кашкетом з «totenkopf» — із знаком Смерті [*чепен*] — у нього не було. У нього був звичайний кашкет. Красивий... Красивий хлопець із цим... у руці — з батоном у руці та із черевиками, штанами та формою. Так він ходив у формі.

І: На твій погляд, він був інженером у службі СС?

М: Він був директором чи був він інженером, я не можу сказати.

І: Він був директором у службі СС?

М: Так.

І: І його звали Макс?

М: Макс.

І: На початку інтерв'ю я спитав твоє ім'я з дому, і ти сказав Макс?

М: Так.

І: А сьогодні тебе звуть Меїр.

М: А там ім'я було Макс, я змінив на Макс, німецьке ім'я.

І: Цього не розказував, може розкажеш? Я спитав, скільки імен у тебе було? У тебе також колись, завдяки тому посвідченню, було ім'я Ян, вдома — Макс, сьогодні тебе звуть Меїр, поки що ми дійшли до трьох імен, і ти кажеш, що у тебе було ще одне ім'я?

М: Так, коли приїхав до батьків, аби не називатися Меїр, єврей, я виглядав як арієць, як гой, тож змінив ім'я на Макс, і до сьогодні я фігурую в родині як Макс.

І: А як тебе називає дружина?

М: Макс.

І: І так, ти єврей у Здолбунові на ім'я Макс?

М: Макс.

І: І нациста також звали Макс.

М: Макс Шмале.

І: Це якось вплинуло на твоє життя, що твоє і його ім'я були однакові?

М: Не вплинуло ніяк, можливо він би мені допоміг, але там був інженер Гребе. Ми бачили... Гребе — той інженер, він ходить біля нас, як людина, йому можна довіряти, він не завдасть нам жодної шкоди. Ходили чутки, що він з Комуністичної партії, і через два тижні, тижень, Макс Шмале раптом підійшов до мене, я не знав, звідки він взяв моє ім'я, можливо, з Управління реєстрації робітників: «Є тут один на ім'я Макс Вальтфройнд». — «Макс Вальтфройнд?». Як він дістався до мене, я нічого не знав — отримав одразу прямо сюди [*показує на плече*], по спині батоном.

І: Яка була причина, що він тебе вдарив?

М: Причина була, я думав, той удар, що я отримав, тому що мене також звуть Макс. Я спитав інженера Гребе, добре, що міг говорити, він був приємною людиною. Він сказав мені: «Ти маєш змінити ім'я». Як я можу змінити ім'я? «Він не може чути, що брудного єврея звуть його ім'ям — Макс. Але все одно, знай що, якщо я побачу, — так він прямо сказав — той інженер, — якщо я побачу, що він все одно продовжуватиме тебе бити, я зміню тобі місце роботи».

І: Ті побої були разовим випадком?

М: Отримував побої, коли він з'являвся і бачив мене на роботі, отримував побої. У мене був друг Гроссман, він працював зі мною разом. Він був заїкою... Він [*німець*] спитав мене: «Wo ist der Hund?» [*нім.*], тобто «Де пес?». Я сказав: «Цей чоловік, — німецькою, — пішов у вбиральню». Він чекав на нього, аж доки той не повернувся із вбиральні. Він спитав його: «Де ти був?». Той відповів: «Я був у туалеті» — вбиральня німецькою. «Чому так довго?». Він заїкався і не міг вимовити ані слова... Той взяв заступ і вдарив його по голові, той [*хлопець*] впав. Ми побачили, що він його залишив, я залишався, одразу підійшли працівники, і вони виявили, що він вбив його на

місці — він вдарив його аж у мозок... Вимагали від мене взяти його на візок і відвезти туди на місце... У мене не було вибору, я плакав, я не міг на це дивитися... Взяв візок, мені допомогли, один на ім'я Йона Олікер з Мізоча, він допоміг мені, і я відтягнув його, мабуть, метрів на 20. У кутку були ями цукрового... Як це кажуть на івриті: буряк! «Залиште його тут. Йди. Йди». Я пішов. Мені сказали, що його поховав хтось інший. Його поховали. До мене прийшов інженер Гребе: «Ти можеш поїхати додому на вихідний».

І: Німецький інженер?

М: Так. Гребе — німець. Я тим часом приїхав додому, розказав вдома історію, що сталася, — там були у нього тато і сестра — що його більше немає в живих. Це забрало у мене майже 4 години, і повернувся назад, не міг бути вдома. Батьки прийшли почути від мене всю історію і ми поїхали недалеко від нас, і, аби вийти з тої психологічної травми, я поїхав назад до Здолбунова, поїхав до гетто і був там у синагозі. Назавтра я вийшов на роботу. Вийшов на роботу, пішли чутки, що Гребе... (у той день це трапилося) Гребе видав 25 підроблених християнських документів і він сказав хлопцям, приблизно 15 хлопцям, більшість з Мізоча: «Тікайте, сьогодні ввечері вас стратять».

І: Вони втекли?

М: Вони втекли і 25 жінок взяли їх. Я не знав, хто вони, і я також втік. Це мене вже злякало, що тут може щось трапитися. Я побіг до Мізоча.

І: Німецький інженер — нацист, який врятував євреїв, на твій погляд, ця людина — він Праведник народів світу?

М: Ми зробили. У мене є тут світлини [знімки].

І: Розкажи, будь ласка. Розкажи, що ви зробили.

М: Ти ж хотів це потім?

І: Ні, ні, зробімо це зараз, бо ти щойно сказав, що він врятував декількох євреїв.

М: Так, тож я хочу розказати, секунду...

І: Розкажи про цього чоловіка секунду і ми залишимо його.

М: Коли я приїхав до Ізраїлю, розказали про Гребе, я і ще кілька хлопців, яким він допоміг, і також кілька дівчат, які залишилися, а одна в Америці. А він оселився в Америці у Сан-Франциско. Він боявся їхати до Німеччини, і він знав, що Шмале працює знову в тій компанії — він хазяїн тієї компанії... І він приїхав, і тоді провели засідання, і одна залишилася в Лоді — я не знаю чи вона сьогодні жива.

І: То що ж ви зробили для нього?

М: У секретаріаті комітету один брав участь у партії «Херут»...

І: Що ви зробили, звернулися до Яд Вашем?

М: Звернулися до Яд Вашем — це керівництво міста Мізоч, і я також думаю, що дружина прем'єр-міністра Соня Перес, вона приїхала до Ізраїлю з Мізоча до війни з батьками, а родина навколо залишилась і поїхали разом зі мною до могили.

І: Дружина Шимона Переса, Соня Перес?

М: Шимона Переса.

І: Вона з Мізоча?

М: Вона з Мізоча.

І: В Яд Вашем визнали його Праведником?

М: Яд Вашем одразу визнав його. Ми зібрали гроші, які потрібно, щоб привезти його із Сан-Франциско. В якийсь день він приїхав до Ізраїлю, зробили йому місце в готелі, з готеля ми виїхали з ним, всі вихідці з Мізоча, вихідці зі Здолбунова, в Єрусалим — посадити там дерево і він посадив його там — у мене є знімок. А потім повернувся, прочитав нам лекцію німецькою...

І: Того дня він сказав вам, що наступного дня вас можуть вбити.

М: Так.

І: І ти втік.

М: З Мізоча.

І: Куди ти втік?

М: Прийшов у Мізоч, у гетто.

І: Вибач, коли прийшов у Мізоч, ти зустрів там батьків?

М: Так, зустрів батьків. Тої ночі, коли знайшов батьків, вранці почули крики, плач. З колонок: що всі повинні залишатися вдома. Я пробіг два будинки...

І: Ти можеш деталізувати, якою мовою вони говорили?

М: Українською, українською, ходили з мегафонами польською і українською, російською, кричали російською, один — українською, один — польською: усім бути вдома, не виходити з домівок. Тож я вийшов крізь двір, до своєї дівчини — у мене була дівчина в Мізочі, і я сказав: «Естер, ходімо зі мною, ми втечемо звідси». Тож вона сказала мені, що вона не тікатиме, вона не залишить батьків, вона піде разом з батьками. «Куди вони підуть, туди і я піду з ними разом зі швагерами» — двома швагерами з малими дітьми. І я повернувся, побачив, що не можу вплинути на неї, повернувся, навіть не побачивши батьків.

І: Але поки ти був у неї, батьки зникли?

М: Батьки зникли. Батьків не було. Я не міг вже вийти, на всій вулиці було 20 українців зі зброєю, також двоє-троє німців, і охороняли гетто навколо...

І: Раніше ти згадував, що ти був на різних видах примусових робіт у Сосновці, ти згадав, що німцям, які вас охороняли, було близько 60 років і вони були з Вермахту, а хто зараз німці?

М: Також, я думаю, що вони з Вермахту.

І: За уніформою?

М: У синій уніформі, у синій уніформі, як поліція. Казали, що це охорона, як поліція. Охороняли вулицю 90 % українці, двоє-троє німців. А я вже залишався вдома. Я сидів вдома із цією сім'єю, яка була по сусідству в будинку, кімната до кімнати — сім'я Равер. Пара без дітей, у них не було дітей, віком 65 років. О десятій годині нам наказали вийти на Ринок. Ринок — це посередині, велика площа. А вони мені також розказали за два дні до цього.

І: Хто тобі розповів?

М: Батьки... І я також був там, бо вони мене питали: «Ти це бачив? Ти був на Ринку?». Був один єврей на ім'я Гельман Лейзер. Він привів корову з євреєм, я думаю, з єврейським поліцейським, і між ними виникла сварка через гроші. Він не сказав нічого і пішов до німецької поліції. Прийшли поліцейські і знайшли їх, коли він різав корову, і забрали його. І забрали гою, який продав цю корову. Приготували шибеницю для нього, приготували шибеницю для гою. Усе місто... За день чи за два до цього я втік... Це було 10 жовтня і повісили того єврея. Усі мали вийти з міста дивитися. Дивитися, як його повісили, а гою звільнили від шибениці. І так він провисів два чи три дні, я не можу згадати, скільки він висів.

І: Ти кажеш 10 жовтня, про який рік йдеться?

М: 42-й, /19/42-й.

І: Повернімось у той день, коли ти вдома, гетто оточене, і зараз кажуть зібратися на площі Ринок. Ти почав розказувати цю історію і зупинився. Продовжуй, будь ласка, коли українці й німці кажуть вам на першому етапі залишатися вдома і о десятій ранку вийти з домівок і рухатися в напрямку Ринку. Так, це те, що розказав раніше. Від усіх вимагали вийти з домівок?

М: Залишили тільки дітей і літніх. Дітей віком до шести-семи років, таких дітей залишили, щоб сиділи вдома, і літніх віком від 70 років, щоб сиділи вдома. Як ми вийшли? Було кілька родин, яким підпалили будинки, їхні будинки, а будинки були з дерева, із солом'яними

стріхами. Мізоч був щільний: будинок біля будинку, і весь Мізоч був у диму. Ми бачили дим з площі. Звідти о дванадцятій...

І: Якою була доля старих та дітей, які залишились вдома?

М: Ми були до 12-ї. О 12-й ми рушили в напрямку заводу. Як вівці. По обидва боки йшли українці та кілька німців. Переважно українці. Ми почули постріли.

І: З Мізоча?

М: Так, з Мізоча. Ми спитали їх, що це за постріли. Були кілька хлопців, які відкрили рота, українці: вбивають дітей і старих, вбивають дітей і старих. Ми прийшли до цукрового заводу.

І: Ти описав, як ви йшли від міської площі. Ти готовий розширити розмову, розповісти про цей шлях, ви розмовляли, про що говорили? Якою була атмосфера?

М: Ми йшли із плачем «Шма Ісраель» [*молитва*], куди нас ведуть, з криками, один не чув іншого, так кричали, і не знали, куди нас ведуть. Ми думали, можливо нас ведуть до потяга, щоб відправити до Аушвіцу — були такі історії в гетто — убити нас. Тож цей шлях був 300—400 метрів до заводу, не можу сказати точно скільки.

І: Ти вважаєш, що євреї, які йшли тим маршем, знали, що вони йдуть на смерть?

М: Ми не знали, і завжди в гетто казали, що ми залишилися заради викупу, що ми... нас залишили в живих і були чутки, що Гітлер поглибив декрет — указ про євреїв. Тож ми йшли тихо, йшов з нами рабин Лернер, і він сказав мені: «Це приречення з неба; куди ми йдемо, це приречення з неба. Не робити жодної атаки».

І: Не чинити опір?

М: Так, так він казав рав Лернер.

І: Були в Мізочі лідери, чи дозволяли їм це робити, чи були вони вашими керівниками, чи були координаторами молодіжного руху?

М: Були керівники молодіжного руху і не робили нічого. Якщо ми приходили щось таке провести, то вони відкладали це.

І: А керівники юденрату пішли з вами?

М: Я не бачив їх, і вони втекли, можливо, вранці з домівок...

І: Єврейські поліцейські?

М: З єврейських поліцейських я добре знав лише одного, він був у Костополі. Він був «аїдем» [*з їдиш* — «зять»] родини Брайзерман, він жив з ними разом.

І: Він зараз йшов з вами?

М: Я не бачив його, не бачив його. Бачив юденрат, вони йшли першими і попереду. Вони привели євреїв до рову. І я побачив, що юденрат йшов першим. Усіх імен я не пам'ятаю, імен юденрату.

І: Їхня доля була такою ж, як й інших?

М: Доля юденрату... Ми прийшли туди і побачили виритий рів. Це вже наш останній шлях. Ми побачили, що вже ніхто не вийде живим. Ми бачили, що не було зондерфюрера. Він прибув через три години. Юденрат сидів один осторонь, самотній в якомусь кутку. Ми бачили, як зондерфюрер йде поговорити з юденратом. Ми думали, що він поговорить, і нас залишать, відправлять нас додому, можливо, вони знову дадуть викуп і все. Раптом нам наказали зняти одяг, усім зняти одяг.

І: Скільки євреїв було там загалом?

М: Коло рову?

І: У цьому марші до рову?

М: Одна проблема, що нас було 400 євреїв. 400 євреїв. Одна спитала, вона була з батьками, на ім'я Шеселювна, вона була вчителькою, красива дівчина віком 25–27 років. Я хотів сказати їй кілька слів, хотів поговорити, але як тільки вона спитала, її одразу вбили на місці. І одразу ж забрали від нас. Потім надійшов наказ...

І: І ви роздяглися?

М: Потім надійшов наказ, як нас вбити, це було о третій чи о другій годині. У нас вже не було годинників. Усі мали зняти годинники, золото, яке було на нас, каблучки, жінки мали роздягтися догола. І роздянені догола сиділи навколо рову, навколо позаду стояли українці зі своєю зброєю, а ми сиділи згорблені *[зігнути]*. Одна повна родина сиділа з дітьми 14, 15, 20 років і всі разом... крики. Я сидів посередині також. Чув крики, плач і все, крики євреїв «Шма Ізраель», і все це... О четвертій годині, може о пів на п'яту, приблизно за Сонцем, сказали: «Хто стоїть біля рову – стрібайте!». І вони нас підштовхували – наступні штовхали нас, хотіли вже смерті. Хотіли вже перетерпіти... Також трохи дощило, було холодно, тож стрибали, а вони ходили навколо того, і вони почали вбивати їх. Через 5–7 хвилин ще раз, так приблизно 40 людей стрибнули і тоді прийшла моя черга, *[падати]* вниз мені було десь 60–70 сантиметрів, а рів був може метр вісімдесят, метр сімдесят, два метри, я не можу сказати точно, і я лежав і отримав кулеметну чергу. Я не знаю, лежав і чув крики, плач і все інше, а через пів години, чверть години, почув вже шум – вони їдуть... Поїхали...

І: Ми тут зупинимось, щоб змінити касету.

38537.004. Касета № 4

І: Меїре, ти пам'ятаєш дату знищення євреїв у твоєму місті? Коли це сталося?

М: 12 хешвана *[ідиш – «йуд-бет хешван»]*, тобто 12 жовтня за європейським календарем 1942 року.

І: Повернімося до яру смерті. Ти розказував кілька хвилин тому, на попередній касеті, що вбивці наказали вам роздягтися догола. Ти можеш описати відчуття, як це для єврея сидіти голим перед рештою євреїв, чоловіків і жінок разом? І що ти відчував у той момент?

М: Нас привели до яру, отримали наказ роздягтися догола. Усі, у кого були родини, обнялися один з одним з плачем, з криками. Надворі було холодно, уже був несильний дощ, накрапував дощ, і я також сидів, плакав, кричав. Що ж це таке, ніколи в житті я не бачив такого: сидять чоловіки, жінки, і діти, і дівчата, і старі – голі, це не вкладалося мені в голову. Тож не дивилися так, соромились дивитись один одному в обличчя, сиділи оголеними. Поруч сиділа сім'я на ім'я, яке я не хочу казати, із сімома маленькими дітьми, дівчиною у віці 21 року, я знав її, вона працювала в офісі юденрату, і...

І: А зараз ви сидите: ти голий, вона гола, ти дивився на неї?

М: Я сиджу з нею голий. Я не дивлюся, я зайнятий плачем, плачем, де мої батьки, і це, я сказав собі: це як я пішов одного разу з татом і мамою до мікви *[ритуальний басейн]*, роздяглися догола і один не дивився на іншого, на що тут дивитися, ми повинні це зробити, пройти через це.

І: Яке відчуття найсильніше, коли ви сидите отак біля яру?

М: Найсильніше відчуття: покінчити найшвидше з нами, щоб не дивитися один на одного, щоб не думати про те, що робитимуть...

І: У ту мить, коли ви сидите там навколо яру, ти думав, що ще є шанс, що ти залишишся в живих?

М: Коли сидів поряд з яром, коли голий падав в яр, я думав про себе: із цим покінчено, я це пройшов, із цим покінчено, звідси ніхто вже не вийде живим.

І: Ти думав про можливість втечі?

М: Думав тікати, коли сиділи навколо в одязі. Були такі, які втекли, ті хто були позаду, не біля яру. Дехто з них залишився в живих. Я бачив їх у лісі, тих, хто йшов з нами ряд у ряд... Але я не міг зробити цього, якби я, можливо, втік, я б отримав кулю на льоту. Це простіше, але я не знав, що доведеться роздягатись догола. Ми не знали, що доведеться роздягатись догола. Я сидів і думав, що, можливо, піду в темряві о пів на п'яту чи о п'ятій буде темно, я зроблю це, варто тікати.

І: І сиділи коло яру багато часу?

М: Ми сиділи біля яру з 11-ї години до 3-ї в одязі. Коли просиділи дві години, почали казати один одному на вухо, що їм потрібен міський голова, аби підписати, що вони вже знищили єврейське гетто Мізоча. Весь час, коли він прийшов, ми сиділи і чекали...

І: Чому ви чекали його так багато часу? Де він був?

М: Згодом нам стало зрозуміло із чуток, що зараз знищують гетто в Острозі та гетто в Здолбунові. Того ж дня гетто Острога та Здолбунова були ліквідовані. Можливо, він зайнятий, там в Острозі залишився і таке інше, а потім він приїде. Але в той момент побачили, що вони говорили з юденратом між собою, можливо, принаймні, що вони прийдуть і поговорять з ним. Я на власні очі бачив, що той приїхав з Vespa, із коляскою — мотоцикл із коляскою — і він сидів у колясці. Я знав його... знав, що це зондерфюрер...

І: Ти пам'ятаєш його ім'я?

М: Ні, не можу пригадати його ім'я, і не вважав, що його треба пам'ятати... І я бачив, що він приїхав із коляскою, коляска була назовні і він ще виходив, він там сидів на стільці і був маленький столик, і привели юденрат. Він поговорив із юденратом, а про що вони говорили, я не знаю. Це було десь 10 хвилин. А о третій годині нам сказали роздягтися догола. Роздяглися, так 400 людей роздяглися і зняли годинники і все інше... Крики тривали, можливо, годину і почали стріляти людей у глибині яру.

І: Поясни мені, Меїре, процес вбивства в ямі. Ви стоїте на краю ями, спочатку вони вас розстрілюють, і ви падаєте в яму, або ви стрибаєте живими в яму, і тільки після того, коли ви вже в ямі, тоді у вас стріляють?

М: Я бачив на власні очі, як вони стрибають, лежать, а потім у них почали стріляти. Вони лежать, один поряд з іншим, у рядок, а потім у них стріляють. 99 % стрільців були українцями.

І: Ти пам'ятаєш мить, коли прийшов твій час стрибати до ями?

М: Я не можу сказати, коли прийшов мій час, я був повністю зламаний...

І: Коли ти в ямі, лежиш на людях?

М: Я лежав у ямі з людьми, це зайняло лише 2 хвилини, уся справа.

І: У нас не так багато свідків, які лежали в ямі на людях, що відчують у таку годину? Як це — лежати в ямі, в якій під тобою є євреї? Євреї, які лежали в ямі, були живими чи вже були мертві? Ти почув питання? Ці євреї, які лежали під тобою, ти лежав на них, вони вже померли чи вони тільки помирили?..

М: Помирали. Люди, які були внизу, вони ще помирили. Люди — тіла — вони піднімалися і опускалися — ще були в агонії і «צכערק» [ідиш] — плач, не плач, «צכערק» — я не знаю, як це кажуть на івриті...

І: Стогін.

М: Стогін. Жахливо...

І: Були такі, хто ще розмовляв в ямі? Були ті, хто ще казав щось, казали щось?

М: Ніхто не говорив, їх вже не було в живих. Ніхто не говорив ні з ким, вони не були живі. Не живі. Один отримав дві кулі, другий отримав три, інший отримав одну кулю. Це була автоматична зброя.

І: Після того, як ти стрибнув до ями, були ті, хто стрибав після тебе, на тебе?

М: Я був майже останній. Майже останній.

І: Коли вбивства скінчилися, коли всі стрибнули до ями і їх постріляли, ти лежав у ямі, що відбулося?

М: Я лежу в ямі.

І: Що робили німці, українці, після того, як вони закінчили стріляти в євреїв?

М: Коли я лежав в ямі, я сам розумів, що я ще живий, я живий. Почув нагорі шум, чув шум машин, які вже їхали, і все. Чекав поки трохи стемніє, піднявся нагору можливо один ряд, розсунув руками тіла, вибрався назовні, вибрався назовні...

І: Яма була вкрита тілами, які було видно назовні, могли бачити тіла?

М: Яма була засипана землею, шар може 5, 6 чи 7 сантиметрів і зверху було вапно.

І: Ти повинен був вилізти з-під насипу?

М: Так, з-під насипу — десь 5, 6, 7 сантиметрів... вибрався, розплющив очі й побачив, що я живий, і не чекав багато часу — був трохи у крові, моє тіло було в крові — побіг. Уже трохи стемніло, побіг ближче до лісу. Аж до лісу біг голий, голий. Пробіг до лісу приблизно 300 метрів, 250 метрів від цукрового заводу. Прибіг у ліс, зустрів єврея у формі, із пакунком на комірці — старого на ім'я Ізраїль Олікер. Я знав його по гетто в Мізочі. Я спитав: «Де твій син?». У нього був син лікар, у нього була лікарня. Тож він сказав: «Сина забрали до армії, на війну, а я втік з дому, залишив дружину, прийшов сюди до лісу. А зараз я залишу тебе».

І: Він також був голий?

М: Він — ні, він втік із гетто, він втік з гетто. Ми просиділи всю ніч. Вранці... вночі о дванадцятій годині я пішов просити одяг у сім'ї

там — якась сім'я відчинила двері. Побачили голу людину, одразу дістали старі речі й дали мені одяг і почали на польській: «Rany Boski!».

І: Злякалися тебе?

М: Злякалися. Злякалися: «Rany Boski! Ти єврей?». Сказав: «Так». Розказав їм. Мені дали води, змив трохи кров з тіла, мені дали одяг, дали хліба, дали свинини... «Іди. Ми боїмося, щоб ніхто не побачив». Повернувся, зустрів того єврея на тому ж місці.

І: Ти знаєш назву того селища?

М: Так. Селище називалося Гурбе?

І: Ти можеш щось розказати про його мешканців?

М: Мешканці — спочатку вони були просто чудовими, допомагали євреям.

І: Так, але вони були поляки чи українці?

М: Вони були поляки. Усе це місто — Гурбе — вони всі були поляки і вони допомагали тим, хто приходив по допомогу, і вони давали молоко, хліб і навіть картоплю.

І: З погляду релігії — вони католики чи хтось інший?

М: Вони були католики, вони були християни католики. У неділю ходили до своєї церкви.

І: Скажи, якби то було українське селище, усе одно б звернувся?

М: Українське село було від них за кілометр.

І: А ти б пішов у те село?

М: Ні. Не пішов би в те село, бо знав: усі злочинці, усі бандерівці, усі із села Дермань. Це було найбільше село Дермань. Усі злочинці, усі вони були з того села, тому що чекали на вбивство євреїв, щоб забрати їхнє майно з будинків.

І: Ти кажеш, що в тому регіоні, де все це сталося, була різниця між ставленням поляків і ставленням українців?

М: Між християнами, між українцями була велика різниця, різниця велика на 50 відсотків: були люди дуже добрі й допомагали мені, і були там також гої-баптисти і також євангелісти — вони дуже релігійні й вони допомагали від щирого серця, чим тільки могли допомогти — допомагали нам. Навіть ночівлею.

І: Баптисти та євангелісти були поляками чи українцями?

М: Євангелісти були поляками, за походженням поляки. І вони допомагали багато.

І: Траплялося, що вам допомагали українці?

М: Я не можу сказати, що мені допомагали українці. Я не входив до України.

І: З якої причини не заходив?

М: Боявся їх. Чув, що вони робили, бачив на власні очі, що вони робили. І вони охороняли нас свого часу в гетто у Здолбунові. Що вони робили? Вони розпалювали вогонь, щоб ніхто не знав, щоб німці... щоб не знали, що вони нас вбивали без наказу...

І: Ти розказав, що перша сім'я, до якої ти прийшов з лісу, дала тобі одяг і їжу, і ти знову повернувся до лісу.

М: Повернувся на те місце, куди прийшов, зустрів того ж єврея — він залишався там усю ніч.

І: Ти в минулому єврейська дитина, яка виросла в Польщі, ти гуляв... ходив до лісу? Був колись у лісі?

М: Я не знав, що таке ліс. Не бачив у житті лісу. Не бачив корови в житті — нам приносили готове молоко. Прийшов туди: не знав ані різниці між коровою і биком, ані лісу...

І: А жити поміж дерев доводилось колись?

М: Не знав, що таке дерева. Ніколи не бачив дерев, і прийшов туди не заради цього, бо коли побачив, що немає вибору, почав жити в лісі.

І: І як ти облаштувався в лісі, як ти жив у лісі?

М: Я прийшов до лісу, зустрів того єврея, він не лишав нас аж до наступного вечора. Ми були... Ми вилзли на дерево. Я вже був у порваному одязі, а він був одягнений. Ми були на дереві, і ми бачимо: йдуть українці чи християни — ми не знали хто вони — йдуть збирати дерева.

І: Збирати хмиз.

М: Так, збирати хмиз у лісі зі своїми дітьми. І ми сказали один одному: «Дивись, дитина гуляє, і я боюся тої дитини, щоб вона не дізналася, що ми євреї. Бо якщо вона дізнається, приведе свого батька чи свою матір і нас вб'ють». Як... За що я народився євреєм? Через те обрізання я мушу тепер страждати все це життя.

І: Я так розумію, справа в тому, що християнські діти гуляють між деревами, а євреї сидять на дереві, як мавпи...

М: Так, як мавпи.

І: Весь день сиділи на дереві?

М: Сиділи на дереві... Дивись, я хотів бути євреєм... Дивись, що ми маємо витримати заради того обрізання — через це вбили всіх євреїв. Я плакав, бо бачив дитину, яка гуляє, а я дорослий чоловік — не вільний...

І: Весь день сиділи на дереві?

М: Весь день були на дереві, щоб нас не побачили. На дереві сидів, як Тарзан.

І: А що ти робив вночі?

М: Вночі злазили і посеред ночі... була така невеличка яма, не знаю... Одну ніч, а другої ночі його вже не було, я був сам. Я був сам, він залишив мене. «Куди ти йдеш?». Він не хотів казати: «Я йду, я не можу так жити, я йду шукати, як жити чи не жити, чи так жити. Я старий, а ти молодий. Ти ще можеш влаштуватися і все». Його звали Ізраїль Яворник.

І: Ти залишився сам у лісі?

М: Сам у лісі. Ізраїль Олікер... Його звали Ізраїль Олікер.

І: Скажи мені, ти на цьому етапі власне не знав про долю своїх батьків. Ти знав, яка доля твоїх батьків?

М: Я не знав нічого про долю батьків.

І: Ти сподівався, що вони живі?

М: Сподівався — не сподівався. Думав, що вони живі. Не знайшов їх вдома, тож це був знак, що вони втекли.

І: Ти встиг з ними попрощатися?

М: Не встиг з ними попрощатися і не побачив їх вдома...

І: Зараз, коли ти в лісі, у лісі зустрів своїх батьків?

М: Я був у лісі, пішов просити хліба, побачив хусточку на голові, схожу на мамину, ту саму хустку. Спитав гойку, звідки у неї та хустка. «Вчора була пара старих на прізвище Вельтфройнд, я записала це на папері, вони шукають, може син живий. Є у них син, може він живий, може приходив до тебе... може ти не знаєш?». Я почув їхнє прізвище, у мене нікого не було, не знав нікого, а так я дізнався, що тато і мама живі. Ходять по лісу і вони шукають мене. Я був на одному кінці, а вони на іншому кінці. Ліс був досить великий, кілометри аж до Росії, і все.

І: Зустрівся з батьками врешті?

М: Не зустрів батьків. Після війни, я був на поминках, то одна жінка мені розказала: «Я зустрічала твоїх батьків і вони були зі мною разом. Вони не могли вже ходити, вони були зломлені, тож вони пішли в інше місце». Вона каже, що «ми збираємось писати книгу, я написала про це в книзі». Я не знав, що вона написала це в книзі.

І: За час твого життя в лісі, коли ти був у лісі, я не маю на увазі те, що ти шойно сказав, що після війни на меморіалі ти когось зустрів, але під час перебування в лісі ти дізнався про долю твоїх батьків?

М: Коли я був у лісі, через деякий час, це вже був /19/43-й рік, я зустрів єврея, він розказав, що він був з мамою і татом разом в одній ямі.

І: Це стало тобі відомо в лісі?

М: У лісі... Через два дні він прийшов до нашої групи, там, де я зустрів євреїв у лісі, він сказав: «Ходімо зі мною. Дивись, ми маємо

поховати євреїв там, і твою маму». Пішов туди, побачив маму, що загинула разом... Але там був хлопчик у віці 10 років, він плакав. Тож вони витягли хлопчика і ще людину... Він повернувся до ями, його там не було, і вони поїхали з хлопчиком, із чоловіком і влаштували їм місце у поляків...

І: Поясни, будь ласка, спочатку, що трапилося там, у місці, де була мама? Що там трапилося?

М: Ми витягли п'ять тіл...

І: Але як це трапилося, що вони загинули, що там трапилося?

М: Вони сиділи в ямі, прийшли українці, схопили їх у тій ямі і вбили їх там. Вихопили свою зброю і вбили їх у тій ямі, а хлопчика було поранено в тій ямі.

І: Після того інциденту їх застрелили в ямі, а серед них і твою маму. Через який час після цього ти прийшов туди?

М: Я прийшов через 2 дні, прийшов туди, а тата там не було. Розказував, я спитав у Нухема, в якого там вбили сестер.

І: Ти прийшов до ями через 2 дні після того, як вбили твою маму?

М: Так, так.

І: І побачив її тіло?

М: Так, а тата не побачив. Ми зробили яму, і зробили також... Зламали дерево берези — дерево в лісі, зробили їхні імена — їхні імена на дереві вирізали ножом. Тут ми зробили [написали] Фейга, просто Фейга — ми не вказували ім'я та прізвище — лише Фейга, та його сестри і швагери. А про тата він нічого не знав, що сталося. Його не було в ямі, він [пішов] просити хліба, їжі для них... Він повернувся, але побачив, що всіх вбили. Тож він почав шукати, потім знайшов нас — євреїв, нас було кілька євреїв, тож ми пішли туди і поховали. А тата немає, я не знаю, де тато.

І: Впродовж життя в лісі дізнався про долю батька?

М: Коли я був у лісі, я зустрів єврея, він був з нами разом, і сказав мені, що «твій батько помер у лісі». Він захворів, і він помер, і похований там-то й там. Якщо ти хочеш знати, я скажу тобі, до кого звернутися — до гоя, який ховав твого батька. Я пішов до гоя, я прийшов до лісу, він жив біля лісу, з двома іншими хлопцями, що ходили зі мною, і він сказав мені: «Тут твій батько похований, біля дерева, біля дерева». І я знав. Я хотів знати місце, щоб дістати його звідти, але зараз я не пам'ятаю місця там.

І: Сьогодні у твоїх батьків є могила?

М: У моїх батьків немає могили. У них могила в лісі. Немає могили, немає в мене місця. У мене є можливість привезти їх сюди, але

я не знаю [*не пам'ятаю*] місця, де вони. Були євреї з Єврейського комітету, з Мізоча, я думаю, що дружина прем'єр-міністра Шимона Переса також, їздили до Мізоча, три роки тому в [19]93 році робити «братську могилу», і вони зробили там «братську могилу» від армії, але моїх батьків не знайшли там і я не можу перенести їх до могили.

І: «Братську могилу» ти маєш на увазі в яру, у тому яру, в який ти падав, і з якої ти вибрався?

М: Так, там зробили «братську могилу».

І: Ти думаєш, що крім тебе хтось ще вибрався живим з тої ями?

М: Окрім мене... Зустрів єврея після війни на ім'я Цукер із Здолбунова. Він був з Мізоча і зі Здолбунова. І він сказав мені: «Меїре, як ти вижив?». Кажу: «Я виліз з ями, я був у ямі Мізоча». — «Я бачив тебе в одязі, і я вижив і був усі ці роки у гойки. Вона мене врятувала і я одружився з нею, і їду до Ізраїлю». І він був весь час у Яффо.

І: Він також падав до ями?

М: Він був у ямі.

І: І ви двоє — єдині?

М: Єдині, хто був в ямі.

І: ...і залишилися живими.

М: Так. Він вже помер.

І: Коли ви були в ямі разом з іншими, німці й українці стріляли у вас і поцілили: хтось помер, когось поранили... У тебе поцілили?

М: Я не можу сказати на сто відсотків, що вони поранили мене, але в мене є куля всередині. Не знаю, чи я отримав її в лісі, чи отримав це тут. Але дотепер у мене є куля...

І: А як ти знаєш, що в тобі є куля?

М: Ходив оформляти компенсацію, а вони відправили мене робити саунд-рентген. Я пішов робити рентген, це було в [19]56 році, я пішов робити рентген.

І: І що виявили на рентгені?

М: То вони кажуть, що у мене всередині куля. «Де ти отримав кулю? — Ви помиляєтеся, у мене є шматочок олівця». Це було в Нетанії, на вулиці Рофе Вайцман. «Може це куля, вийми олівець». Ми робили ще раз і до сьогодні у мене є куля всередині. Кожен рентген, який я роблю, містить ту кулю.

І: Це може бути куля, якою тебе підстрелили в ярі?

М: Так, це може бути та куля, якою поцілили в ярі. У мене було поранене вухо. Тут був трохи поранений, у мене була кров, я не знав... У мене була кров по всьому тілі. Можливо кров від кулі, я не знаю.

І: А де куля у тебе, в якому місці?

М: Тут, тут.

І: У сідниці?

М: Так, ти можеш побачити рентген.

І: Меїре, ми тут зупинимось і замінимо касету.

38537.005. Касета № 5

І: Меїре, після того, як ти врятувався зі смертельної ями, ти опинився в лісі. Можна жити в лісі? Є їжа в лісі? Чи можна існувати в лісі самостійно без сторонньої допомоги?

М: Прийшов до лісу, у неділю отримав їжу у поляків, у поляків. Повернувся і зустрів єврея, якого [*раніше*] зустрічав у лісі. Я бачив у нього на вороті пакунок, спитав, що це. «Це нічого», але я бачив... казав, що у нього є золото. Я попросив його: «Дай мені шматочок золота. Може я зможу купити щось у поляків, якоїсь їжі, хтось допоможе мені». — «Про це не може бути й мови». Я міг зробити щось погане, проте я ніколи не вдарив людину.

І: Що ти маєш на увазі, що «міг би зробити щось»?

М: Я міг його вбити і я не хочу казати під запис, що я міг його вбити. Мені казали: «Чому ти його не вбив?», люди з Мізоча, він вже був старим. Якщо не хотів допомогти, міг забрати пакунок. Але він пішов.

І: Чому ти цього не зробив?

М: Я нікому не шкодив, я не з таких. Він пішов, а я залишився один. Залишився один. Був один три дні в лісі. У мене була їжа від поляків: буханка хліба і щось. Через три дні почався дощ. Я зрозумів, що не можу бути в лісі, почалися дощі й треба шукати якесь місце, треба шукати їжу. Я вийшов з лісу, прийшов до родини Лещинських, він був євангелістом, баптистом. Попросив у нього хліба, він спитав мене: «Куди ти йдеш?». Я сказав: «Я йду до лісу». — «Залишайся у нас на ніч переспати». — «Це небезпечно, не дай боже хтось»...

І: Він знав, що ти єврей?

М: Так. Він знав, що я єврей. Коли я був у нього, вранці він побачив — вікна виходили на один бік до лісу — побачив на дорозі, на шляху, що їде підвода. Їде підвода з людьми. «Йди швидше, — він мене кликав вже Максом, — йди швидше, подивись, хто ці люди». Я побачив родину Фінкель. У них була аптека в Мізочі. Приблизно шестеро чи семеро людей — то була родина Фінкель: батьки, дві доньки, зять і дитина — шестеро людей.

І: Куди поїхала ця підвода?

М: Українці знайшли їх у лісі, у лісі — всіх у бункері. Їх витягли, взяли підводу і поїхали з ними до Мізоча — передати їх німцям. Коли їх везли, вони випили отруту, всі шестеро. До Мізоча вони приїхали вже мертвими.

І: Це вплинуло на тебе?

М: Це розказав мені той гой, Лещинський: «Давай я розкажу, що трапилося із цими людьми». Я був у нього якраз, і він розказав, що трапилося з тими людьми.

І: Доля тієї родини вплинула на тебе?

М: Доля тієї родини на мене не дуже вплинула, бо я бачив долю багатьох людей біля ями. Я сказав сам собі: «Вони пішли із смертю, як кажуть, неприродною, але природною: їм не довелося роздягатися, і не довелося йти голими до яру — вони випили ту отруту і все». Я повернувся, він повернувся, він сказав мені: «Знаєш що, Максе, не ходи до лісу. Там нагорі на пагорбі ти бачиш дим? Там сидять євреї. Йди туди, ти будеш з ними разом». Я пішов нагору, пішов нагору на пагорб, там, де був ліс.

І: Він дав тобі щось, він чимось тебе забезпечив? Той гой дав тобі щось?

М: Не отримав від нього нічого. Пішов до лісу туди нагору. Я думав про себе: «Якщо мені не сподобається, я підучу... якщо у мене скінчиться їжа — у мене залишилося трохи їжі в лісі — на тому самому місці, де я залишив ліс, у мене була там схованка — бункер...». Пішов туди і побачив родину Берман. У них була маслوبيня, робили масло із зерна, і сиділи ще дві жінки з Дубно: одна на ім'я Майзлич і одна на ім'я Нусо... я спитав їхні імена — Нусоновська, якось так... Сів із ними, вони були в бункері, я побачив брудний бункер, брудні горщики, готували на моху, який дає вогонь, з дерева.

І: Сірка?

М: Шматочок металу — сірка, яка дає вогонь. Це охоплює дерево, і вони готували на цьому. Можливо через 2 години нас оточили українці і почали стріляти в нас. Я втік і бачив, що ще один чоловік втік. Решту вбили на місці. Християни-гої пішли подивитися, що трапилося з євреями, вони побачили [знайшли] всіх вбитими, поховали їх на тому місці. Гої їх поховали, а мені розказали, що там вбили всю родину. Що один втік — вони не знали, але я бачив. Я повернувся назад до лісу, а через місяць зустрів хлопця віком 15 років у гоїв, він допомагав їм з худобою, водити її на пасовище, рубати дерева для печі, я спитав його, що він робить день тут, день там...

І: Ти маєш на увазі єврейського хлопчика?

М: Так, хлопчик — єврей. «Вони знають, що ти єврей?», — «Так, вони знають». Я розказав: день тут, день там і все. Ну добре. Ми розійшлися, а він спитав мене: «Якщо у тебе є якесь повідомлення — залиш у Лещинського. Він гарний гой. Йому можна довіряти. Якщо ти маєш якесь повідомлення, ти хочеш піти зі мною, ти хочеш залишитися зі мною, може тобі погано, не добре, іди туди до Лещинського, а він знає, де я». Він дав мені... він допоміг мені — дав лопату викопати більшу яму [бункер]. І він був мені добрим другом.

І: Ти жив місяць у лісі? Як ти впорався? Де ти брав їжу?

М: Їжу брав у гоїв. Це було взимку. Влітку мені легше. Вона була з полів. І так допомагали мені гої, допомагали мені.

І: Вийти з лісу до їхніх будинків взимку, коли лежить сніг — це безпечно?

М: Я був... Мій бункер був коло стежки, і вони допомогли мені з двома палицями, у лісі є... польською це «заєць» — їх вбивають і їдять, а їхні лапи такі..., з великими вухами...

І: Кролики?

М: Не кролики...

І: Зайці?

М: Зайці, можливо називають зайці, кролики. І вони дали мені дві палиці, і я відходив за три метри від свого бункеру до стежки з палицями і залишав палиці осторонь. А коли повертався, повертався з ними, щоб мене не побачили на снігу, чи при дощі...

І: Сліди?

М: Так...

І: Ти міг вижити в лісі без допомоги тих гоїв?

М: Взимку — не міг вижити без допомоги. Влітку — міг: була картопля, була морква, була різна їжа, були гриби.

І: Ти їм щось платив? Давав їм щось натомість?

М: Не платив їм нічого... Я обіцяв, що якщо виживу, то зроблю все, щоб розплатитися за це. «Поки що ми не говоримо з тобою про гроші».

І: Вони ризикували собою, допомагаючи тобі?

М: Вони ризикували. Тієї миті, коли ставало відомо, що утримують єврея, вбивали всю родину, усю родину. Ризикували, дуже ризикували. Одного разу я перебував у родині Станкевичів. Я бачу здалеку хлопчика, який шукає мене. Він каже мені: «Максе, Іче Вассерман з Мізоча, він був... він закінчив середню школу, він хоче бачити тебе».

І: Про яке село ти розказуєш?

М: Що?

І: В якому селі ти зараз перебуваєш?

М: Гурбе. Це все Гурбе. Він прийшов, оточили мене і всю родину, там, де я був, не дають нікому вийти...

І: Хто тебе оточив?

М: Він розказав мені: «Іче Вассерман та його компанія оточили місто, нікого не випускають. Хто приходить — його забирають всередину. І вони дозволили мені вийти і сказати тобі, що Іче Вассерман хоче зустрітися з тобою».

І: Якщо я правильно зрозумів, то були партизани-євреї?

М: Я нічого не знав. Я пішов до Іче Вассермана туди... Вони здалеку побачили, що я йду, він знав мене з гетто Мізоча, і мені сказали: «Ми прийшли помститися». Що таке помста? Він прийшов з двома братами Юглевич з Радивилова, з Дубнова. Вони жили в Радивиліві, але останнім часом перебували в Дубно. Німці хотіли відправити їх на роботи до Німеччини, то вони втекли зі зброєю і з ними дівчина, і ще один чоловік. Прийшов туди... Розказали, що хочуть помститися родині, «де мої батьки і ще двоюрідні були у них у підвалі. Заплатили їм гроші — у них були — заплатили їм гроші, щоб їх сховали. Але ті не хотіли утримувати довго за ті гроші — варто було позбутися їх». У них був російський полонений з Кавказу, і прийшла дівчина з криками. Я прийшов туди, вони розказали це. Я сказав: «Я дам вам відповідь, я піду поговорити з Лещинським» і пішов до Лещинського. Собі сказав: «Я не піду». Мені не сподобалася та дівчина, з різними питаннями, які вона мені ставила, я пішов. Але я почув, чому вони хотіли вбити ту родину.

І: А ти знав, яку родину вони хочуть вбити?

М: Так, вони знали ту родину.

І: А ти знав ту родину?

М: Я сказав йому: «Іче, я був там, просив їжі, сидів у кріслі, на “ганку” і мені принесли їжу». Раптом прийшла одна християнка з криками: «Тікайте, німці йдуть». Я втік, лежав долі метрів за 20, бачив, як іде вся колона. Я не знав, що це за колона. Вони тихо розмовляли польською і я не знав питання *[теми розмови]*. Я прийшов. Він каже мені — Ічик: «Це вони — мої батьки і мої двоюрідні»... і ще хтось там. «Вони вивели їх, щоб вночі стратити. Не хотіли більше утримувати». І там був ще один полонений. Він розказав мені, що той полонений і те, і це, і тому вони йдуть мститися. І вони помстилися. Залишили тільки їхнього батька — літню людину. Вони помстилися: вбили жінку з іншої родини, і всю родину стратили. Вбили їх — я прийшов назавтра...

І: Польська родина, яку знищили, була родиною, яка тобі допомогла?

М: Це родина, яка допомогла його родині.

І: А тобі вони не допомогли?

М: Ні. Я лише раз прийшов до них попросити хліба. Звідти назавтра пішов до польської родини і вони сказали: «Максе, йди звідси. Ти привів партизанів і ти був задіяний, ти вбив польську родину і таке інше»... Чому вони так вирішили і чому зробили так — це тільки вони знають. Пішов до Лещинського, сказав йому: «Я залишаю місто Гурбе. Немає чого тут шукати. Вони вже не хочуть мені допомагати. Можливо хочуть мене вбити». Куди мені йти? Пішов до Кудрі — друге місто повністю польське — Кудрі. Прийшов туди, зайшов у першу квартиру ввечері, побачив, що там сидить один єврей зі своїм сином — я його знав з Мізоча — він був багатою людиною — і попросив хліба. Мені сказали: «Залишайся з нами, залишайся переночувати тут, а вранці підеш». Вранці зібрався йти, мені дали їжі. Коли я зібрався йти, той чоловік із сином також пішли. Раптом, коли я пройшов 10 метрів, чи 15 метрів, мене гукнули: «Максе, повернися». Я повернувся. Вийшла дівчина 16 років на ім'я Регіна — полька. Вони були дуже релігійними. Мене відвели на дах — на мансарду — і там я був у них десь 2 місяці.

І: Вони не хотіли, щоб ти йшов до лісу?

М: Ні, не хотіли, щоб я йшов. Та дівчина і мати вплинули на чоловіка і дітей, щоб я не йшов до лісу. Скільки зможуть — стільки утримуватимуть мене. Через 2 місяці пройшли чутки, що німці прийдуть перевіряти місто, тож тоді вони відправили мене до лісу. Відправили мене до лісу і я провів у лісі десь місяць, скільки точно не пам'ятаю, і повернувся ще раз до Гульбіна — до міста Гульбін. У мене не було часу, але вони знали, що мене не було з ними разом. Лещинський сказав, що: «Тої ночі він був у мене. Він ночував у мене і він не був з ними. Вийміть це з голови *[забудьте]*. Вони були: син і той, і той, і вони вбили і помстилися і таке інше». І звідти я пішов до лісу, зустрів там євреїв. Зустрів євреїв, більше, групу євреїв... Нас оточили, когось із нас вбили, хтось вцілів. Ще раз зустрів євреїв, нас оточили і мене схопили. Мене схопили, зняли з мене ремінь і зв'язали мені ноги, і один сказав іншому — вони були досить молоді хлопці 17–18 років, пішли шукати моїх друзів.

І: Хто тебе схопив?

М: Двоє молодих українців. І вони сказали один одному: «Я піду, щоб принести ножа і ми вб'ємо його». Тієї миті, коли почув ті слова, я зняв з ніг ремінь, руками вдарив куди треба і втік. Втік і сидів

у гушавині, чув від них слова, що «його вже тут немає, не знайдемо його», і вони пішли. Я вийшов звідти, і зустрів двох братів Фрітер. Брати бачили, що я трохи побитий: у мене йшла кров з рота, з вуха, з носа. Вони забрали мене до якогось згорілого будинку, привели мене до того згорілого будинку, і вони три дні приносили мені їжу, дбали про мене, а потім втекли *[зникли]*... Дбали про мене, а через три дні я повернувся назад до лісу. Зустрів на зворотному шляху до лісу пару – пару, яка жила разом із сином 15–16 років. Вони були зі мною разом, я спитав, де мої приятелі, які були зі мною. Вони сказали, що пішли... У будь-якому випадку, я залишився. Прийшов до однієї родини попросити хліба, сказали: «Йди нагору». Він мені приніс хліба і я залишився переночувати у нього. Вранці я пішов назад до лісу, мене оточили партизани-українці. Я хотів втекти, не міг вже тікати. Мене завели до будинку, я там зустрів євреїв, які дали мені хліба, дали мені води, в Очеховській родині, і вони вже були з нами. Я спитав у них, скільки часу. «Ми вже багато часу». Я не зрозумів «багато часу», тож вони пояснили: зранку. Двоє братів, а двоє братів загинули в лісі. І я сказав їм: «Ходімо з нами до партизанів». Тож ми сказали, що у нас є зброя: «То йдіть за зброєю». Ми прийшли вранці, ми до них не повернулись – їх вже не було. Ми вірили, що вони партизани. Тим часом виявилось, що вони українці і вбили кількох євреїв. І ми залишились у лісі, потім вони залишили мене, зі зброєю і пішли – пішли від мене. Я залишився з жінкою, з парою, з її чоловіком, чоловіком і дитиною.

І: Вибач, хочу тебе зупинити: вони залишили тобі зброю? Залишили тобі зброю?

М: Ні, вони забрали зброю разом із собою. Це були брати Розенблати, брати Розенблати.

І: Євреї?

М: Євреї. У них була зброя. Вони пішли, кинули мене, і зі зброєю пішли, а я залишився з тією родиною...

І: У тебе було, згідно з твоєю розповіддю, кілька можливостей приєднатися до маленьких груп партизанів-євреїв. Одного разу – до Іче Вассермана, і зараз до братів Розенблатів. Чому ти не приєднався?

М: До Іче Вассермана не приєднався, бо мені не сподобалася дівчина. Вони загинули. Вона була інформаторкою, і вони всі загинули всередині бараку. Прийшли німці, оточили їх з гранатами, і вони загинули разом із кількома німцями. Щодо Розенблатів – вони не були партизанами. Вони залишили гою, як і я, і пішли до партизанів. Вони вже зрозуміли з їхніх розмов, що вони не справжні партизани

і вони пішли від них і також два хлопці не повернулися, можливо також були вбиті ними. Після цього ми зустрілися, ми знали, що вони вбили їх, Ерліха та іншого...

І: Ти кажеш, що було небезпечно приєднатися до партизанів?

М: Було небезпечно, і ми не знали, чи вони справжні партизани, згідно з їхніми розмовами, я не такий, як брати Розенблати. Для цього вони сказали, що підуть принесуть зброю, і приєднуються. Вони прийшли вранці, вони хотіли вже зайти, але тих тут вже не було, вони боялися і залишили місце.

І: А якби у тебе була можливість приєднатися до партизанів, ти б приєднався?

М: Я хотів приєднатися до партизанів, але не зустрічав партизанів. Зустрічав лише євреїв, які блукали, тікаючи з домівок, із гетто Мізо-ча, блукали, шукаючи шмат хліба, щоб вижити... у лісі. Але не було партизанів, вони були з дівчатами, з дітьми і таке інше, різні.

І: У тих випадках, коли ти був у лісі і зустрічав групи євреїв, ви були тим, що називається сімейним табором, чи було там керівництво? Чи був хтось, кого можна назвати керівником групи, до кого треба було прислухатися?

М: Я був у лісі й жодного разу не зустрічав євреїв, які були... як то кажуть...

І: Організованою групою?

М: Організовані. Були тільки такі... Я зустрів чотирьох братів Розенблатів, і серед них був один, якого звали Авраам Розенблат, він уже був таким, як у партії Свободи, це не свобода, це була...

І: Євангелісти...

М: Євангелісти міста Мізо-ча, і він був настирливим. І ми дуже хотіли, щоб він став лідером, але він пішов вночі зі своїм братом, щоб принести щось поїсти, тоді його спіймали німці. Побачили здалеку вночі, як *[щось]* робили двоє людей, вони закричали: «scheinbleibenhalt», але вони не зупинилися, тому їх вбили німці. З них залишилося два брати в лісі. Згодом вони залишили нас, ті два брати, і залишили ще кількох приятелів, яких я зустрів у лісі, залишили нас, пішли в інше місце, і я зустрів тільки пару з дитиною. Було вже дуже холодно, це був вже 12-й місяць – січень. Так, це був вже 12-й місяць – січень. Тож вони мені сказали, та пара, сказали: «Максе, ми йдемо шукати якесь місце, ми не можемо більше бути в лісі». У мене не було вибору, тож я залишився з тим хлопцем 16 років. Він був з Росії, з іншого боку, не з Польщі, і так був із ним десь місяць.

І: Чому ти не приєднався до тієї пари?

М: Не міг приєднатися, мене не хотіли брати. Вони пішли самі собі шукати, не хотіли мене брати. Може вони вже знали, де перебуває решта євреїв.

І: У тебе не було інформації, куди вони пішли і де можна знайти прихисток?

М: Не було у мене жодної інформації. Вони весь час казали, що тут є чеське містечко — Борщівка.

І: Ти знаєш, де це?

М: Не знав, де це Борщівка, нічого.

І: Маленькі групи, до яких ти іноді приєднувався або належав до них у лісі, складається враження, що кожного разу вони розвалювалися.

М: Кожна група, яку я зустрічав у лісі, здебільшого вони загинули, нас оточували — вбивали, залишалися — вбивали. На моє щастя, я завжди був пильним, дивився навкруги, щоб ніхто не підійшов... Але коли прийшов гой, я хотів його вбити, але мені не дали його вбити. Я сказав, що якщо я не вб'ю його, він вб'є нас. І вони не захотіли мене почути. Назавтра він привів українців, нас оточили, я втік, а їх вбили...

І: Як ти поясниш це, що в усіх цих випадках, коли ви стикалися з ворожими силами і мали втрати, ти завжди виживав. Як ти завжди виживав?

М: Я не знаю сам, це щастя, доля моя, що я залишався в живих. І є у мене брат і сестра в Ізраїлі, я хотів їх побачити.

І: Окрім долі чи загальної віри в якусь долю, чи вважаєш ти, що твоя поведінка сприяла твоєму порятунку? Якщо ти це зробив, можливо, інші допустили помилки, а ти утримувався від цих помилок, або ти був більш пильним, що?

М: Я завжди був пильним...

І: Як ти поясниш, що врятувався з усіх оточень?

М: З усіх оточень я вийшов, я не знаю, як це можна пояснити родині, людям, що я завжди залишався. У будь-якому разі, я зустрів людей після війни, які були зі мною, вони залишилися серед гоїв, а я завжди виживав у лісі. Два останні місяці я взяв дитину, і це було в січні, і до середини лютого, а потім пішов до міста.

І: Продовжуючи моє попереднє запитання, ти віриш в долю, ти віриш в удачу, ти віриш у вищу силу?

М: Я вірив, тоді вірив у вищу силу, яка мене рятує, щоб побачитися з братом і сестрою в Ізраїлі.

І: Ми зупинимось тут, аби замінити касету.

38537.006. Касета № 6

І: Меір Велтфройнд. Меїре, ти в лісі. Якщо підсумувати весь період до цього моменту, скільки часу ти вже в лісі після того, як вибрався з яру смерті?

М: Я в лісі з десятого місяця...

І: 3 жовтня /19/42-го...

М: Жовтень... у лісі до 44-го... до 43-го, дванадцятого місяця.

І: Тобто ти майже 15 місяців у лісі, коли тобі допомагають сусідні польські села, ти живеш у лісі, поляки дозволяють [дають] тобі постійне проживання в їхніх будинках?

М: Завдячуючи полякам, я залишився живим. Є десь 60 % поляків, які допомагали нам досить багато, тим, хто залишився і блукав у лісі. Але вони не хотіли наражати на небезпеку власні родини, бо німці оголосили, що як впіймають того, хто допомагає євреям, то всю родину... вб'ють всю родину. Але їжею, харчами вони допомагали багатьом євреям — нам, які блукали по лісу.

І: Ти згоден з тим, що іноді кажуть, що всі поляки вони антисеміти, що всі поляки погані?

М: Я завжди кажу, що не всі поляки і не всі німці антисеміти. Були і гарні німці.

І: Поляки, поговорімо про поляків.

М: Поляки були також гарними. Можна сказати, там, де я стикався з родинами, коли був у лісі, нам допомагали поляки, які жили в Польщі.

І: Ці села, поряд з якими ти був у лісі, були польськими євангелістськими?

М: Більшість з них, більшість з них були поляками-християнами, євангелістами були окремі, поодинокі.

І: Тобто можна сказати, що допомагали і католики, і євангелісти, так, правильно? Я повернуся до попереднього питання: як ти вижив у лісі? Так багато випадків ти розказав, коли вас оточували і гинули від цього люди, а ти, наче хтось, якийсь ангел, тебе оберігав. Ти думаєш, що у тебе були якісь особливі риси, які допомогли тобі вціліти?

М: Я не думаю сам про те, як я вижив. У мене було повно вошей, я був брудний, не голений, з бородою, але все одно, не знаю, вища сила давала мені завжди [шанс] тікати, і є такі євреї, які залишилися в живих, зробили таку ж процедуру, як і я зробив, і вони також залишилися в живих. Нас оточували, половину вбили, а половина вижила, і вони залишилися в живих. Тут у країні [в Ізраїлі] вони померли...

І: Ти, до того як прийшов до лісу, пережив дуже тяжкі часи. Ти був в одному трудовому таборі, був у трьох гетто і вижив у яру смерті. У лісі ти дізнався про смерть батька та матері. Зрештою, як ти не зневірився? Що дало тобі сили вижити, витримати?

М: Коли був у гетто, коли нас оточили в Мізочі чи у Здолбунові... нас оточили, кожен був егоїстом сам по собі. Родини спочатку казали: «Ти тікай, ти залишишся в живих». А батьки залишалися, не допомагали, залишали дітей самих, залишали жінок самих, всі були егоїсти. Я не можу сказати, що я також був егоїстом, і я залишився з батьками у гетто. Також я знайшов їх у лісі. Я кажу, що може я той єврей, який залишився в живих, можливо був би з ними — не залишився б у живих.

І: Так, але моє питання відносно тебе таке: що надавало тобі сили вижити в холод, у голод у лісі. Я кажу про період у лісі. У лісі що давало тобі сили існувати 15 місяців?

М: Я сам не знаю. Усе одно щось надавало сил. Мені казали: ще місяць, ще два тижні... Я почав у 42-му, може ще місяць. Росіяни досить сильні, якщо прийдуть — може трапиться диво, і все повернуть назад. І так я жив з місяця в місяць, тільки мріями: може ще місяць. Уже пройшло три роки, може ще два тижні. Так я шукав сили, щоб вижити.

І: Ти знав, що твоїх батьків вже немає в живих, але ти не здався?

М: Я знав, що батьків немає в живих, але я знав, що у мене є брат і сестра в Ізраїлі. Хтось із родини ще залишився.

І: У період, коли ти був у лісі, у тебе було багато часу думати і ти казав, що сидів на дереві цілий день. У тебе було достатньо часу поміркувати, ти думав тоді, що робитимеш після війни?

М: Я казав собі в лісі завжди, якщо залишимося, якщо ми залишимося — кілька євреїв, немає більше євреїв у світі, нас буде тільки кілька євреїв, ми зможемо розказати те, що німці... я хочу побачити, що буде з німцями за те, що вони зробили з таким народом...

І: Побачити їхню поразку ти хотів?

М: Так, їхню поразку...

І: А з огляду на твоє майбутнє, що ти робитимеш, коли все це скінчиться?

М: У ту мить, коли все скінчиться, зроблю все, щоб поїхати до Ізраїлю.

І: Ти дійшов до грудня, до останньої зими, грудня [19/43-го, і не міг більше триматися через погоду, і що ти зробив?

М: Це було у грудні, був мінус, нижче дванадцяти-чотирнадцяти холоду, і сніг. У бункері мокро, неможливо жити в бункері, я сказав: «Ходімо, хлопче, я забув його ім'я, ходімо звідси, підемо шукати роботу... схованку». Ми пішли, вийшли, зустріли одну людину, запитали його: «Де це Борщівка?». Я чув, що вони весь час казали між собою «Борщівка, Борщівка». Мені сказали, що я повинен пройти прямо кілька кілометрів, шість кілометрів, і там Борщівка Чеська, де живуть чехи. Я прийшов туди, побачив чеське місто, ми зайшли до складу, повного зерна, а прийшли я і хлопчик. Раптом прийшов з вилами хазяїн. Потягнув [зерно] вилами, він зачепив мене, вдарив дитину, я почав кричати, він сказав: «Спускайся, спускайся, що ви робите тут?». — «Ми нічого не робимо, ми євреї і нам холодно, ми були в лісі і хотіли трохи хліба, поспати» і таке інше. Сказав: «Почекайте хвилинку». Ми трохи зачекали, раптом прийшли ті євреї, що були зі мною в лісі. Сім'я Розенблатів вийшла, старий Ізраїль Олікер вийшов, ця пара вийшла, Еліза Меламед разом із сином та кількома іншими, і сказали мені вони «Ми...» [я сказав їм]: «Ви залишили нас, — у мене були до них претензії. — Чому ви нас не взяли, ви залишили нас обох, 16-річного хлопчика. У нас не було місця, ви вже знали, що у вас було місце, у вас були гроші, не морочте мені голови».

І: Почав з ними сваритися?

М: Так, почав з ними сварку. «Це неправда, що ви кажете, і ти — Ізраїлю, ти... якби на моєму місці був хтось інший, міг би вбити тебе на місці, забрати золото. Я вчинив шляхетно, я попросив у тебе шматок золота, який ти не схотів дати, ти залишився живим у 70 років, а мені в 27 довелося йти так-то і так-то. Наберися мужності, дай шматок і п'ять золотих, щоб залишитися в живих».

І: Ти сердився на інших євреїв, які також були біженцями в лісі?

М: Сердився на кількох. Був тільки один, із цим випадком — два, на ім'я Йоно Олікер. Він пішов шукати місце до чеха, який був продавцем коней. Він привів їх туди дбати про коней. І завдяки Йоно, який приніс трохи їжі звідти, чехи допомагали досить багато, але також їм платили гроші. Чехи на ім'я Одешко, Орські, Уніат.

І: Ти пам'ятаєш ім'я того чеха, продавця коней, в якого ти жив?

М: Зараз згадав — Ярро Бишевський, він був... Мати його була чешка і батько християнин — Ярро Бишевський.

І: Ти думаєш про цих чехів у цьому чеському селі в Росії чи в Україні, які дали притулок євреям, чи вважаєш ти, що вони були винятком там у цілому регіоні?

М: Я думаю, вони були винятком, але все одно вони отримували гроші від них, за гроші вони це робили. Ці гроші їх підтримували... Вони стали торговцями з тими грошима... Вони поїхали до Здолбунова, привезли різноманітної їжі, і так було.

І: А якби ви дали гроші полякам, вони не дали б вам жити з ними?

М: Якби вони дали гроші полякам, вони не змогли б залишитися. Лише одна-дві родини робили це за гроші і їх втрачали. Чехи були особливим народом, вони допомагали останні два-три місяці. Можливо, вони знали, що вже наближаються... росіяни наближаються. Можливо, вони це зробили, вони одні були хлопцями-партизанами, проти німців, можливо, вони робили це для цього. Не можу сказати, чи вони робили це за гроші, чи робили це для наближення росіян.

І: Ти, коли жив у чеха в тому селі, у тебе були гроші заплатити, ти платив йому?

М: Коли я був у чехів, у мене не було нічого за душею, не було ані копійчини, нічого не було.

І: Той, що ховав тебе, робив це без грошей?

М: Той, що ховав мене, він робив це, щоб ми допомогли йому дбати про коней, а він допоміг нам. Його Олікер просив його, і той був вражений [зглянувся]. Його не було вдома весь час, це могло сказати німцям, що він не утримував нас, що ми увійшли силоміць, ми були у підвалі, а він і не знав...

І: Ти думаєш, що вони ризикували — ті чехи?

М: Чехи і ризикували, і не ризикували. Українці знали, що вони утримують євреїв.

І: Українські сусіди?

М: Так, знали, що вони утримують євреїв. Були чутки, що німці не прийдуть. Як тільки німці прийшли, вони знали, що німці прийдуть, тому вони дали притулок у своєму підвалі...

І: Була напруженість між чехами і українцями?

М: Ні, чехи і українці були у гарних відносинах, так, у гарних відносинах. А в останній день прибули перші солдати, кажуть «розвідка» польською.

І: Патруль?

М: Патруль прийшов і зіткнувся з українцями, які їхали, щоб ліквідувати нас силою. Якщо чехи не скажуть, де ми, то вони вб'ють чехів. Тож вони натрапили на патруль, і патруль почав по них стріляти, і всі загинули, ось так ми залишились живими. Так казали чехи. І це було правдою, те, що вони сказали, і сказали, що тут є їхня могила.

І: Останню зиму ви були із чехами, зважаючи на твій стан, на твій погляд, харчування було краще?

М: Поки ми були із чехами, їжі було достатньо, те, що ми шукали, ми просто шукали картоплю, моркву, хліба у них не було багато, і вони вже знали, що росіяни близько, близько до нас. Росіяни були в Рівному, там було... Німці робили там... були досить сильними, місяць вони стояли біля Рівного. Від нього до містечка Борщівка Чеська було 22 кілометри, а це зайняло цілий місяць.

І: Ти пам'ятаєш день звільнення, першого росіянина, якого побачив?

М: День визволення був не таким гарним, бо я думав, що ми потрапили в пастку українців, я думав, це партизани — «тракт Ковпака» [рейд]. Мені сказали, що це «тракт Ковпака», ми думали — це партизани. Тож не так швидко з того вийшли, це зайняло годину чи дві, і не хотілося вірити чехам, що це вже російська армія.

І: Ви боялися визволителів?

М: Боялися багатьох з них, раптом з'явився офіцер-єврей, він розмовляв на їдиш, він був як рав, не можу сказати, що він рав, але офіцер-єврей. Почав спілкуватися їдиш, ми прийшли: «Ви врятовані від смерті. Я єврей, а це російська армія, і я прошу вас, вас тут 10—12 людей, я прошу у вас коней з підводами, сідайте, рушайте з нами перш ніж ми підемо звідси, до того як прийде регулярна армія. Це займе день-два, рушайте». І так ми почули ті слова, взяли коней і все, посідали на них, щасливі, що залишилися в живих.

І: Яка причина, що він не залишив вас у тому селі? Чому він не залишив вас?

М: Він не міг залишити із чехами, він боявся, що прийдуть українці, а ми знаємо, що вони робили, як вони допомогли, ми не будемо казати. Ми сказали чехам, і чехи скажуть Червоній армії, і вони помстяться їм, тож він боявся, що ми залишимося, і він також хотів, щоб ці євреї — вони ще не зустрічали євреїв — перші євреї, які вийшли з лісу, розповіли всю історію про німців, що я там із ними чотири, п'ять років.

І: Перший раз, коли ти зустрів євреїв, вцілілих у Голокості?

М: Вцілілих у Голокості.

І: Що ти відчував у той день?

М: Була велика радість, але мені було важко. У мене було багато вошей, брудний, не міг помитися і води не було. Ми боялися вийти з того складу, води було недостатньо, він давав на тиждень кілька

відер, ми не виходили із цього і не було... Усі знали, не знали — якось так, знали, що ми там, і також мені стало погано, раптом я захворів.

І: Саме після звільнення. У період життя в лісі, тобі доводилося хоч раз захворіти?

М: Хворів, але не звертав на це уваги. Я міг бути здоровим, якщо не звертав на це уваги: на хвороби, на кашель і на все інше... І ми приїхали туди на підводах...

І: Куди поїхали?

М: У Здолбунов. Мізоч було спалено. І це було маленьке містечко і ми боялися, що там залишилися українці, які нас вб'ють, тож ми поїхали до Здолбунова. Там було більше євреїв, там була російська армія, а в Мізочі не було російської армії. І ми прийшли до Здолбунова і російської армії, отримали місце — порожній будинок, що належав єврею, і всі, хто пережив Голокост, приходили туди, і там ми зустрілися один з одним, і там я познайомився із хлопцями, які не були знайомі зі мною напрому, і дали мені...

І: Скільки тобі було, коли скінчилася війна, для тебе, не для Європи, коли тебе визволили?

М: Мене звільнили в [19]44-му, 22 лютого.

І: Скільки тобі було?

М: 27.

І: Що далі?

М: Далі? Ми були в Здолбунові.

І: Розкажи про себе, тільки про себе, що відбувається з тобою?

М: Я був у Здолбунові з великою кількістю євреїв, близько 80–60 євреїв. Я казав собі: «Я бачив, як падали бомби», і прийшов американець і попросив: «Хлопці, трохи відступіть, залиштесь в живих». А хлопці не дослухалися. Лише четверо хлопців послушали і ми поїхали. Нас повезли до Києва.

І: Хвилину, а що трапилося з тими, хто не дослухався?

М: Кілька з них були поранені, кілька загинули і кілька залишилися.

І: Від бомб?

М: Від бомб. Так, і ми поїхали до Києва працювати.

І: Скільки часу був у Києві?

М: Я залишився в Києві, так було, залишився в Києві.

І: Скільки часу, на який період?

М: Період «Київ—Чернігів—Москва», так нас відправляли, — був до 44-го року, до 12-го місяця. У 12-му місяці мене відправили з усіх тих місць. Я зустрів там вже поляків, і ми заснували якийсь штаб — це було ЗПП, я думаю, не пам'ятаю...

І: Про яке місто ти зараз кажеш?

М: Це величеньке містечко — Ніжин, біля Києва, і там сказали товариші: «Ви не можете ще поїхати до Польщі. Там війна зараз у Львові. Ще не увійшли до Польщі, дійшли в Україні до Львова. Ми хочемо, щоб ви пішли працювати на завод».

І: Ти на звільненій росіянами території, це Україна, а які твої прагнення, яка мета — виїхати до Польщі?

М: Так, я думав про повернення до Польщі, а з Польщі — до Німеччини, щоб дістатися Ізраїлю. Були такі чутки.

І: Не вимагали від тебе йти до лав Червоної армії?

М: Я не пішов до радянської армії, я був повністю «гнилий».

І: Як це «гнилий»?

М: З ранами від вошей.

І: Що таке трапляється, коли є воші, настільки?

М: Настільки, що був у лікарні 2 місяці в Києві, мене лікували. Тож вони вимагали піти до польської армії, польської армії... ні, до радянської армії, але почули, що ми з Польщі, тож нас не взяли. Не з України. З України брали, а з Польщі — не брали євреїв до радянської армії.

І: Тим часом ти вже зустрічав вцілілих у Голокості?

М: Тим часом зустрічав вцілілих у Голокості, які приїхали із Сибіру, повернулися із Сибіру в 44-му і їх відправили на завод. Ми вчотирьох приїхали на завод. Приїхали туди, і мені сказали, що тут вже є євреї, які приїхали із Сибіру. Прийшли туди, на завод, і мені показали, там сидить дівчина, вона — єврейка, а ми сказали їм, що ми поляки, не хотів казати, що ми також євреї, не були впевнені.

І: Ще боялися?

М: Ще боялися. Жили з острахом, це була Україна, Україна, боялися і називалися поляками. Але вона... я попросив вивести цю жінку, цю дівчину. Вона прийшла ще з однією єврейською дівчиною з Росії і я почав розмовляти.

І: Як звали ту дівчину?

М: Не пам'ятаю, з Росії — не пам'ятаю, зустрів жінку.

І: Як її звали, кого ти зустрів?

М: Зустрів там на ім'я Юдіт. Вона розказала, що є 30 чи 20 сімей, які прибули з Росії, із Сибіру, їх привезли і вони працюють у колгоспі...

І: Коли ти зустрів її, що ти про неї подумав?

М: Подумав... Сказав їй, що ми євреї, не думав про щось інше. Хотів поїхати жити самостійно з товаришами до Польщі, з трьома товаришами. Тим часом один поїхав і не повернувся, його вбили.

І: Ти не думав про стосунки, про родину?

М: Ні, поки що не думав про стосунки. Не думав, не знав, як я зароблятиму один. Куди вона поїде, куди вона подінеться, поки я працюватиму... До свого дому я не поїхав...

І: Вона також була самотня єврейка?

М: Вона була з батьками і з сестрою, у неї була родина з батьками і з сестрою. І багато євреїв. І тому я залишився. Побачив, що мені потрібно. Я її вже знав, ми зв'язалися і створили сім'ю. Я вже знав, що мій брат живе в Ізраїлі. Я написав листа. А у мене є той лист, який я отримав звідти. А моя сестра — вона в Узбекистані. Я отримав від них лист, що «моя сестра в Узбекистані та Рушка живе в кібуці Уша, а я живу в Нетанії» *[помилка: мається на увазі Ніжин]*.

І: Твій брат?

М: Так.

І: А ти живеш у Києві?

М: Я жив при заводі.

І: Біля Києва.

М: Так, я в Нетанії *[помилка: мається на увазі Ніжин]*, і я одружився.

І: Усі брати вижили?

М: Так.

І: Усе молоде покоління вижило, а батьки — ні?

М: Батьки — ні.

І: Що відбувається з тобою далі, продовжмо з України, із Червоної армії, зробимо це так: Червона армія дійшла до Берліна, що ти робиш?

М: Там я одружився...

І: Де там?

М: В Україні...

І: Коли одружився? Скільки часу після того, як вийшов з лісу? Скільки часу після звільнення? Звільнився в лютому 44-го.

М: Я одружився в 45-му.

І: Через рік після того, як вийшов з лісу, ти вже створив родину?

М: Створив родину — одружився з гарною дівчиною 17,5 років, а мені 27. І звідти я увійшов... все... Ми об'єдналися з тими родинами... Сказали, що ми скоро поїдемо до Польщі — назад. І я поїхав з ними у 46-му — у лютому...

І: До Польщі?

М: До Польщі: до Нижньої Сілезії... Держонів. Не хотів сходити в Катовіце. Казали: хто хоче, може зійти в Катовіце. Боявся фольксдойче... Я живу... я живу з острахом...

І: Досі не звільнився від страху?

М: Досі не звільнився від страху. Не сходив у Катовіце. Поїхав до міста — Держонів. Там зустрів *[одного]* з мого міста, він надав мені вже житло і так я жив з ними.

І: Скільки часу ти залишався в Польщі?

М: До погрому в Кельці. Це було в шостому місяці, погром у Кельці.

І: Той погром вплинув на тебе? Цей погром у Кельці вплинув на тебе?

М: Спочатку я отримав... я міняв гроші, мені вдалося обміняти гроші, усім, хто виїхав до Ізраїлю, я допомагав їм, і я отримав: «Тікай звідси, бо росіяни приїдуть забрати тебе». Там були росіяни, російська армія.

І: Отже, я хочу зрозуміти, що спричинило твій виїзд з Польщі, твій бізнес з обміну чи погром у Кельці, що більше вплинуло?

М: Спочатку повинен був тікати через обмінник, а також через погром у Кельці. Після погрому в Кельці я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину, а її батьки залишилися у Польщі разом із сестрою.

І: Куди поїхав?

М: Поїхав до Німеччини.

І: Ми зупинимось тут, щоб змінити касету.

38537.007. Касета № 7

І: Вцілілий у Голокості, Меїр Велфройнд.

Меїре, ти звільнився, з України переїхав до Польщі. Зараз ти розказав, що з Польщі ти втік того дня, коли відбувся погром у Кельці. Куди ти втік?

М: Я втік до Чехії, а звідти вже була втеча до Ізраїлю, чекали на біженців. Звідти нас перевезли до Австрії, до табору «Пух», а через місяць нас перевезли до Німеччини.

І: Коли ти згадуєш про втечу, і ти кажеш «вони перевезли нас», розкажи хто це «вони»?

М: Приїхали люди з Ізраїлю...

І: Ти можеш описати твою зустріч, як це було для тебе, для того, хто вийшов з лісу, побачити сабрів чи жителів Ізраїлю?

М: Вони приїхали туди і чекали на нас, хто приїхав до кордону, одразу були коні й усе на підводах, з нами ні про що не говорили. Нас привели до підвод, до потяга, звідти до якое містечка Лобом, Лобом. Потягом привезли нас до табору в Австрії, під назвою «Пух».

І: Скільки часу там були.

М: У «Пуху» були там місяць, звідти нас перевезли до Німеччини, перевезли нас до Німеччини до місця, яке називалося «Вайсунт».

І: Ти казав раніше, що коли ти був у лісі, твоєю метою було побачити німців, що програють війну, а зараз ти в Німеччині. Коли ти бачиш визволення, перемогу, німців, які програли, як ти це сприймаєш?

М: Вони казали мені, щоб я приїхав до Німеччини, у Ландсгут, а вони були такими німцями, вони голодні на хліб, виконували всілякі роботи, аби євреї допомогли їм із хлібом, у таборах.

І: І що ти відчував, як на тебе це впливало?

М: Впливало, пройшов війну, було дуже боляче, але що робити.

І: Що ти відчував, коли бачив німців після поразки? Що це значило для тебе? Спочатку ти бачив їх, які вони сильні, що вони перемагали, що вони вбивали вас. Тепер, коли ти бачив їх після того, як вони втратили те, що... Що це принесло тобі?

М: Я бачив, що вони все одно живуть, показало мені, що справи недобрі, коли бачив, що вони живуть, вони живуть у своїх домівках, займаються своїм життям, ми нічим не скористалися, нічого не перемогли, вони залишилися на своєму місці.

І: На твій погляд, перемоги було недостатньо, покарання, яке вони отримали, було недостатньо?

М: Перемога була... Покарання навіть недостатньо, навіть 10 % не отримали від тієї перемоги. Їм було досить добре.

І: Як це бути біженцем?

М: Ми приїхали до Бад-Айблінгу... прибули до Ландсгута. Я стою в черзі за їжею, і побачив знайоме обличчя, підійшов спитати: «Ти з Мізоча?». У ту мить, коли прозвучало «Мізоч», він втік. Вони роздавали нам їжу. Люди роздавали нам їжу. А згодом виявилося, що всі вони були українцями, що разом з німцями втекли до Польщі.

І: Який був у них статус, вони були зараз військовополоненими?

М: Вони не були полоненими, українці ці працювали разом з німцями.

І: Але зараз, у твоєму таборі вони утримувались як військовополонені?

М: Ні. Вони працювали за гроші. Вони приїхали працювати заради грошей, вони там базувалися. Коли я сказав «Мізоч» – він втік. Усі побігли, ми його піймали, побили до смерті. А тоді прийшли американці і нас розняли. Взяли його до намету, а я розказав всю історію. Назавтра нас вивезли з Ландсгут і привезли до табору в Бад-Айблінг...

І: Хто був той українець?

М: Він був християнин, українець.

І: Але що він робив у Мізочі.

М: Він був речником зондерфюрера. Він завжди приходив з головою міста просити викуп. Його звали Баглай.

І: Він був один із вбивць потім?

М: Я не бачив його вбивцею, я знав, це тільки із чуток, що він також частково брав участь, коли гетто знищували.

І: Ти також згадуєш випадок, що трапився з тобою, коли ти після війни зустрічав тих, хто завдав тобі шкоди під час війни, як цей українець. Тобі довелося зустріти після війни того самого нациста Макса, який бив тебе?

М: Я дійду до того.

І: Зараз?

М: Зараз ні.

І: Добре.

М: Я приїхав до Бад-Айблінгу. Нас привезли до табору, який був для російських полонених, дуже брудний, з вошами, було десь 400 сімей і ми оголосили голодовку. Я з дітьми, моєї дочці було 3 місяці, голодовку. Ми не пішли до тих брудних бараків військовополонених. Ми пережили в житті німців, капо, гестапо і таке. Але все ж таки, троє хлопців викопали яму під парканом, приїхали до Мюнхену і повідомили Мюнхенському комітету, що там нас привезли – 400 сімей до Бад-Айблінгу та табору військовополонених, тому наступного дня одразу прийшов один на ім'я Швіммер, Швіммер – голова комітету, він був із Сосновця, і я знав його ще до війни та до комітету, і пообіцяв нам з американським військовим рабином... нам обіцяли, що нас за три-чотири дні переведуть звідси. І я пішов битися з... охороною була американська рота, і ми пішли битися з ними.

І: Військова поліція. Ви після війни були біженцями, вас тримали за парканами з колючого дроту?

М: Після війни, після того, що я пережив, нас тримали за парканами з колючого дроту в Бад-Айблінгу. Тримали за колючим дротом у місті Бад-Айблінг. Це вплинуло на нас, бо ми вижили в тому і тому, і ось ми знову потрапили за огорожу з електричного колючого дроту. Вони вимкнули електрику – американці, але ми бачили, електричні дроти і все інше. І там були три дерев'яні яруси, і один ярус впав на мою маленьку доньку, і вона була поранена. Один лягав спати, так він впав [провалився] на другий поверх, а я був на другому поверсі. Ми зайшли на одну ніч, і не всі 400 сімей вийшли. Ми пішли битися з ними, з американцями.

І: А звідти?

М: Звідти нас перевезли до Ной-Ульму. У Ноймі нас привезли до охайного табору: 5 будинків у три поверхи, кожному дали сімейну квартиру, не було місця — розмістили двох молодих парубків. І я був там у Ноймі. Із часом, згодом я пройшов, я працював із «втечею». Прийшов туди один з Уши, представник на ім'я Бляйбек.

І: Кібуц Уша?

М: Так, представник на ім'я Бляйбек, він сказав мені: «Меїре, ти вже готовий залишити Нойм, зараз ще не час, через два-три місяці... через два-три місяці!».

І: Ти казав, що в Польщі ти був мінійлом, а в Німеччині той бізнес облишив?

М: У Німеччині ми робили «лагер», навколо була єврейська поліція, тому ми адміністрували табір самостійно.

І: Моє запитання про тебе особисто; ти, Меїре, у минулому, до війни, ще юним хлопчиком, ти був торговцем, після звільнення ти міняв гроші. Зараз у Німеччині у тебе відбулися якісь зміни, чи ти продовжував бути торговцем?

М: Не було змін, чому не було змін. Не хотів бути «мінійлом». Я міг робити й гірші речі. Я зустрів друзів, зустрів друзів, хотів заробітку. Я міг заробляти кожен день до 5000 доларів і все таке. Але я сказав: «Ні, у мене є дочка. Я хочу приїхати з нею до Ізраїлю, а не до в'язниці».

І: Ти з юності товговець, торгівля у твоїй крові.

М: Там мені було добре, отримав...

І: Вважаєш, що ти змінився?

М: Змінився, змінився, але приїхавши до Ізраїлю, я також не став торговцем, так. Приїхав туди, тоді я був у нашому закритому штабі, від поліції, і трохи попрацював над «втечею», допоміг врятуватися, щоб довести людей до французького кордону.

І: У той час, коли ви були в таборах переміщених осіб у Німеччині, виїхали звідти нелегали — нелегальні репатріанти в Єрец-Ізраель. Ваш табір теж виїхав?

М: Наш табір Ной-Ульм був тією точкою, куди привозили з усієї Баварії до нас, до табору. Звідти ми переїхали до залізничної станції чи, до встановлення держави [Ізраїль], переїхали до кордону з Францією.

І: А коли нелегальні іммігранти виїхали з табору, щоб іммігрувати в Єрец-Ізраель, чому ти не піднявся нелегально на один з кораблів нелегальних іммігрантів до створення держави? Чому ви не іммігрували до Ізраїлю до створення держави як нелегали? Ти допомагав

відправити інших в Ізраїль, чому ти не вирушив сам до створення держави? Ти розумієш питання?

М: Я розумію. Я отримав листи з Ізраїлю: «Якщо ти залишився в живих, то зачекай кілька місяців, зачекай там. У тебе вже є дружина і дитина».

І: Це твої брати з Ізраїлю написали?

М: Мій брат написав: «Не приїзди зараз, ситуація не дуже... Якщо ти пройшов Голокост, потім приїдеш до Ізраїлю, через 6 місяців ми побачимось». Вони хотіли приїхати до мене, але у них не було коштів. Моя сестра думала, що вона працюватиме над «втечею», вони витягнуть і мене, але що сталося, на її здивування [розчарування], вони відіслали когось іншого на ім'я Майбл Вілі Кац. Вілі Кац, його зять в Ізраїлі, він розлучився зі своєю дружиною з Уши.

І: Так, ти залишився до...? Коли ти репатріювався до Ізраїлю?

М: Ще до Ізраїлю...

І: Ти пам'ятаєш, коли ти був переміщеною особою, ти ще був у Німеччині, ти пам'ятаєш, у той тиждень тут, в Ізраїлі, як ти провів 29 листопада [19/47 року — де ти був і що робив 29 листопада?

М: Я був ще в таборі Ной-Ульм, коли Бен-Гуріон проголосив про створення держави Ізраїль.

І: Це вже в 48-му?

М: У 48-му.

І: 14 травня?

М: Так, 14 травня.

І: Де ти був і що робив?

М: Я був у Ной-Ульмі, був у Ной-Ульмі... Того дня було 2 групи арабів з Тріполі, які працювали з німцями. Вони втекли разом із німцями до Німеччини і створили там... Був Роммель з Ульму, і вони створили там 2 табори зі своїми родинами. Один із таборів біля нас, біля нас. І того дня, коли сповістили про встановлення держави [Ізраїль], з наступного ранку в Ульмі, той, хто зустрічав єврея, його били на смерть. Нам стало відомо, що було вбито двох, і одного з табору Ной-Ульму — він повернувся з Ексоодусу назад, і тут його вбили. У Ной-Ульмі було п'ять єврейських таборів, там був Седем-Касерне, Белз-Касерне, Гіндебург-Касерне, найстрашніші з усієї Польщі. Вцілілі з Нойм-Касерне, Ідола-Касерне по телефону всі зв'язалися разом, молоді до 35–40 років.

І: Ти також був там?

М: До 30–40 років, з машинами «UNRWA», які були для продовольчих запасів, перебували всередині табору Ной-Ульм, і я серед

них, з палицею, сокирою, кедроном, усі в автобусах, водночас усі на центральному вокзалі в Ульмі, і зробили погром, вбили німців і євреїв разом... тобто українців і всіх... Впало кілька поранених. Ми вимагали лише одного: вивезти їх із таборів до Австрії, а ми знали, що в Австрії це не так добре, як у Німеччині, там було життя не нормальне, ненормальне життя. Ми з хлопцями запалились. Ми спалили їх табір тієї ночі, і це було з понеділка на вівторок, і вони вивезли їх до Австрії. Тож прийшов рабин, поговорив з нами: «Хлопці, ми зробили те, що ви просили, зараз буде тихо, і повезли їх до Австрії».

І: Я раніше питав тебе, чи після того... ти зараз кажеш, що ви застосовували силу, чинили насильницькі дії... Після війни чи думав ти помститися вбивцям, тим, хто вбивав вас?

М: Після війни я думав тільки про помсту українцям. Я страждав тільки в собі, до того ж ми страждали більше від українців, ніж від німців. Те, що люди вистраждали, їх вбивали і все інше, також я не міг помститися за них, я хотів сам помститися.

І: А того німця, якого звали як тебе, Макс, його ти зустрів?

М: Мені пропонували. Я був у Німеччині в [19]63 році, щоб організувати компенсацію. Я зустрів жінку з Рамат-Гану. Вона одружилася з німцем у Франкфурті, і вона запропонувала мені: «Зустріньмося зі Шмале у Вупперталі».

І: Ти знав, де він?

М: Я отримав адресу, отримав адресу від Гребе, від Гребе отримав адресу, де він перебуває, і що він там бос: «Лети до нього, покажи йому, що ти живий. Проведи суд, бо воно того варте».

І: Ти зробив?

М: Я виїхав від тієї жінки, приїхав туди, побачив його здалеку. Сказав [собою]: «Повертайся. Я не зацікавлений щось робити».

І: Коли ти репатріювався?

М: Я приїхав у листопаді.

І: Якого року?

М: 48-го. У мене є посвідчення репатріанта.

І: Кінець війни за Незалежність.

М: Так.

І: Є ще щось про Європу, чого я не спитав тебе і ти хотів би розказати? Перед тим як ми перейдемо до Ізраїлю, ще щось, що забули і ти хочеш розказати? Як відбулася абсорбція в Ізраїлі, було важко?

М: Моя абсорбція була легкою. Мій брат тоді працював у Сохнуті, займався репатріантами в Пардесії, у таборі «Пардесія», і він знав, де планують будувати бараки для репатріантів у Нетанії, тож він...

Я приїхав до Пардес-Хани, я приїхав туди, він знав, коли прибув човен Галіл — Галіл.

І: Галіла.

М: Галіла. Він поїхав до Пардес-Хани, а моя сестра приїхала до Хайфи зустрітися. Вона мене не зустріла.

І: Скільки років, скільки років ти не бачив свого брата — Цві?

М: Із 39-го до 48-го не бачив брата.

І: Скільки років?

М: 9 років.

І: А скільки років не бачив сестри?

М: Із 35-го до 48-го.

І: Чотири роки?

М: 13 років.

І: І якою була зустріч?

М: Зустріч була дуже теплою, зі сльозами. Розказав їм про батьків, не в той же день, наступного дня. Він приїхав до Пардес-Хани забрати дружину і доньку, забрав їх до себе додому до їдальні 4 на 4 метри, і там я прожив 6 місяців. Він організував мені ліжко. Я одразу вийшов на роботу заробляти гроші, кошти на існування, і через 6 місяців переїхав жити до бараків. У бараках я попросив, щоб мені повідомили, коли збираються будувати район для нових репатріантів, для солдатів, для старожилів. Тож одразу я мав сплатити 800 лір, за кімнату і кухню. Я купив. Вони побудували це в 49-му. Наприкінці 49-го я заселився.

І: Твій брат, ти натякаєш, що твій брат зробив тобі протекцію?

М: Брат не робив мені протекцій.

І: Перші роки в Ізраїлі, ти розказував про те, що сталося з тобою за часів війни? У тебе не було бажання розказувати чи ти оберегав це?

М: В Ізраїлі я розказував тільки родині, і я читав лекції лише на Меморіалах. Три останні роки... Три перші роки вони хотіли знати від мене, як я залишився живим. Я був трохи ґрунтовним, був здоровим, я мав силу розповідати. Решта хлопців, що залишилися, хворіли, вони не мали сили розповідати... тож я зустрічаюся до цього дня, якщо я йду на Панахиду, щоб розповідати, згадувати про місто Мізоч, про те, що пережили люди з Мізоча, про те, що я пережив у Мізочі.

І: Щодо твоєї зайнятості тут, в Ізраїлі? Чим ти займався?

М: Я працював, отримав професію — сантехнік. Потім іти працювати у когось — це важко. Хотів поповнення в родині.

І: Поповнення в родині?

М: Ще одну дівчинку. І тому пішов працювати самостійно — підрядником-сантехником...

І: Немає жодного зв'язку між цією професією і тим, що ти робив перед війною.

М: Так, немає зв'язку.

І: Це випадково чи ти можеш пояснити те, що ти не став торговцем в Ізраїлі?

М: Було... Я пішов вчитися на професію, але побачив, що, щоб бути торговцем, треба бути брехуном, дурити людей. Я не можу. Я пережив Голокост, хочу жити в спокої, заробляти те, що є. До сьогодні я кажу: «Мені досить того, що я маю. Те що заробив, — я кажу, — мені досить».

І: Ти думаєш, що те, що трапилося з тобою, ти сказав, що «я пережив Голокост», чи це вплинуло на твоє життя тут, в Ізраїлі? Чи вплинув Голокост на твоє життя в Ізраїлі?

М: Те, що я пройшов, Голокост вплинув на мене. Я завжди казав: «Мені досить хліба і кави». Якщо мені дати жити нормальним життям, не під наглядом німців чи нацистів, мені цього достатньо. Але є скарги від дружини, яка завжди запитує, чому я не торговець, я вдома був торговцем.

І: Те, що трапилося з тобою в Голокост, впливає на тебе сьогодні?

М: Впливає те, що пережите в Голокост залишило мені багато хвороб від Голокосту. У мене важкий ревматоз... коли має початися дощ, за два дні я вже страждаю від дощу, я хворію на це...

І: А щодо реакції психіки, як щодо нічних снів?

М: Я бачу сні, я не можу забути те, що пережив. Останнім часом, коли вийшов на пенсію, не можу забути, я кричу вночі. Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися від Голокосту...

І: Ти кричиш ночами — це пов'язано із чимось у Голокості, з певною подією, з певною темою?

М: Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли... Що залишилося. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути.

І: Коли вас вивели на площу Ринок у Мізочі, і звідти з площі Ринок до яру, це те, що будить тебе вночі?

М: Коли нас привели з площі Ринок до яру — цього я не можу забути. Це зі сльозами. Я завжди, коли я кричу, то я плачу.

І: Що ти кричиш?

М: Кричу: «Чому ми отримали таке приречення, що ми маємо йти на смерть?».

І: Ти також згадуєш вночі події з лісу?

М: Я також не сплю від спогадів про ліс, а також не можу забути чехів, що нам допомагали. Я не можу забути одну сім'ю на ім'я Петровські, дуже сильно, з його дочкою Регіною, яка тримала мене два місяці вільно, коли я прийшов, я отримав їжу і ночівлю.

І: Ти думаєш, що тобі пощастило в ті чорні дні зустріти там в Україні на Волині добрих гоїв?

М: Я завжди мрію поїхати розшукати одну родину, і Лещинського також. Отримав [інформацію], що Лещинський помер, але родину Петровських шукаю і досі через Червоний Хрест, через поляків, через мерії міст. Я не можу їх знайти, аби віддячити їм.

І: Ти думаєш, що це твоє щастя, що твоя доля зблизила тебе з тими людьми?

М: Я відчайдушно хочу зустрітися, щоб компенсувати те, на що вони заслуговують. Дякуючи їм, я живий і можу розказати, що я пережив.

І: Ти думав коли-небудь повернутися в рідне місто Катовіце?

М: Усі ці роки я не повертався до Катовіце, не міг чути... не міг поїхати навіть до Америки. Там була спадщина у дружини. Я сказав, що я не поїду, я не поїду, я поїду до Ізраїлю. Не може бути й мови, ні про поїздки, ні про що. У мене є гроші, щоб дозволити собі подорожувати, але я сказав дружині та дітям, що я не подорожую. Але врешті, вони мені казали: «Слухай, дуже шкода, майно мого [помилка: мав на увазі "твого"] дядька залишається, велике майно в Катовіце, їдь до Катовіце перевір». Тож два роки тому я поїхав туди, дізнався, що будинки існують, але не зміг все впорядкувати за кілька днів. Тепер я маю на меті, що мені варто поїхати до Катовіце.

І: Коли ти відвідував Катовіце, ти приходив до свого дому, до своєї квартири?

М: Приходив до свого дому під час того візиту, до нашої квартири, а ми жили в тому дядьковому будинку. Впізнав три родини з того будинку. Не дали мені увійти, не відчинили двері. І я сказав, якщо не відчиняють двері, діти, я їх залишу. Запитали мене: «Ти готовий повернутися сюди жити?». Тож дружина сказала мені: «В Ізраїлі є кращий, гарніший будинок, ніж той, що існує тут. Ми не повертаємось до Польщі».

І: Тобі було важко під час того візиту до Польщі психологічно і особисто?

М: Як тільки я увійшов до будинку, я впав у шок. Я не знав, що я говорю, що бачу. Діти сказали: «Як ти? Заберімо його із цього місця,

швидко забираймо його, дивись, людина — наче не та сама людина».

Я не знав, що кажу, що бачу.

І: Злякалися за твоє здоров'я?

М: Так, злякалися за моє здоров'я.

І: Ми зупинимось тут, щоб змінити касету.

38537.008. Касета № 8

І: Меїре, ти вцілів, залишився в живих, ти вважаєш, що переміг?

М: Я залишився в живих, я виграв, у тому, що зустрів сестру, а також сестру з Америки. Я на зв'язку з нею, і вона іноді приїжджає до Ізраїлю.

І: Зустрівся також із своїм братом?

М: Брат і сестра в Уші, а я створив сім'ю.

І: Скільки у тебе дітей?

М: У мене є дві доньки. Одна за фахом вчителька, друга — лікарка. Я розказував їм весь час історію.

І: У тебе є онуки?

М: У мене є двоє онуків: онук і онучка. І я розказав їм всю історію і вони знають історію, і добре знають історію. Варто, щоб ця історія передавалася з покоління в покоління. Я не був зацікавлений в інтерв'ю. До мене зверталися кілька разів, чи я готовий дати інтерв'ю. Я казав, що не зацікавлений, немає сили і немає... розповідати все це, тож обличте мене, але врешті...

І: Але сьогодні ти дав інтерв'ю, сьогодні ти це зробив...

М: Врешті діти попросили мене: «Тато, ми з дітьми, з онуками твоїми хочемо знати, що було тоді... Зроби нам послугу, дай те інтерв'ю».

І: Після всього, що ти пережив за часи Голокосту, сьогодні ми почули про дуже драматичну життєву історію: трудовий табір, три гетто, яр смерті та півтора року в лісі... Чи є у тебе якесь повідомлення, яке ти хотів би передати своїм донькам, своїм онукам і нам усім — народу Ізраїлю?

М: Я хочу залишити послання для дітей, для всієї родини, державі Ізраїль, щоб було тихо, щоб був мир, йти з ними на компроміс, щоб не було більше війни, бо війною нічого не виграєш. Я залишився в живих, і бачив, що війною нічого не виграєш.

І: Дякую тобі за це інтерв'ю.

М: Дякую вам...

[Далі йдуть показ світлин і коментарі до них.]

Bibliography

Boriak, Tetiana. *Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svidchen.* Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2024.

Lenchovska, Anna. «Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.». *Holokost i suchasnist* 2 (6) (2009): 114–123.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: zhyttia ta zahybel yevreiskoi hromady.* Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2023.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHA». *Pamiat netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»* 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 60–99.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2 (10) (2011): 97–165.

Pastushenko, Tetiana. «Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini». *Istoriia Ukrainy* 17–18 (657–658) (2010): 10–15.

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.04

Йоханан Петровський-Штерн,
Northwestern University
yps@northwestern.edu

ІДИ І СЛУХАЙ:

фільм Джонатана Глейзера «Зона Інтересу» (2023).

Розмова Анни Медведовської з Йохананом

Петровським-Штерном

— Це був січень чи лютий цього року. Ви, Йоханане, тоді щойно подивилися кінострічку і телеграфно написали мені: «Ідіть, дивіться, ви такого ще не бачили!». І потім коротко поділилися своїм першим безпосереднім сприйняттям цієї картини, зауваживши, що перший час взагалі не хотіли, не могли нічого говорити, не мали змоги якось коментувати побачене. Очевидно, що потрібно було взяти певну паузу для того, щоб оговтатися від першого шоку, від цього гострого враження і почати поволі осмислювати побачене. Що це за ефект і як би ви описали цей свій перший досвід зіткнення із «Зоною інтересу»?

Я вам вірю, що таке сказав, бо ця моя безпосередня реакція акуратно описує моє перше враження від фільму. Я бачив чимало фільмів про Голокост, тобто не просто з темою, у той чи інший спосіб пов'язаною зі знищенням шести мільйонів євреїв під час Другої світової війни, а власне саме фільми про Голокост. Перший раз такий фільм я подивився в елітарному Будинку кіно в Торонто в листопаді 1993 року. Це був «Список Шиндлера», який ще не тільки на екранах кінотеатрів не з'явився — його навіть у Голлівуді на жодному екрані не демонстрували. Пам'ятаю, що й тоді моє перше враження було саме таким — мовчати, уникати слів, усамітнитись. Я не міг нічого говорити, особливо беручи до уваги, що поруч зі мною сидів канадський журналіст Шелдон Кіршнер — він народився 1946 року в Аушвіці від батьків, які вижили саме в цьому концтаборі, який після визволення було перетворено на табір для переміщених осіб (DP camp). Що у присутності Шелдона я можу сказати? Я був не менш приголомшений — скоріш, пригнічений, — коли побачив «Зону інтересу». Насамперед тому, що фільм побудований на дихотомії візуального й аудіального, на дихотомії, скажімо так, того, що ми бачимо, і того, що ми чуємо. І коли в тебе вражені обидві рецепції, які відповідають і за

слух, і за зір, залишається мовчання. Я втратив дар слова. Треба було пережити побачене. Ще й тому — ми також з вами, сподіваюсь, про це поговоримо, — що фільм неймовірно актуальний для будь-якої людини, яка розуміє, що відбувається, скажімо, в Україні чи в Ізраїлі. Завдяки тому, що програмує режисер, ти — глядач, перебуваєш на боці візуального, із цього боку табірної стіни, яка відокремлює Аушвіц від усього, що відбувається за його межами. Проте ти, все ж таки, поруч з ним, під стіною, разом із головними героями, підпорядкований їхній точці зору — і ти розумієш, що не спроможний нічого змінити. Нав'язаний глядачеві погляд перетворює тебе на *bystander* — безпосереднього спостерігача, який свідомо відмовився від активної життєвої позиції щодо навколишніх подій. І оце відчуття безсилля, внутрішньої паніки і абсолютного провалля, з якого ти не можеш видертись нагору, з якого ти не можеш докричатися ні до кого, навіть до самого себе — оцей гнітючий стан неможливості змінити реальність — воно, скажімо так, просто прирікає тебе на мовчання. Оце моя перша реакція.

— Хотілося б зупинитися детальніше на цих засобах, які створюють саме такий потужний ефект емоційного дискомфорту. І перейти, можливо, до того, що ми бачимо на екрані та що ми чуємо, до того, як саме побудована ця дихотомія візуального й аудіального. Як це все разом працює на ефект виведення глядача з умовної «зони комфорту»?

Я радий, що ви використовуєте це словосполучення, яке українською мовою звучить не дуже питома, але англійською звучить абсолютно адекватно — *comfort zone*, «зона комфорту». У фільмі йдеться про повний збіг «зони інтересів» і «зони комфорту». Що таке зона комфорту? Це, власне, простір, що його дружина Гюсса Гедвіга називає «Lebensraum». Нагадаю, що *Lebensraum* — життєвий простір у геополітичному розумінні — ключове для Третього Райху поняття, той самий ґрунт, на якому базується експансія нацистської Німеччини та геноцид підкорених народів. Проте для Гюссів це в буквальному сенсі слова їх життєвий простір, їх комфортабельна вілла, де вони мешкають, садиба під стіною концтабору, де вони проводять свій час. Це такий, — як відверто зізнається Гедвіга, і як фільм постійно натякає — такий собі дивовижний райський куточок. У ньому цвірінькають пташки, які нас вітають на початку фільму. У ньому сімейство збирається разом на березі річки на імпровізований пікнік, діти бігають купатись, батьки ними з любов'ю опікуються. Така картина в душі Едуарда Мане «Сніданок на траві». У цьому першому епізоді є щось дуже м'яке, імпресіоністичне, мирне, приємне і в колористичному,

і в аудіальному сенсі. Природне світло, широка панорама, всеохопний об'єктив камери, у якому нічого, окрім мальовничого денного ландшафту. Але якщо це вечірні сцени, вони зроблені, скажімо, не в дусі Мане, а в дусі Караваджо, — к'яроскуро вечірні сцени з напівтінною на тілах, речах і на тлі інтер'єру. Усе дуже красиво, немовби старанно намальовано. Ми виходимо на вулицю з будинку Гюсса і в нас тут і клумби, і теплиці, і різноманітні рослини, про що пояснює Гедвіга Гюсс своїй мамі. Тут і такі квіти, і такі, і розмарин, і буячок, і кольрабі. Мама в захваті — справжнісінький «райський садочок»! На довершення, біля домашнього басейну звучить віденський вальс. Усе, що ми бачимо — оце та сама «зона комфорту», — викликає теплі людські емоції сімейної близькості один до одного, нормальності людських почуттів, синівської чи батьківської любові до дітей, захоплення навколишньою природою. Рудольф Гюсс, який прощається зі своїм конем, — також важлива сцена у фільмі — навіть до коня звертається з якимись дуже людськими емоціями. Усе таке Menschliches, Allzumenschliches — людське, занадто людське, як казав у таких випадках Ніцше. Усе це: діти, ландшафт, квіти, природа, річка — викликає почуття оцієї самої зони комфорту, про яку безперервно говорить дружина Гюсса і яку вона просто кидає в обличчя, звинувачуючи свого чоловіка, що він хоче звідси поїхати заради кар'єрного зростання: як і куди ти звідси поїдеш? Ми це побудували, це наш світ, це наш «Lebensraum», наш справжнісінький життєвий простір. У нас немає нічого, окрім цього! Звичайно, найпотужніший момент у фільмі, що ця зона комфорту набирає іншого значення, що вона стає тим, що в нацистській термінології називається «зоною інтересів». Усе, що ми бачимо, наразі набуває якщо не протилежного, то зовсім іншого значення за межами «занадто людського».

— *Головні герої фільму — Гюсс, його дружина, — що вони собою являють як історичні персонажі і як люди? Очевидно, що їх хотіли зобразити саме як людей, а нам, глядачам, запропонувати грати роль такого собі привида в їхньому будинку або невидимого гостя, який за ними спостерігає в усіх їх найінтимніших моментах. Хто вони такі?*

Найкращу характеристику Рудольфу Гюссу дає у фільмі гауляйтер Фріц Брайт, коли каже, що у Гюсса є прекрасні «bahnbrechende Idee», тобто «groundbreaking» думки, які змінюють парадигму, модифікують реальність. Режисер фільму Джонатан Глейзер хоче показати Рудольфа Гюсса саме таким — людиною, ідеї якої змінюють реальність. Ми знаємо чимало про Рудольфа Гюсса. Передусім завдяки тому, що в 1946 році, за рік чи за пів року до того, як його повісять просто перед

воротами Аушвіцу після польського суду над ним, поляки попросили його написати у в'язниці спогади. І він написав. У його мемуарах є чимало про нього як про людину нацистського апарату. Він з початку 1930-х і протягом усього життя на відповідальних посадах у різних концентраційних таборах. Він почав свою кар'єру в 1934 році, був призначений у Дахау, потім його помітили як залізного службовця, який вміє розпоряджатися життям і смертю в'язнів. Якось він примусив людей у таборі стояти на морозі при -25°C . Сімдесят померло одразу, ще сімдесят померло вночі. Начальство в Дахау вирішило, що такого ентузіаста треба підвищити. Після цього його відправили служити в Заксенгаузен. Потім призначили головою новітнього стартапу — концентраційного табору Аушвіц. Коли був тільки Аушвіц I, ще не було Аушвіц II, не було Аушвіц III, не було Біркенау, Гюсс очолював цей концтабір із самого початку до самого кінця з перервою на невеликий термін. Власне, про цю перерву, коли Гюсс має поїхати зі своєї зони комфорту, пішовши на підвищення, розповідається у другій половині фільму. Словом, Гюсс — людина апарату, абсолютно відданий нацистській ідеології, здатний тверезо, без зайвих емоцій виконувати всі свої обов'язки. Людина неймовірної самовіддачі. Додаймо, що він не просто там якийсь ефективний «гвинтик» цього механізму. Він — винахідник. Застосувати Циклон В для того, щоб масово знищувати євреїв — це не ідея Гімmlера, Гітлера або Бормана, це ідея Рудольфа Гюсса. Це він запропонував поставити знищення на індустриальні рейки, залучивши хімічні підприємства, необхідні для виробництва Циклона В.

— *Завжди виникає бажання покопатися в біографіях таких людей і зрозуміти, що саме зробило їх такими. Чи цей шлях у бік нацизму, антисемітизму, геноциду був передбачуваним і закономірним?*

У Гюсса свої давні відносини з євреями, про які він мовчить в автобіографії. Ми знаємо, що коли йому було 15 років, він пішов служити в оттоманську кавалерію. Знаємо, що британці, за допомогою Франції, яка намагалася відбити в оттоманських турків Ліван і Сирію, билися з Оттоманською імперією за контроль над *вілаєт Філястин* — власне, над Святою Землею, що зараз є територією Ізраїлю та Йорданії. А водночас Німеччина, як «країна осі», допомагала Оттоманській імперії. Рудольф Гюсс служив у кавалерії 6-ї оттоманської бригади. І не десь там в Анатолії: він служив саме в оттоманській Палестині, бився за контроль над Палестиною проти британської армії. Він був свідком і вірменського, і асирійського геноциду. Про це він нічого не розповідає у своїх спогадах. Тобто 15-річний Гюсс дуже рано

зробив свій вибір: він на боці brutальної сили, колоніальної імперії, антиліберальної ідеї. Звичайно, те, що відбувається з ним пізніше, є немовби розгортанням цієї парадигми. Гюсс бере участь у вбивстві профранцузьки налаштованого вчителя в тому містечку в Німеччині, де він мешкає. Отримав 10 років в'язниці, відсидів з них трохи більше половини. Ще до успішної кар'єри в концентраційних таборах він — людина, яка не зупиняється перед застосуванням brutальної сили.

Рудольф Гюсс має цілком природний вигляд, коли сидить у своєму кабінеті й розмовляє з фахівцями, які мають побудувати додаткові крематорії. Він веде робочу розмову абсолютно спокійно, жодних емоцій, вирішує суто прагматичні питання: «Brennen. Abkühlen. Entladen. Nachladen» (тобто «Спалюємо. Охолоджуємо. Відвантажуюмо. Завантажуємо»). Ось так у нього в чотирьох словах описується знищення в газових печах Аушвіцу. Гюсс неймовірно пунктуальний в тому, що він робить, і саме тому його призначають на посаду начальника всіх концентраційних таборів. Адже він знає, як знищувати в індустріальний спосіб, знає це краще, ніж будь-хто. І коли треба додатково знищити 800 000 євреїв, яких після фашистського путчу у квітні 1944 року депортують з Угорщини, це важливе завдання покладають саме на Рудольфа Гюсса, повертаючи його до Аушвіцу, чому дуже рада насамперед його дружина. Гюсс — щось набагато більше, ніж «гвинтик» нацистського механізму. У якомусь диявольському сенсі ми маємо справу з талановитою людиною, яка вміє масово знищувати будь-кого, кого вважає ворогом. Це — Рудольф. Про Гедвігу, його дружину, треба говорити окремо. А що ви, Аню, думаєте про Гедвігу, що вона для вас, як ви її бачите?

— *Я помітила, що питома частина критики постійно закидає автору фільму, що обидва герої, зокрема Гедвіга, показані такими, щоб ми могли з ними якось асоціюватися, немовби вони зовсім не відрізняються від пересічних людей зі звичайними проблемами, звичайною рутинною, зануреними в буденність — наче ніяк не відрізняються від нас самих. І я би погодилася, що вони і мають такий вигляд, але що їх відрізняє від так би мовити нормальних людей у фільмі не видно: насправді, чи є у них рефлексія? Саморефлексія? Її там начебто немає, вони мають вигляд таких істот, в яких вона абсолютно ампутована. Чи є якісь сюжети і сцени з фільму, які би натякали певним чином, що Гюсс та його родина щось там собі міркують про цю стіну, про те, що відбувається за стіною, в якому оточенні вони перебувають? А я цього не знайшла, тому я з ними себе якось не хотіла асоціювати, оскільки для мене цей момент*

був сигналом, що вони, Гюсси, хоча і дуже схожі на звичайних людей, але все ж таки не дуже звичайні.

Я думаю, що показати саме «звичайність» або, краще, «банальність зла», як це називає Ханна Арентс, і було головним завданням режисера. Він відібрав для цього таких собі середніх буржуа, які хочуть повернутися на великих буржуа, щоб мати свій маєток, своїх слуг, свій сад, командувати іншими і відчувати себе, скажімо так, як Рудольф — на коні. Це, безумовно, задум фільму: середній буржуа не саморефлексує. Саморефлексія — це те, що завжди відрізняє інтелігента будь-якого походження, будь він аристократ, пролетарій, або з дрібного міщанського середовища. Інтелігент завжди характеризується саморефлексією. Оця польська дівчинка Аніела, яка приходить до Гюсса, щоб він задовільнив свою хтивість, у неї є рефлексія. Є вона і у Марти, яка вночі, набравши яблука, іде в ті місця, де мають наступного дня працювати в'язні, розкидає їм яблука під лопати, щоб вони — і тільки вони — могли їх знайти. Оцих дівчат відрізняє саморефлексія. І ще, звичайно, одна людина, також жіночої статі, яка інтенсивно саморефлексує у фільмі — це мама Гедвіги. Саме тому вона намагається спочатку втопити в самогоні або горілці (чи що вона там п'є з графинчика) все те, що вона чує і розуміє, намагаючись заспокоїти совість. Але остаточно заглушити гул пічної труби та власної совісті їй не вдається. Вона відсуває штори, бачить вогонь, що вихоплюється з труби крематорію, закриває штори. Вона чує звуки табору, грукіт печей, завивання пічного диму, вона прекрасно розуміє, що саме вона бачить. Саме тому, як рефлексуюча людина, вона не може всього цього «райського куточка» витримати, тому вона пише записку доньці та зникає. Вона приїхала — і зникла. До того ж вона жваво розмірковує про своє минуле, коли вона служила в єврейському домі, коли продавала штори з цього дому після арешту та депортації її колишніх господарів. І саме про це. Скоріш за все, вона пише в цидулці, яку ми не бачимо. Чому режисер не дає нам побачити текст цієї цидулки? Тому, що ми не маємо її побачити. Ця записка і є саморефлексія. Вона перебуває у протиріччі з банальним злом. Гедвіга її спалює, без жалю та емоцій. Саме так, як її чоловік спалює євреїв. Те, що ви кажете про відсутність саморефлексії — навіть якщо у Гюссів ця саморефлексія є, вони її знищують. Це дуже важливий момент у фільмі. Якщо ми цього не розуміємо, ми ризикуємо погодитись з критиком, який написав: «Це нудний естетський фільм», чи з іншим, який стверджує, що, мовляв, цей фільм нічого не скаже людям, які нічого не знають про Голокост, чи з третім, для якого у цьому

фільмі — суцільна нудота — немає ні зав'язки, ні розв'язки, ні подій. Я не можу сперечатися з таким ставленням до фільму, але у фільмі є сюжет, і цей сюжет дуже важливий. І я вам зараз про нього розкажу. Я хочу подивитись на вашу реакцію.

Фільм «Зона інтересу» (пишу я уявну анотацію) — це фільм про драму на роботі. Чоловік займається важкою, відповідальною працею, він служить в інституції, де багато робітників, він живе поруч із цією інституцією, у нього сім'я і він дуже любить свою сім'ю. Він прив'язаний до своєї родини. У нього добрі стосунки з дружиною. Аж раптом його призначають на іншу посаду, а він не дуже хоче погоджуватись з цим призначенням, і його дружина не хоче, бо йому треба їхати іншу локацію. І він намагається якось чинити супротив тому, щоб не отримати цю нову посаду, але його примушують. І коли його змушують, він погоджується з тим, що так, треба їхати, і у нього виникає скандал із дружиною. Тобто це фільм про конфлікт любові й обов'язків. Обов'язки, звичайно, вище за любов, бо головний герой приймає цю нову посаду, їде з дому на декілька місяців, виконує свої функції і триумфально повертається додому, здається, на те ж саме місце, але з підвищеним призначенням, тому що на нього лягає відповідальність за нову неймовірно важливу роботу, яку йому довірили в цій самій інституції. Він повертається до любові, тому що він виконав свої обов'язки. От сюжет фільму. Погоджуетесь?

— Ви переписали цю історію в жанрі «виробничий роман». Або в дусі класицистичної драми «обов'язків» та «почуттів».

Якщо хочете. Але фільм саме так і побудовано. Якщо викреслити стіну і те, що відбувається там, і те, що лунає весь час у фільмі і доходить до головних героїв через різноманітні «шуми», у вас залишається драма на роботі, виробничий роман, конфлікт обов'язків і почуттів — справді, класична дихотомія в літературі XVIII століття. Але ж це тільки 49 % фільму, якщо йдеться про його ширше значення. Але, звичайно, з погляду того, що ми бачимо у фільмі — це взагалі 98 %, і тільки 2 %, які абсолютно інакше введені у фільм, змінюють наше розуміння того, що цей фільм є за жанром. Але це вже стосується не того, який сюжет у фільмі, а того, як він побудований. Власне — його непересічної художньої мови.

— Досить-таки нищівною була критика на цю картину, яка лунала від людей з консервативним уявленням про те, чим має бути «хороше кіно» про Голокост. І звідси випливає ще одне питання, яке мене турбує з перших хвилин після перегляду. Чи правильно ми робимо, коли розглядаємо і коментуємо це як кіно про Голокост? Чи не обмежуємо ми таким

сприйняттям масштаб авторського висловлювання? Можливо, цю картину варто було б визначити як ту, яка на матеріалі Голокосту, але про щось значно більше?

Переглянувши фільм другий раз декілька днів тому, спалюючи собі черговий вечір, я можу сказати, що, безумовно, цей фільм використовує тематику Голокосту для того, щоб поговорити про щось зовсім інше. Передусім — про саморефлексію. Я не бачив фільмів про Голокост, які настільки чітко ставлять нас перед темою Голокосту, розгортаючи її у інший бік і ставлячи нас, як перед дзеркалом, перед питанням: «Хто ми?». От ми весь час дивимось у цю концтабірну стіну, немовби у дзеркало, і в цьому дзеркалі ми бачимо наше з вами комфортне життя у Філадельфії, Чикаго, нашу з вами ранкову каву, подорож на роботу, слухаємо джаз або класичну музику, запрошуємо наших друзів на ланч або замовляємо піцу — нам доставляють піцу, і ми її їмо з червоним столовим. Ми сідаємо перед екраном комп'ютера або телевізора (якого в мене немає), щоб подивитись черговий сіквел, ходимо до театру, насолоджуємось неймовірною осінню з таким барвистим листям, яке я не бачив вже давно в цих широтах. Але через пори нашого життя до нас лунають новини про знищену українську лікарню, про шістьох українських військовополонених, яких москалі поклали на землю і вистрілили їм в потилицю, про знищений музей Сковороди в Сковородинівці, про безкінечні історії, як влітає російський дрон у дитячу кімнату і вбиває школярку, яка не поїхала із Запоріжжя зі своїм класом кудись у Закарпаття на канікули. Ми весь час чуємо, — зауважте, не бачимо, а саме чуємо, буквально, як у цьому фільмі, — розголос тієї катастрофи, яка кожен секунду відбувається в Україні. Ми чуємо крики вдів на українських кладовищах; крики людей, яких хапають на вулицях, щоби відправити їх на фронт; плач дітей, які їдуть у поїздах, щоб врятуватися від бомбардування східних областей України, а на сьогодні — взагалі всієї України. Ми чуємо, але не хочемо бачити, як російський режим перетворює Україну на свій Lebensraum. Бачимо ми наше прекрасне життя, нашу зону комфорту. І тому цей фільм, звичайно, приголомшує абсолютно, тому що «Зона інтересу» — про нас з вами, цей фільм про те, хто ми, як ми реагуємо на те, що ми чуємо і чого не бачимо. Чи ми здатні на саморефлексію, на уявлення, на внутрішній зір, щоб відбудувати через те, що ми чуємо, усе те, що насправді відбувається — з тієї сторони стіни.

— Цей фільм потрапив до українського прокату, що досить несподівано, зважаючи на той вибір кінопродукції, який зазвичай надається в українських кінотеатрах. Вочевидь, це сталося тому, що українцям ця

проблематика відгукується наразі сильніше в контексті поточних подій. Що цей фільм означає для української аудиторії?

Безпосереднього українського контексту у фільмі немає. Немає українських акторів, українських персонажів, українців серед в'язнів, українців, які або борються проти нацистів з будь-якого боку, або співпрацюють з нацистами. Безпосередньо нічого українського у фільмі немає, але у фільмі є дуже озвучена тема bystanders, людини, яка перебуває поруч із ситуацією геноциду і ніяк не реагує на те, що відбувається навколо. Не менш актуально звучить у фільмі тема відповідальності. Саме тому, що все це легко реконструюється, за метафоричним кодом фільм є дуже цікавим саме з української точки зору. Саме тому, що на території України триває геноцидна війна проти українців як нації, проти української культури як цивілізації, проти української мови як основи національної ідентичності. А світ п'є своє бордо і каже: «Ну, навіщо вам використовувати ракетну зброю по російській території, у вас же є своя територія, де ви зможете цю зброю використовувати». Або краще, за кавою: «От ми вам це дамо, а це не дамо. Або дамо вам F16, але через два роки і не 120, а 15». Тощо. І це відбувається постійно. Тобто ми перебуваємо всередині, ми, як глядачі цього фільму, перебуваємо всередині цієї української території в «зоні інтересів» Російської Федерації. Звичайно, термін «зона інтересів» ми з вами зараз використовуємо насамперед як метафору, а не як дуже чіткий термін, пов'язаний конкретно з Аушвіцем і прив'язаний до реалій першої половини 1940-х років. Ми говоримо про Україну як про «зону інтересів» Росії в сенсі, в якому люди, які прийшли подивитись фільм про Голокост, може і не готові говорити. Але саме така аналогія напрошується. Отже, хто ми, як українці, що опинилися в зоні російських інтересів? Чи ми безпорадні bystanders? Безголосі жертви? Мовчазні співучасники геноциду — мовляв, ми робимо свою справу? У цьому саморефлекторному сенсі цей фільм неймовірно український.

— *Що ж таке «зона інтересу»?*

Власне, Interessengebiet (нім. «зона інтересу») — це 40-кілометровий радіус навколо Аушвіцу, який включав землі, з яких нацисти вигнали польських жителів і конфіскували їх для того, щоб побудувати житло або скористатися польським житлом для Schutzstaffel, для обслуговочного персоналу й адміністрації концентраційних таборів, тобто всіх трьох концентраційних таборів. Аушвіц III включав не один табір, а там їх було кілька, може, з пів десятка. Себто вся ця величезна територія навколо Аушвіцу і називалася «зоною інтересу».

І я перепрошую, але це цікава для нас з вами територія. Вона у нас з вами в зоні наших інтелектуальних, професійних інтересів, адже Аушвіц — це концтабір, який починався як пересічний концтабір, Konzentrationslager. Серед десятків інших німецьких таборів він не перший і не останній, але він починався передусім як польський табір — і саме для того, щоб вивести в цей табір польських в'язнів із в'язниць Тарнова, бо не було місць для нових в'язнів. От, власне, кілька сотень поляків вивезли з Тарнова до Аушвіцу в 1940 році, і після цього Аушвіц почав дуже швидко розвиватися як концентраційний табір, який став, до речі, найбільшим і найпотужнішим з усіх нацистських таборів, а після війни — парадигматичним табором у масовому уявленні. У 1941 році, коли туди починають привозити євреїв, євреї становлять менше 10 % табору. Але у 1942 році, після Ванзейської конференції, коли було прийнято рішення про «остаточне вирішення єврейського питання», що називається «Lösung der Judenfrage» і передбачало знищення всіх євреїв, які перебували на території нацистської Німеччини і Третього Райху, куди б він не досягав, євреї вже становили понад 50 % від 400 000 в'язнів Аушвіцу.

Аушвіц — це не тільки декілька бараків, декілька крематоріїв і нацистська адміністрація. Це понад 300 будівель — 250 бараків і приблизно 40–50 різних споруд, в яких мешкає адміністрація та обслуговчий персонал. Це 1 100 000 євреїв, які знищені протягом 1942–1944 років у газових камерах. Це, скажімо так, в індустріальному сенсі, один з найпотужніших, якщо не найпотужніший, концентраційний табір, який водночас є фабрикою смерті (killing center). Як ми бачимо у фільмі, Гьосс наполягає на тому, щоб збільшити індустріальні можливості свого підприємства і запрошує фахівців, які пояснюють йому, як функціонують новітні крематорії та прибудована до них так звана піч Гофмана. Це такий німецький інженер XIX століття, який придумав трубу, що продукує тепло, допомагаючи позбутись палива, перш за все міського сміття. Тепер ця труба служить зовсім для інших цілей.

З 1941 до 1945 року (у січні 1945-го радянські війська звільнили Аушвіц у цій самій «зоні інтересу» нацистами було знищено 430 000 угорських євреїв, приблизно 300 000 польських євреїв, 73 000 євреїв з Богемії, Моравії і Словаччини, приблизно 70 000 із Франції, 60 000 з Голландії, 55 000 з Греції, 25 000 з Бельгії, 23 000 з Німеччини й Австрії. Тобто головний контингент, який було знищено там — це єврейське населення Центральної та Західної Європи.

Коли кажуть про Аушвіц, також треба мати на увазі, що все те, що із цього боку стіни в «зоні інтересу», це не тільки бараки

й адміністративні споруди, а також 13 км дренажних каналів (ми їх не бачимо у фільмі, але вони там є), 16 км колючого дроту, 10 км доріг. Ми бачимо ці дороги, якими їдуть Рудольф Гюсс зі своєю родиною на гарних німецьких опелях додому, до їхньої вілли. Це справжня історична реалія. В'язні цими дорогами не ходять, вони ходять тими ґрунтовими дорогами, якими їде Марта, щоб розкидати яблука.

Звичайно, ми можемо розповісти і про те, хто мешкає в таборі, як привозять людей, що відбувається після «поселення», як відбувається селекція. Ми можемо подивитися на Аушвіц очима Тадеуша Боровського, який у своїй знаменитій книжці 1946 року «Wyliśnię w Oświęcimiu»¹ розглядає концтабір очима поляка, заарештованого і кинутого у в'язницю, а потім у табір, члена зондеркоманди, який займається підготовкою євреїв до відправлення до газових камер. Ця точка зору наближається до тієї, яку використано у фільмі, але у фільмі її доведено до точки неповернення. Ми дивимось фільм як невидимі члени цієї самої Гюссівської сім'ї. Як і вони, ми, глядачі, намагаємось оминати все те, що за стіною, по той бік зони комфорту. Тільки один раз ми бачимо Рудольфа Гюсса на тлі попелу і диму, що стелиться за тріумфальним розворотом його голови. Це єдиний момент, коли ми його бачимо в самому таборі, по той бік стіни. Усі інші рази, як тільки він заходить у табір, він зникає з нашого поля зору, як тільки він виходить з табору, він знов виникає в нашому полі зору. Тобто наша точка зору — це точка зору людей з його, Гюсса, сторони. Камера нас ставить у позицію bystanders у дуже такому сильному нервовому сенсі цього слова.

— *Надзвичайно важливий контекст ви описали зараз, який присутній у фільмі і не присутній водночас, але так само, як не присутні у фільмі євреї і водночас присутні, як фон життя, фон всього, що відбувається. Як ви думаєте, чому ці контексти самого табору і власне життя безпосередньо євреїв як учасників подій у фільмі винесені на такі невидимі позиції?*

Режисер хоче зробити з нас співучасників злочину. Єдиний момент, коли можна йому закинути звинувачення в естетстві, — це те, що він немовби каже нам: «Ви ж хотіли подивитись! От, дивіться!». Він розташовує нас поруч: за спиною, ліворуч, праворуч, зверху, знизу всіх цих героїв, які мешкають на віллі Рудольфа Гюсса поруч з Аушвіцем. Саме для того, щоб ми це сприймали як об'єктивний

момент, у фільмі майже немає (у нашому сучасному сенсі, у сенсі Дзиги Вертова) фокусу камери. Усе, що виникає на екрані, знято широкофокусною камерою. Ми бачимо одразу родину й увесь її контекст: ось, наприклад, Гедвіга і її мама заходять у сад, шпацерують з початку до кінця, сідають в альтанку, ведуть розмову. І ми бачимо, як вони йдуть, бачимо стіну, по якій в'ється виноград, бачимо клумби з квітами, грядки з овочами, знов бачимо стіну, чіпляємо дахи бараків, трубу крематорію. Побачити і зрозуміти, що відбувається, не важко — достатньо відкрити очі. Ми бачимо те ж саме, що вони мають бачити, ми чуємо все, що вони чують. Це дуже сильне режисерське рішення. Звичайно, ми можемо прислухатись до тих, хто каже, що у фільмі немає єврейського контексту. Ні, він там є, але він нам дається не через єврейські образи, а через метонімії, через речі євреїв, через те, що залишилось від них.

Власне тому я б хотів з вами обговорити важке питання. Багато людей, яких можна назвати bystanders, успішно виправдовуються: хіба ж ми знали, куди ведуть усіх цих євреїв по Дорогожицькій вулиці до Бабиного Яру. А може, це чергова депортація. Так, ми чули там постріли, але ми поняття зеленого не маємо, що там у яру робиться, може, когось спіймали, хтось вирішив втекти. Тобто оці всі розмови абсолютно не мають під собою ніяких підстав, це зручна брехня. На прикладі сімейства Гюсса і з Аушвіцем на тлі фільм доводить цю думку в дуже цікавий спосіб. Діти Гюсса з ліхтариками граються вночі в іграшки, які вони десь познаходили. Що то за іграшки? Це золоті коронки, вирвані з зубами. Діти ніколи такого не бачили. Це їхні нічні дитячі розваги. Хіба вони не знають, звідки це, що це? Навряд чи. Коли приносять розкішну норкову (чи біс знає яку) шубу для Гедвіги, вона каже: «Я це отримала з Канади». Ми з вами знаємо, що «Канадою» в Аушвіці називали перерозподільний барак, куди звозили всі речі, які можна ще використати, — усе те, що залишили по собі знищені євреї. Оскільки у поляків Канада завжди асоціювалася з країною, де «є все», той барак називали «Канадою». Гедвіга немовби жартує: «Так, я з Канади отримала». І всі сміються, тому що вони всі знають, що це не з Канади, а з «Канади», з перерозподільного барака, подарунки від страчених євреїв. В іншому епізоді обслуговчий персонал приносить відра з якоюсь сировиною і висипає її під квіти. Це людський попіл. Гедвіга удобрює ним землю навколо своїх квітів. У неї все добре росте, тому що використовуються мінеральні добрива, які виносять з таборових печей. Хіба Гедвіга не знає, звідки в неї це добриво? На початку фільму таборова прислуга приносить у хату

¹ З пол. «У нас в Аушвіці». Вперше в перекладі І. Пізнюка вийшла українською у 2006 р. Див.: Тадеуш Боровський, «У нас в Аушвіці», *Березіль* 5 (2006): 147–177. Пізніше, у 2014 р., див.: Тадеуш Боровський, *У нас, в Аушвіці...* / пер. з пол. О. Бойченка (Чернівці: Книги XXI, 2014).

всілякі речі. Шуба — окремо, але окрім шуби є цілий мішок речей. Гедвіга вивалює на стіл і розподіляє. Це дитячі речі. Хіба вона не знає, звідки ті дитячі речі? Що, у концтаборі суцільно полонені комуністи і більшовики? Немовби відповідаючи на це питання, Гедвіга намацує та витягає з кишені «своєї» шуби губну помаду, пробує її. Ми розуміємо, що цю губну помаду тільки-но залишила, буквально пів години тому, ще тепла єврейська жінка, яку щойно розстріляли або спалили. З неї це зняли, вона механічно поклала помаду в кишеню. Гедвіга пробує цю саму помаду, робить отак губками перед люстерком. Вона не знає звідки ця помада?

Ці деталі, які фільм послідовно і невпинно накопичує, можна аналізувати безкінечно. Розмови в родині Гюссів також обертаються навколо цих речей. Пам'ятаєте, Гедвіга хизується: «Я знайшла отакий діамант. Де б ви думали я його знайшла? У зубній пасті!». Пам'ятаєте, яка була відповідь? — «Які вони розумні». Тобто всі Гюсси і їхня прислуга прекрасно знають, що це євреї заховали, — може, щоб відкупитися, а може, щоб дітей викупити. Заховали цей самий діамант у зубній пасті. Гюсси не знають, що відбувається?

Діти Рудольфа Гюсса, які пережили страту батька і виросли в Бразилії та в Європі, коли їх розпитували, казали: «Наш тато був такий прекрасний, наш тато був такий чудовий, наш тато нас так любив. І все те, що з ним зробили — це таке нахабство, це такий злочин. У нас був найкращий тато». Хіба вони не знають, що відбувалося по той бік стіни? Це банальна брехня.

Мама Гедвіги каже їй: «О, там із того боку може бути Естер Зольберман, в домі якої я працювала». Власне — прибиральницею. «Так вона весь час читала», — додає мама Гедвіги. І вони обидві сміються. Одна каже, що читала, скоріш за все, «якусь єврейську муть», а інша — «якусь більшовицьку муть». Дуже цікаво, що вони саме про це згадують. Тобто вони всі прекрасно знають, що саме відбувається, знають, звідки ці дитячі речі, звідки хутро, знають на 100 %, що їхню віллу — спас на крові — побудовано на єврейській крові і на єврейському попелі. Але вони роблять вигляд, що це все нормально. Нормативність вбудована у фільм. Ви пам'ятаєте, що читає батько своїм діточкам? Він двічі читає їм казочку. Цікаво, яку? Він їм читає... не повірите — прекрасну німецьку казку про Гензеля і Гретель, яких відьма заманила у свій пряничний, з печива зроблений будиночок, і хотіла їх там з'їсти, а вони це зрозуміли, схопили її і посадили на лопату і кинули в піч. Тато закінчує читати казку і каже: «Вони спалили відьму за її гріхи». Навіть така деталь: він їм читає казочку і коментує,

щоб пояснити, за що спалюють відьму, щоб у дітей, якщо виникнуть питання: «А що там спалюють?» — «Євреїв, за їхні гріхи», тобто євреї є відьмою, яку я, ваш тато, рятуючи вас, спалюю в Аушвіці.

Ця наближеність, метонімічна присутність євреїв і єврейської теми і, власне, фізична присутність єврея через метонімії, через єврейські знаки, єврейські речі, через саркастичні метафори на кшталт Гензеля і Гретель, робить євреїв потужно присутніми. Треба захотіти їх побачити. Захотіти за дитячими речами уявити знищених єврейських дітей. За помадою і хутром побачити єврейську жінку.

— *Дійсно, фільм дуже насичений символами і всі ці символи мають якусь свою функцію, свою роль, про щось промовляють. А як щодо звуку? Ми одразу звертаємо увагу, наскільки він насичений, наскільки він багатомірний і наскільки він сильно може впливати.*

Фільм починається з декількох хвилин абсолютної темряви. У повній темряві ми чуємо гул пічної труби, що викидає полум'я, оце гудіння спалених людських тіл. Ми ще не розуміємо, що ми чуємо. Але фільм починається з епіграфа: порожній екран і потужний звук. Режисер нам каже з першої миті: цей фільм треба більше слухати, ніж дивитись. Саме звуковий ряд є найважливішим для цього фільму. Раптом гнітюче гудіння переходить у цвірінкання пташок — і перед нами виникає сімейство Рудольфа Гюсса на березі річки.

Звук привносить важливий мотив фільму, який завдяки повторам стає основною темою, а, може, навіть структурним елементом фільму. Ми слухаємо, але не чуємо, дивимось, але не бачимо. Цей звук суголосний музиці Міки Леві — сучасної англійської молоді композиторки складної долі, 1987 року народження, дуже талановитої. Її музика дуже мені нагадує Пендерецького: вона вкрай напружена, психологічно, побудована на додекафонічних принципах, без мелодійних красивостей, немовби вона імітує чисте звучання природних явищ: вітру, диму, крику, плачу. Її музика вплітається в інші звуки, переходить у плач, крики, безкінечний стогін, тваринне мукання, що начебто перевалюється через екран. Ми чуємо клекіт вогню. У якийсь момент ці звуки починають набирати сенс. Раптом ми чуємо якийсь голос, крик і автоматну чергу, потім знову крик, пауза, постріл, потім пауза, постріл, пауза, постріл і ми, включаючи нашу звукову уяву, розуміємо, що це розмірені кроки офіцера, перед яким — шеренга в'язнів, і він крокує, розстрілюючи кожного четвертого. Потрібно зробити постріл, пройти чотири кроки — постріл, чотири кроки — постріл. Навіть якщо ми не знаємо, що це, ми намагаємось усвідомити, яка реальність прихована за цими звуками. Режисер прагне включити

нашу уяву, сперту на звукові (я не хочу сказати «ефекти», бо не пасує контексту) моменти фільму.

Сцени екзекуцій, сцени в газових камерах, куди заганяють приречених за допомогою вівчарок і поліцаїв, постійні крики людей — усе це побудовано на нашій звуковій уяві. Тут відкривається дуже важлива грань фільму: те, що ми бачимо — брехня, проте все, що ми чуємо, є правдою. Це несподіване художнє рішення фільму може багатьом не сподобатися, тому що зрештою ми *бачимо* фільм, а не *чуємо* фільм. Проте цей фільм гідний всіх премій, які він отримав і які, я сподіваюся, ще отримає, саме тому, що він ставить під питання саму мову кінематографу. Ви можете мене звинувачувати скільки завгодно в тому, що це естетство, особливо якщо тема фільму — Голокост, але я вважаю, що ставити питання про те, як мова художнього твору відбиває цинічне ставлення до реальної дійсності, і доводити в такий спосіб, що нам треба міняти мову, якою ми розповідаємо про цю дійсність, це злам у нашому сприйнятті кінематографу загалом і голокостної теми в кіно поготів.

Я думав про те, як нам назвати нашу розмову, і згадав: у 1986 році, коли вчився в аспірантурі в Москві, я бігав, завдяки дешевим квиткам, у найкращий кінотеатр «Москва», який стоїть за спиною пам'ятника Пушкіну, і дивився різні фільми. Серед усього іншого я подивився фільм Елема Климова й Олеся Адамовича «Иди и смотри» — про знищення білоруського села і про партизанський спротив нацистам. З одного боку, фільм дуже такий радянський з радянським наративом, з іншого — фільм із сильним гуманістичним нерадянським звучанням. Але я про назву. Якщо цей фільм називався «Иди и смотри», я б назвав нашу з вами розмову і цей фільм «Иди и слухай».

— *Хотілося б також поговорити про один із центральних, дуже потужних символічних образів, наявних у фільмі — це образ стіни. Що включає в себе цей образ, як він працює і в чому полягає його метафорична складова? Що таке стіна у фільмі й у ширшому контексті?*

У буквальному контексті фільму — це стіна Аушвіцу, яка відгороджує райський сад сімейства Гюсса від дев'ятого кола пекла, яке розташоване за стіною. Але стіна — це не єдина метафора відгородження у фільмі. Це також стіна, яку ми ставимо між собою і реальною дійсністю, щоб *не* побачити, *не* зрозуміти, *не* відчутти цю дійсність, щоб зберегти свою зону комфорту. Аби нам було комфортно жити, щоб відганяти від себе думки про катастрофу, яка відбувається із 7 жовтня 2023 року в Ізраїлі або з 24 лютого 2022 року в Україні. От все ж таки воно десь там, «потойбічно», воно не тут. Стіна є моментом

відгородження. Але це тільки дві можливості. У фільмі їх набагато більше. Стіна у фільмі стає не просто моментом відокремлення Гюссів від реальності, Вона перетворюється з іменника на дієслово, стає актом, діяльністю, тим, що ми робимо... або не робимо. Що ж роблять ці самі герої фільму, щоб створити стіну навколо себе — у просторі свого життя? Вони безкінечно *чищать і вичищають* із себе реальність концтабору. Стіна стає моментом відмивання реальності, майже в тілесному сенсі. Подивіться, скільки разів у фільмі Гюсси роблять усе можливе, щоб бруд реальності, пекло, попіл ніколи до них не торкалися. Вони зачиняють вікна. Ретельно прибирають хату. Вимивають чоботи Рудольфа Гюсса, навіть якщо він приходить на 15 хвилин з Аушвіцу. Щоб у домі не залишалось ніяких слідів того, звідки він приходить. Згвалтувавши польську дівчину Аніелу, Рудольф Гюсс іде в підземелля, де в нього така секретна кімнатка, де можна непомітно для домашніх вимитись від поясу нижче. Ми бачимо, як він стоїть над раковиною, змиваючи залишки тієї іншої реальності, яка прилипла до нього. Коли він з дітьми катається по річці в новому каное, діти знаходять щось дивне в річці. Чи то щелепа, чи то рештки людини, яку скинули в річку, чи зуб — ми не бачимо, що то є, але батько наказує всім одразу вийти з води. Гюсси їдуть додому, де їх старанно мийуть, ретельно вимивають, щоб знищити будь-які сліди отієї іншої реальності. Звичайно, квіти в Гюссівському садку висаджені так, щоб закрити стіну — але головне, що їх аромат придушує трупний сморід, який просотує все наскрізь навколо табору. Квіти — також певною мірою стіна, що відокремлює запашну Гюссівську клумбу від смердючого табору.

Що робить Гедвіга, коли вона спробувала знайдену помаду і переконалася, що та їй дуже личить? Вона бере ганчірочку і вкрай акуратно витирає цю помаду, щоб не було навіть і сліду. Як реагує Гедвіга, коли табірна реальність б'є їй в очі — через лист, який залишила для неї мати, поїхавши назавжди із цього пекла? Гедвіга спалює лист. Наприкінці фільму ми бачимо Рудольфа Гюсса, який дивиться з балкона на святковий нацистський бал і думає, як би їх усіх загазувати разом. Дружина його питає по телефону: «Ти там того бачив, того бачив?». Він каже: «Ні, не бачив». Бо його турбує, чи можна їх усіх разом загазувати. Ні, він відповідає собі напівжартома, бо занадто висока стеля. І після цього він іде безкінечними сходами вниз. Тобто його спуск у пекло, у це саме підземелля страхіття і злочинів безкінечний. У якусь мить він зупиняється: раптом у нього починається блювота. Раз, другий. Таке враження, що він сам себе загнав у газову

камеру, він постійно мешкає в газовій камері, не може з неї вискочити, він мислить її категоріями, він приречений жити все життя в газовій камері. І з ним відбувається саме те, що з людиною, отруєною «Циклоном Б». Отруєні блюють до того, як задихнутися. Гюсс блює як людина, яку загнали в газову камеру. Він після цього продовжує спускатися вниз, але ми розуміємо: ніяка стіна не відокремить його від реальності Аушвіцу. Ніяке начищене взуття і особиста гігієна не відмийуть його від газової камери чи крематорію, бо воно — у ньому. І цей момент, мені здається, єдиний у фільмі, який варто було б трішечки розгорнути, він пожмаканий, я б цю метафору допрацював. Цей сильний момент недорозвинений, треба було б ще раз поставити на цьому акцент: ти можеш скільки завгодно намагатися стерти із себе це все, вимити чоботи, вимити дітей, зачинити вікна, відокремитись стіною, але ти не можеш позбавитись присутності мертвих тіл і попелу у своєму житті.

У цьому сенсі дуже саркастично виглядає епілог фільму: ми бачимо Аушвіц-музей, і ті самі польські паненки, ті польські служниці, які чистили хату і вимивали Гюссу чоботи, старанно прибирають коридори музею Аушвіц, протирають вікна, чистять підлоги, щоб все було ідеально чисто. Оцей страшний момент, коли відмивання, чистка, яка створює нову стіну, продовжується.

— *Остання сцена, насправді, сильно оркестрована. Це навіть не фінальна сцена, а, скажімо так, епілог. Виходить, що для людей в принципі немає ніякої різниці: натирати чоботи нацистського функціонера чи витирати вітрини в музеї Аушвіцу — це дуже жорстокий висновок. Дуже жорстокий фільм. І одна ваша фраза, яка зараз ще не йде з голови: вони хотіли зробити нас співучасниками злочину. Це сильно підважує роздратування, певний емоційний дискомфорт цієї картини, тому що сучасна людина, як правило, невротизована саме своєю гіперінформованістю. І коли ми насолоджуємося своєю безпекою, а у наше повсякденне життя постійно вриваються новини про неблагополуччя і трагедії в інших кутках землі, особливо тих, з якими в нас ще є певний сильний стійкий емоційний зв'язок, то ми не можемо себе захистити від почуття провини. Чи не до нього апелює цей фільм, який усіма можливими засобами промовляє: ви, у певному сенсі, нічим не кращі, ніж ця родина і ви себе поводите абсолютно так само, як і вони. І тут завіса.*

Так, згоден, але це значить, що цей фільм далеко не тільки про Голокост.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.05

Роман Шляхтич,

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

shliakhtych_rp@kneu.dp.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

ГОВОРЯТЬ СВІДКИ.

Роздуми над книгою Данієли Розенберг «Голокост від куль: єврейські поселення Дніпропетровщини»¹

Ця невелика розвідка² є роздумами над книгою французької дослідниці Данієли Розенберг про Голокост на території Сталіндорфського єврейського національного району. На основі свідчень очевидців, які збирала команда Яхад-ін Унум, дослідниця описує життя в єврейських колоніях регіону протягом 20–30-х рр. XX ст., а також реалізацію політики Голокосту в роки нацистської окупації. Для багатьох свідків те, що вони бачили, було важким досвідом, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування євреїв, знущання над ними з боку німецьких солдатів, місцевої влади, поліції. Детально описували, як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також у свідченнях багатьох людей трапляється інформація про гетто й табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили або чули звуки стрільби та крики людей. Ці свідчення містять важливу інформацію, яка дозволила реконструювати масові розстріли євреїв у сільській місцевості.

Ключові слова: Голокост, Сталіндорфський єврейський національний район, Данієла Розенберг.

Постановка проблеми

У 2016 р. вийшла книга французької історикині Данієли Розенберг, присвячена Голокосту на території Дніпропетровщини. Головний акцент книги зроблений на житті та загибелі єврейської спільноти в колишньому Сталіндорфському єврейському національному

¹ Danielle Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk (Paris: Hermann Éditeurs, 2016).

² These grants, funded by the European Union (through EURIZON H2020 project, grant agreement 871072) are intended to enable Ukrainian research teams to continue their scientific work, remotely, by carrying on research projects in collaboration with partners from European research institutes.

районі. Це був один із найбільших районів, в якому компактно мешкали євреї та представники інших національностей. Загалом книга є важливою складовою для популяризації роботи команди Яхад-ін Унум щодо пошуку та збереження свідчень очевидців Голокосту на окупованих нацистами територіях. Вона побачила світ 8 років тому, але через відсутність українського перекладу досі залишається майже невідомою для українського читача. Тому пропонувані роздуми мають заповнити, хоча б частково, цю лакуну.

Основною і головною джерельною базою роботи є усноісторичні свідчення, зібрані командою Яхад-ін Унум. На травень 2022 р. відеоколекція Яхад-ін Унум містила 7 558 відеосвідчень, майже половину з них — 3 065 — було записано на території України. Згідно із цими свідченнями було ідентифіковано 1 298 місць масових розстрілів, що проводились нацистами в Україні³. Сама авторка відзначає, що матеріал для книги був зібраний під час трьох експедицій, які проходили з травня до грудня 2010 року в Дніпропетровській області⁴. Загалом під час цих експедицій було опитано 138 свідків: 46 осіб під час першої поїздки; 49 — під час другої; 43 — під час останньої. За характером наданої ними інформації Д. Розенберг виділяє три групи свідчень. До першої групи вона відносить очевидців розстрілів євреїв. Таку інформацію надали 27 осіб. До другої групи — свідків епізодів, пов'язаних із дискримінацією та вбивствами євреїв. Вони розповідали про ув'язнення та пограбування євреїв, транспортування жертв до місць страсти тощо. Цих свідків переважна більшість (80 осіб). І до третьої групи належать свідки, які жили поблизу єврейських колоній і розповідали те, що їм розповідали інші (30 осіб)⁵. Отже, ця класифікація свідчень дає уявлення про характер дослідження, а також про специфіку джерел, зібраних французькими дослідниками. Команда Яхад-ін Унум переважно збирає свідчення очевидців різних геноцидів, зокрема й Голокосту. Тому здебільшого з них можна дізнатись про міжетнічні взаємовідносини, про визиск і форми насильства щодо єврейської спільноти в роки нацистської окупації, а також реконструювати сам розстріл та виявити місце цього злочину. Для більшості опитаних єврейська тематика не була основною, але майже для всіх те, що вони бачили або чули, було травматичним досвідом, який зберігся на все їхнє життя. Тому свідки, особливо ті, які на власні очі бачили злочини

³ Roman Mykhalchuk, «Holocaust oral history sources in the Yahad-In Unum archive collection (based on general district Volhynia-Podolia materials)», *Colloquia Humanistica* 12 (2023): 5.

⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16.

⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 34–35.

щодо євреїв, доволі детально розповідають про ці події і вказують місця, де вони відбувались. І зважаючи на цю специфіку джерел, робота Д. Розенберг має чотири основні блоки інформації: довоєнне життя єврейської спільноти регіону та міжетнічні відносини в Сталіндорфському єврейському національному районі; виявлення, дискримінація та одиничні вбивства євреїв протягом осені 1941 — весни 1943 р.; реконструкція масових вбивств та ідентифікація місця злочину; комеморативні практики в колишніх єврейських колоніях.

Методологія та джерела дослідження

Досить детально авторка розписує методологію та методику проведення досліджень командою Яхад-ін Унум. Про це йдеться в першому розділі книги. Дослідники, які працюють з усноісторичними джерелами, знають, що для верифікації фактів, які розповідають люди, потрібно використовувати й інші джерела, наприклад, архівні матеріали. На цьому наголошує і Д. Розенберг. Для свого дослідження вона послуговувалась документами Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів (далі — НДК), а також документами з німецьких архівів. Ці джерела дали можливість встановити кількість жертв серед цивільного населення регіону, а також визначити місця масових розстрілів євреїв у колоніях Сталіндорфського єврейського національного району. Зокрема, у документах НДК була знайдена інформація про вбивства євреїв у районах сіл Лошкарівка, Сталіндорф, Чкалово тощо. А також на основі актів НДК було підраховано, що в сільській місцевості регіону було вбито 3 911 євреїв у період з 5 травня 1942 до 1 серпня 1943 р⁶. Як відомо, з травня 1942 р. почались масові вбивства «непрацездатного» єврейського населення Сталіндорфського єврейського національного району, а протягом 1943 р. були вбиті євреї, які працювали в таборах примусової праці, переважно на будівництві транзитного шляху ДГ IV, частина якого проходила територією Дніпропетровщини від міста Кривий Ріг до Дніпропетровська і далі на схід до Донецька. Але довгий час бракувало досліджень, які б комплексно розкривали весь трагізм цих подій. Пропонувана робота Денієли Розенберг є одним з варіантів такого дослідження.

Крім архівних матеріалів, для доведення істинності викладеної в інтерв'ю інформації використовувався принцип, згідно з яким три окремі узгоджені свідчення вважаються необхідними для встановлення об'єктивності поданої інформації⁷. Іншими словами, щоб ввести

⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 20.

⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 43.

в науковий обіг той або інший факт, про який йдеться в інтерв'ю, про нього мають розповісти щонайменше троє свідків. Наприклад, свідки з Кривого Рогу Микола Я., Надія А. та Іва І. окремо одне від одного детально розповідали про розстріли євреїв біля цегельного заводу в одному з районів міста. Зокрема, розповідали про ями в кар'єрі заводу, де відбувались розстріли. А в тих місцевостях, де не можна було зібрати інформацію від трьох або більше людей, вона перевірялась на місці за допомогою балістичної експертизи або пізніше за допомогою архівних матеріалів⁸. Отже, верифікація усноісторичних свідчень є важливим етапом роботи із цим типом джерел. Саме тому французька дослідниця доволі глибоко аналізує методику перевірки отриманої інформації.

Не менш важливим є і розуміння методології, розробленої командою Яхад-ін Унум для проведення інтерв'ю. Вони проводились у різні пори року та за будь-якої погоди. Місцем інтерв'ю міг бути будинок свідка або подвір'я біля будинку. Також респондентів просили показати місце масового розстрілу або навіть провести інтерв'ю на цьому місці. Питання були сформульовані чітко і мали за мету встановити найменші деталі злочину. Якщо свідок погоджувався на інтерв'ю на місці злочину, то в такому разі його запитували про позицію катів, місце жертв та учасників цього злочину, а також просили показати/розказати, як відбувалось це вбивство. Залежно від того, що бачив свідок, інтерв'ю зосереджувалось на певних конкретних моментах, приміром, щодо місця спостереження, ув'язнення і транспортування жертв, етапів процесу знищення, ролі злочинців та їх помічників тощо⁹.

Завдяки використанню усноісторичних джерел, інформація з яких була доповнена архівними матеріалами, французька дослідниця показує Голокост не лише як політику німецької окупаційної адміністрації, а також як трагедію в окремих єврейських колоніях. Сама дослідниця відзначає:

...для Гімлера і для Гітлера знищення євреїв було першим кроком у широкомасштабному плані демографічної перебудови та повторного заселення окупованих територій. У різних джерелах згадується про жорстокість українських і німецьких поліцаїв та місцевої адміністрації щодо євреїв. Поліція грабувала євреїв, біла їх, а в деяких місцевостях брала участь у їх вбивствах. З іншого боку, були випадки, коли не-євреї рятували євреїв, зокрема, забезпечували знайомих євреїв їжею,

⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 43.

⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 41.

а в окремих випадках попереджали євреїв про небезпеку або навіть допомагали їм, щоб уникнути масових вбивств¹⁰.

У роки нацистської окупації всі зазначені події відбувались або в гетто, або в таборах примусової праці. Саме ці локації найбільше згадують свідки, і в їх межах євреї намагались вижити, місцева поліція, німці та добровільні помічники із місцевого населення грабували, знущались та вбивали євреїв, а інші місцеві неєвреї допомагали, споглядали або були байдужими до долі своїх колишніх сусідів, знайомих і навіть родичів. В окремому розділі авторка аналізує ще одну групу локацій — місця масових вбивств євреїв.

Узагальнюючи інформацію, отриману із джерел та від свідків злочинів, у книзі подана «Таблиця таборів, гетто та місць масових вбивств євреїв»¹¹. Згідно із цією таблицею гетто були в місті Кривий Ріг, а також у селах Кірово, Нововітебськ, Кам'янка, Інгулець. Табори — у селах Тернова Балка, Авдотівка, Новоселівка. Також, згідно з таблицею, виділено 15 місць масових розстрілів євреїв, і вони були не лише на території Сталіндорфського єврейського національного району. Скажімо, у таблиці наведені дані про розстріл 129 євреїв у районі міста Апостола, 8 тис. євреїв у районі Нікополя, 1 200 євреїв у колонії Інгулець.

Сумнівним видається твердження про існування гетто в Кривому Розі. Зі звіту керівника 538-ї польової комендатури майора Реглера відомо, що в перші тижні окупації Кривого Рогу дійсно планувалось створити в місті гетто. Але доволі швидко від цієї ідеї відмовились і вирішили розстріляти відносно невелику кількість євреїв, які на той момент залишились у місті¹². Крім того, сучасні дослідження доводять, що вбивства євреїв у Сталіндорфському районі були і в інших місцевостях, а не лише тих, які позначені в таблиці¹³. Такі розбіжності можна пояснити специфікою джерельної бази дослідження. Адже однією з особливостей усноісторичних джерел є їх обмеженість у просторі й часі. Респонденти розповідають лише про те, що вони

¹⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 22.

¹¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 23.

¹² Роман Шляхтич, «Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації», *Голокост і сучасність* 1 (17) (2019): 129.

¹³ Див., напр.: Валентин Рибалка та Єгор Врадій, упоряд., *Голокост у Дніпропетровській області: документи та свідчення* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2020); Альберт Венгер, укл., *Сталіндорфський район: документи та матеріали* (Київ: БО «БФ Меморіал Голокосту "Бабин Яр"», 2021).

бачили або чули і лише у відповідній місцевості. Цю особливість відзначає і Д. Розенберг:

...сільське населення було маломобільним після завершення Другої світової війни і тому свідки, яких опитувала команда, як правило, нікуди не виїжджали із своїх сіл і розповідали про ті події, які відбувались у їх місцевості¹⁴.

Виклад основного матеріалу

Більшість свідків, які давали інтерв'ю команді Яхад-ін Унум або народились в єврейських колоніях чи сусідніх з ними селах, або переїхали туди в дитинстві у 30-х рр. ХХ ст. Тому ці люди, як правило, досить добре пам'ятають Голодомор і колективізацію, сталінські репресії та інші заходи радянської влади в сільській місцевості. Усі ці події відбувались на тлі динамічних міжетнічних відносин у регіоні. Згідно зі статичними даними на 1930 р. у Криворізькій окрузі єврейське населення становило від 8 до 9 тис. осіб, яке займало 29 тис. га орної землі. У цьому ж році виникає єврейський національний район із центром у колонії Ізлучисте. Пізніше він отримує назву Сталіндорфський єврейський національний район за назвою нового районного центру – Сталіндорф. На 1932 р. до складу району входило 23 сілради: 16 єврейських, 4 українські, 2 німецькі та 1 російська¹⁵. Незважаючи на те, що більшість сільських рад вважались єврейськими, єврейське населення в районі ніколи не переважало. Цю специфіку чітко фіксують сучасники. Так, у 1935 р. з'являється робота Б. Кагана, присвячена п'ятирічному ювілею Сталіндорфського району. У ній автор наводить дані, що на 1930 р. у районі мешкало 15 тис. осіб, з них 8 600 були євреями¹⁶. Але вже через п'ять років у 1935 р. загальна кількість населення району була 30 тис. осіб і серед них було 13 тис. євреїв¹⁷.

Ця особливість відображена і в інтерв'ю, які використовувала французька дослідниця. Багато свідків розповідає, що єврейські колонії будувались неподалік одна від одної, невеликими групами по два-три села. Здебільшого у цих групах поселень були спільними сілрада, школа та кладовище¹⁸. Також свідки наголошують, що

¹⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16–17.

¹⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 29.

¹⁶ Б. Я. Каган, *Сталіндорф: 5 лет еврейского национального района на Днепропетровщине* (Київ: Сов. строительство и право, 1935), 9.

¹⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16.

¹⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 45.

більшість єврейських колоній були побудовані за сприяння американців і в 1935 р. багато з них були електрифікованими, у той час як навколишні українські села електрики не мали. І тому деякі українські селяни відчували певну заздрість до їх сусідів-євреїв. Приміром, Михайло А. з українського с. Високе згадував, що євреї із сусідньої колонії Красіндорф мали кам'яні будинки із залізними дахами та «чорний гучномовець, який часто транслював музику»¹⁹. У роки Голодомору єврейські поселення не так страждали, як українські, хоча розташовувались поруч²⁰. Мешканці єврейських поселень мали можливість наймати неєвреїв [переважно українців – Р. Ш.] для роботи по дому чи для догляду за дітьми²¹. І таких прикладів можна навести дуже багато, але для більшості українських селян така ситуація не була приводом до агресії відносно своїх сусідів. Ба більше, одна зі свідків згадує, що в єврейському поселенні Новоковна Сталіндорфського району, куди вона разом із родиною переїхала 1933 р., їм дуже допомагали місцеві євреї. Зокрема, українській родині місцева сілрада надала будинок та корову, щоправда, у кредит. А у садочку, куди ходила свідок, єврейка баба Міхля підгодовувала її, зважаючи на її тогочасний вік (4 роки) та стан²². Ще один свідок із с. Криничувате свідчила, що в роки Голодомору мати ходила в сусіднє 8-ме поселення і працювала там у єврейській родині. І євреї давали їй продукти, розуміючи, що у неї вдома є маленькі голодні діти. Як стверджує свідок, ця допомога єврейської родини фактично врятувала їм життя²³. А втім, водночас деякі респонденти починали дореволюційний антисемітський образ «єврея-орендаря» переносити в радянські реалії. Так, одна зі свідків цілком серйозно розповідала, що власником млина в єврейській колонії Інгулець був єврей, а працювали на ньому українці²⁴.

З іншого боку, Д. Розенберг розвиває цікаву думку про те, що єврейські колонії були невеликими «полюсами тяжіння» для українських сусідів з погляду отримання додаткового заробітку. У багатьох інтерв'ю описуються тимчасові або постійні пропозиції від євреїв щодо роботи для українських селян. Приміром, Олександра К. згадувала, що єврейський колгосп у Нововітебську наймав молодь

¹⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 61.

²⁰ Yahad-In Unum Archives (далі – YIU Archives), testimony no. 982U.

²¹ YIU Archives, testimony no. 1074U.

²² YIU Archives, testimony no. 1082U.

²³ YIU Archives, testimony no. 990U.

²⁴ YIU Archives, testimony no. 1077U.

із сусіднього українського с. Жовте для роботи на виноградниках. А Софія Б. із с. Володимирівка розповідала, що її батько часто стояв у євреїв²⁵. Були й інші економічні чинники, які об'єднували іноетнічне населення регіону. Так, вже згаданий млин у колонії Інгулець використовували не лише місцеві євреї, а й мешканці сусідніх сіл і навіть Кривого Рогу. Крамницю в єврейському поселенні Нова Зоря часто відвідували мешканці сусідніх українських сіл, адже там можна було придбати багато товарів, яких не було в їх сільських магазинах. Щонеділі місцеві ринки ставали точками спільних інтересів і зустрічей селян різних національностей²⁶. Продаж і купівля різноманітної продукції об'єднувала і сприяла позитивній міжетнічній взаємодії. Проте, з іншого боку, була певним підґрунтям і для побутового антисемітизму. Адже образ багатого єврея-корчмаря час від часу виринав у спогадах респондентів. А це було свідченням того, що ці образи були поширені в середовищі, в якому зростали ці люди.

Влітку 1941 р., коли в Сталіндорфському єврейському національному районі з'являються німці, антисемітизм стає офіційною ідеологією нової влади. Врешті він, як і інші чинники, призводить до Голокосту. У цей час посилюється дискримінація єврейського населення, переміщення євреїв до гетто і таборів примусової праці, а також їх розстріли в спеціально підготованих місцях. Про те, як реалізовувалась політика Голокосту в селах Сталіндорфського єврейського національного району, йдеться в основній частині книги.

Дослідниця слушно відзначає, що влітку 1941 р. не було організованої евакуації цивільного населення, зокрема й селян зі Сталіндорфського єврейського національного району. Проте деякі євреї змогли виїхати самостійно. Так, за словами Григорія К., у поселенні № 14 на початок нацистської окупації залишилось всього 20 євреїв. Із с. Новожи́томир виїхали майже всі євреї. Але в селах Жовте та Нововітебськ майже всі місцеві євреї, навпаки, залишились, не бажаючи залишати власні будинки²⁷. Ці свідчення виразно ілюструють думку відомого дослідника Голокосту К. Беркгофа про те, що частина єврейського населення не евакуювалась через очікування кращого життя. Адже серед деяких євреїв були поширені антирадянські погляди, а німці сприймалися як провідники капіталізму. І тому такі люди очікували, що їх матеріальне становище при німцях якщо не покращиться, то

і не погіршиться²⁸. Але вони помилились і ця помилка вартувала життя багатьом, хто залишився під нацистською окупацією.

У перші дні та тижні в селах Сталіндорфського району почали створюватись органи місцевої влади, а також поліція. Найчастіше старостами в селах були українці, але інколи місцеву владу очолювали фольксдойче. Є у свідченнях очевидців інформація і про джерела формування місцевої поліції. Д. Розенберг наводить три групи людей, які ставали поліцаями: колишні колгоспники, які йшли в поліцію через те, що там платили; місцеві мешканці неєвреї, які були відомі своєю ворожістю до радянської влади; сумнівні елементи²⁹. Звичайно, це далеко не повний перелік тих, хто вступив до лав поліції, але він є доволі показовим. Адже всупереч багаторічній радянській пропаганді, яка малювала образ місцевого поліцая як маргінального елементу з яскраво вираженими садистськими нахилами, місцеві мешканці знали і розуміли, що більшість поліцаїв йшла в поліцію з міркувань матеріальної вигоди. До того ж вони не обмежувались офіційним заробітком. І це чітко зафіксовано у свідченнях. Так, свідок згадує, що після розстрілів євреїв із 6-го поселення, місцеві поліцаї повивозили з єврейських будинків все, навіть меблі³⁰. А поліцай Дятлук з поселення «дільниця Д» Сталіндорфського єврейського національного району спеціально бив євреїв задля того, аби вони давали йому свої цінні речі³¹. Активно займалися грабунком євреїв поліцаї в колонії Інгулець, вони, за свідченням очевидця, забирали у єврейських мешканців колонії всі коштовні речі³².

Крім грабунку єврейського майна ще однією поширеною формою визиску була примусова праця. Німці та поліцаї змушували працювати і євреїв, і неєвреїв. Проте до перших ставлення було жорстокішим. Так, непоодинокими були випадки, коли в селах для євреїв запроваджували роботу вночі. Часто робота для євреїв перетворювалась на фізичні муки і навіть тортури. Так було у с. Красіно, коли німці запрягали євреїв у сівалки замість коней³³. І як ми вже згадували, французька дослідниця наголошує, що всі ці злочини відбувались у межах певних локацій — гетто та таборів примусової праці.

²⁸ Карел Беркгоф, *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Критика, 2011), 71.

²⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 68.

³⁰ YIU Archives, testimony no. 986U.

³¹ YIU Archives, testimony no. 934U.

³² YIU Archives, testimony no. 1077U.

³³ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 70.

Д. Розенберг доволі широко трактує поняття «гетто». Для неї це декілька будинків, як правило, на околиці села, в яких вимушено мешкало єврейське населення до часу його вбивства. У деяких селах навколо таких будинків була невелика огорожа, але частіше це були неогороджені будинки, і мешканці могли відносно вільно переміщуватись у межах села, але з відповідною пов'язкою³⁴. Таке трактування цього поняття співвідноситься з двома значеннями, які подані в «Енциклопедії гетто і таборів»: перше — це тимчасова форма розміщення євреїв для задоволення потреб німців; друге — транзитна станція, фактично збірний пункт перед відправкою євреїв до місця розстрілу³⁵. Саме так місцеві мешканці сприймали єврейські гетто у своїх селах. В інтерв'ю команді Яхад-ін Унум свідки розповідали про життя в гетто, як вони його бачили з іншого боку або чули від мешканців гетто; про способи допомоги євреям, про їх експлуатацію і нарешті вбивство. На основі цих свідчень французька дослідниця описала 6 гетто, які фігурували у свідченнях. Вона виділяє гетто в селах Красіно, Новожитомир, Кам'янка, Інгулець, Фрайдорф, Газетівка (або Озетівка), Степове. Хоч це і були місця для утримання єврейського населення, але вони відрізнялись умовами утримання, кількістю євреїв, які змушені були там мешкати, часом існування тощо. Наприклад, у с. Красіно було два гетто, вони були огорожені колючим дротом та охоронялись. В одному утримувались дорослі євреї, які працювали на будівництві шляху ДГ IV, а в іншому — діти. Спочатку їх було 120, а на момент ліквідації гетто в живих залишилось приблизно половина дітей³⁶. А, скажімо, у с. Фрайдорф було відкрите гетто. Це було декілька будинків на одній вулиці, в яких мешкали місцеві євреї. Це були переважно жінки та діти, оскільки чоловіків забрали у трудовий табір у с. Лангівка для роботи на будівництві вже згаданого шляху ДГ IV³⁷.

Про табори примусової праці дослідниця теж пише доволі детально. Це пов'язано з тим, що багато місцевих мешканців неєвреїв теж працювали на будівництві цього шляху і бачили, що відбувалось з євреями. Також багато свідків мешкало в селах, де створювались ці табори. І бачили або чули про умови перебування в них, спроби

³⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 70–72.

³⁵ Dan Michman, «The Jewish Ghettos under the Nazis and their allies: the reasons behind their emergence», in *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, editor-in-chief by Guy Miron, co-editor by Shlomit Shulhani, т. I (Yad Vashem, 2009), XXXVIII.

³⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 71.

³⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 72.

втечі, а також про їх ліквідацію. На відміну від гетто, які могли бути неогороджені, ці табори, як правило, мали загорожу і охорону. Найбільш суворо охоронявся табір у с. Любимівка. Сотні євреїв, які там утримувались, мешкали у свинарнику, обнесеному колючим дротом. Табір охороняли німці та поліцаї. Вони ж виводили ув'язнених євреїв на роботу³⁸. Але були й винятки. Навесні 1943 р. близько 200 євреїв із сіл Кам'янка та Ізлучисте були переведені до табору в с. Авдотівка. Їх помістили в приміщення місцевої кузні — це була довга одноповерхова будівля. Вона не була огорожена, і євреї мали змогу виходити в село і просити їсти. Багато хто з місцевих мешканців їм допомагав³⁹.

Загалом, підсумовує Д. Розенберг, і гетто, і табори — це локації, які були інтегровані в простір села, адже використовувались колгоспні споруди (стайні, свинарники, кузні тощо), ресурси села (колодязі або ставки, з яких ув'язнені євреї отримували воду), а також відбувались різні взаємовідносини між євреями та місцевими мешканцями (обмін речей на їжу, допомога євреям від місцевих мешканців, інформування поліції про євреїв, які втікали з таборів та гетто тощо)⁴⁰. Отже, цей висновок є доволі важливим, адже демонструє, що табори і гетто, які створювались у сільській місцевості, не були зовсім відокремленими від навколишнього соціуму. Вони створювались у конкретних приміщеннях, про це знали місцеві мешканці, дехто із них намагався допомогти ув'язненим, дехто навпаки використовував їх становище для своїх цілей. Приміром, у с. Широкому в таборі утримувались євреї з навколишніх сіл. Зі свідчень очевидців, інколи місцеві мешканці приходили в табір і винаймали євреїв для роботи у власних господарствах. Там євреї працювали за їжу, а після роботи їх змушували повертатись до табору⁴¹. Це доволі неоднозначна ситуація, і французька дослідниця залишає її без пояснень. Ми ж можемо лише припустити, що це міг бути цинічний прагматизм місцевих мешканців, які вирішили скористатись нагодою і отримати майже дармову робочу силу. Хоча з тією ж долею вірогідності можна припустити, що це були представники місцевої влади, які в такий спосіб експлуатували євреїв. Адже подібних випадків фіксується дуже багато в інших місцевостях. Загалом пограбування, знущання та експлуатація євреїв ставали можливими через усвідомлення злочинцями, що їх жертви будуть врешті вбиті й нікому не розкажуть про те, що з ними коїли.

³⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 73.

³⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 76.

⁴⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 80.

⁴¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 75.

Розстріли єврейського населення відбувались на всіх територіях СРСР, які були захоплені німцями, не винятком був і Сталіндорфський єврейський національний район. Про вбивства євреїв і ромів у цій місцевості доволі детально розповідає Д. Розенберг у четвертій частині своєї книги. Вона наголошує, що найбільш акцентованими у свідченнях очевидців є три моменти, пов'язані з масовими вбивствами. По-перше, ув'язнення жертв перед розстрілом. По-друге, формування та проходження колон євреїв до місця розстрілу. По-третє, розповіді про сам розстріл, жертв та виконавців цього злочину⁴². Сучасні історики говорять про щонайменше три етапи масового вбивства єврейського населення в роки Голокосту. Це підготовчий етап. На цьому етапі відбувалось отримання керівництвом місцевої влади та поліції наказу про масову акцію знищення євреїв, проведення наради чи зібрання, на яких визначались відповідальні за різні етапи масового вбивства, обирались місця для утримання євреїв перед знищенням і місця розстрілів. Організаційний етап, який передбачав проведення заходів підготовчого плану перед самим розстрілом. І третій етап, власне вбивство людей⁴³. Зі свідчень очевидців ми можемо дізнатись подробиці про другий і третій етап масового вбивства. Про підготовку до розстрілу євреїв, свідки, як правило, не говорять, адже на цьому етапі участь брали лише виконавці. І подробиці підготовки до злочину можна знайти переважно в архівно-слідчих справах. Тому в дослідженні Д. Розенберг лише загальною наводить інформацію про те, що в деяких селах місцева влада була причетна до підготовки розстрілу⁴⁴. Проте інші етапи цього злочину проаналізовані доволі глибоко.

Так, дослідниця виділяє два способи затримання та збору євреїв перед розстрілом. Перший спосіб передбачав загальне оголошення про збір всіх євреїв відповідного населеного пункту. Їм пропонували взяти особисті речі, їжу, цінності, начебто для переїзду в іншу місцевість або навіть країну. Найчастіше під час таких зборів наголошувалось на переїзді в Палестину⁴⁵. Слід відзначити, що в такий спосіб збирали євреїв не лише в селах Сталіндорфського єврейського національного району, а і в багатьох інших місцевостях. Цей спосіб

⁴² Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 81.

⁴³ Роман Шляхтич, «Залучення членів української допоміжної поліції до масових убивств євреїв на території Райхскомісаріату "Україна"», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 101–107.

⁴⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 82.

⁴⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 82.

застосовувався, коли в населеному пункті була відносно велика єврейська громада. Там, де євреїв було небагато, особливо в сільській місцевості, часто їх силоміць виганяли із власних будинків і вели відразу на розстріл. Так було в селах Нова Зоря, Леніно, Новоподільське⁴⁶ тощо.

Після того, як євреїв у різний спосіб зібрали для розстрілу, їх потрібно було привести на це місце. Багато місцевих мешканців, особливо в селах, ставали мимовільними свідками таких процесій. Напевно для більшості з них це був досить драматичний і травматичний досвід. Адже вони спостерігали за людьми, яких вели на розстріл, і свідки та жертви це розуміли. Тому сцени, які згадували респонденти, є подібними: плач і крики з натовпу, матері, які востаннє несуть своїх дітей на руках; люди похилого віку, що сидять у візках тощо. Ці колони супроводжували німці та поліцаї в різному співвідношенні але незмінно зі зброєю в руках. Під час конвоювання нерідко застосовувалось насилля до євреїв. Скажімо, Марія Р. бачила колону євреїв, яких вели в бік с. Кам'янка. Багато з них були знесилені й тих, хто не міг більше йти, охорона розстрілювала на місці. Інший свідок розповідає, що під час руху колони євреїв із 19 поселення чотирьох було розстріляно. Тіла залишились на дорозі, лише згодом селяни поховали їх на місцевому єврейському цвинтарі⁴⁷.

Не менш жахливі картини спостерігали свідки і на місці розстрілу. У деяких випадках фіксуються періодичні розстріли євреїв на одному місці. Як правило, для цього злочину яму готували заздалегідь й інколи використовували техніку. Так, Ніна І. згадувала, що для розстрілу євреїв с. Маріндорф бульдозерами були викопані дві довгі ями. Вони були завдовжки 20 метрів і їх підготували за чотири дні до самого розстрілу⁴⁸. Але частіше яму копали самі жертви. Приміром, як згадував Іван К., 20 євреїв протягом двох днів вирили яму для розстрілу в районі 19 поселення. А Валентин Д. із с. Кірово свідчив, що яму для вбивства євреїв із 16 та 17 поселень викопали самі євреї за день до розстрілу⁴⁹. Також для розстрілів використовувались вже готові місця, як-от колодязі, силосні ями, кар'єри тощо.

Д. Розенберг виділяє три групи свідків за їх відношенням до масового розстрілу. Більшість свідків, опитаних командою Яхад-ін Унум, не хотіли бачити цей злочин, а лише чули звуки розстрілів. Це

⁴⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 83.

⁴⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 85.

⁴⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 87.

⁴⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 88.

природне бажання людини уникнути подій, що травмують психіку. Але звуки розстрілу приховати було майже неможливо, також багато хто чув крики приречених людей. Деякі свідки навмисно ховались і спостерігали за перебігом розстрілу або розстріл відбувався недалеко від місця, де вони на той час перебували. Так, розстріл євреїв у районі поселення Новоподілля спостерігав Володимир. Він у цей час ховався у винограднику. А в Кривому Розі Надія А. була на складі, коли за кількесот метрів від неї почався розстріл. Фіксуються випадки, коли жителів окремих сіл примушували дивитись вбивство. Так було в с. Хмельницькому. У день розстрілу єврейського населення всіх жителів села, включно з дітьми, змусили дивитись цей злочин. Це було зроблено з метою не допустити поширення партизанського руху, адже місцевим чоловікам так і сказали: «*як підете в партизани, то вам буде те саме*»⁵⁰. Це важливе спостереження дослідниці, тому що від того, де перебував свідок у момент вчинення злочину і чому він там був, змінювався характер інформації, яку він розповідав. Свідки, які добровільно спостерігали за розстрілом, як правило, були дітьми і хотіли побачити нову для них ситуацію, не усвідомлюючи, що на них чекало. Тому, те що вони бачили, їх дуже сильно вражало і залишалося у пам'яті на все життя. І тому через багато років вони доволі детально розповідали про перебіг розстрілу. Менш інформативними є свідчення людей, які лише чули звуки розстрілів. Вони могли вказати на місце злочину, але деталей його не знали, або переповідали про них зі слів інших людей. І нарешті ті, кого примусили дивитись, неохоче діляться своїми спогадами, вони є більш вибірконими у своїх розповідях.

Проте інформація від усіх цих людей формувала цілісну картину злочину, яку і намагалась відтворити дослідниця. Вона відзначає, що розстріли могли відбуватись як вдень, так і вночі. Причому більшість свідків говорить про нічні розстріли, коли місце злочину освітлювалось за допомогою фар машин. Такі розстріли відбувались у селах Новожитомир, Златоустівка, Нова Зоря тощо⁵¹. Як правило, вбивали євреїв в одному місці протягом тривалого часу. Так, майже пів року тривали розстріли євреїв біля дитячого будинку в с. Чкалово. Німці майже щодня приїжджали на це місце і вбивали там невеликі групи людей до 20 осіб. Загалом, на думку свідків, у цьому місці могли бути вбиті від 600 до 1 тис. євреїв⁵². Така ситуація не була характерна лише

⁵⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 97–98.

⁵¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89.

⁵² Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89.

для сільської місцевості біля Кривого Рогу. Сьогодні ми знаємо, що в багатьох містах Дніпропетровщини євреїв розстрілювали в одному місці протягом тривалого часу. І ці розстріли відбувались не лише вдень, але й вночі⁵³. Тому, те що описує французька дослідниця можна екстраполювати і на інші місцевості в райхскомісаріаті «Україна».

Також типовою була і схема розстрілу, про яку розповідали свідки. На місці злочину мав бути загін німецьких виконавців, а також місцеві поліцаї. Водії машин, візники підвод блокували місце розстрілу, яке оточувала озброєна охорона. Біля виритої або природної ями розміщувались виконавці, які здійснювали сам розстріл з автоматичної зброї. Крім того, майже завжди на місці злочину були визначені особи, які заковували тіла розстріляних людей. Щодо виконавців розстрілу, Д. Розенберг цілком закономірно виділяє три варіанти. Перший – коли розстрілювали виключно німці. Так проходили розстріли в районах поселень Емес, Леніндорф, Орджонікідзе, Інгупець, Кривий Ріг тощо. Другий варіант, коли розстріл здійснювали і німці, і місцеві поліцаї. Про таку колаборацію відомо під час вбивств у с. Кірово, Максимівка, Широке. І лише місцеві поліцаї здійснювали розстріли в Златоустівці, Ізлучистому та Новій Зорі⁵⁴. Ця інформація потребує ретельнішого дослідження. Скажімо, оприлюднені архівні документи доводять, що в Златоустівці та Ізлучистому дійсно стріляли переважно місцеві поліцаї, але на місці злочину були присутні німці, які керували розстрільною командою та організовували цей злочин теж німці⁵⁵.

Окремим сюжетом, який згадують багато свідків, був розстріл дітей. На відміну від дорослих, дітей або кидали в яму ще живими, або вбивали не пострілом. Наприклад, місцевий поліцай Коваленко із с. Ленінське розповідав матері свідка, що під час масового вбивства євреїв, дітей не розстрілювали, а вбивали залізними прутами⁵⁶. А свідок Дар'я з Новожитомира розповідала, що під час розстрілу євреїв у районі Златоустівки дітям мазали чимось під носиками і потім кидали в яму⁵⁷. Так само свідки згадували про вбивства дітей від змішаних шлюбів, т. зв. мешлінге. Цих дітей забирали в одного з батьків, який не був євреєм, і розстрілювали. Особливий трагізм полягав у тому, що батько або мати залишались живими, а діти – ні. Одну з таких історій

⁵³ Див., напр.: Рибалка та Врадій, упоряд., *Голокост у Дніпропетровській області*.

⁵⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89–90.

⁵⁵ Венгер, укл., *Сталіндорфський район*, 27, 237.

⁵⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 92.

⁵⁷ YIU Archives, testimony no. 906U.

розповідав свідок із с. Максимівка, коли прямо під час уроку в місцевій школі поліцаї розстріляли дівчинку, в якої мати була фольксдойче, а батько — євреї⁵⁸.

Після масового розстрілу продовжувались пошуки євреїв, які зуміли вижити. Цим займалась переважно місцева поліція. Тих, кого знаходили, очікувала доля їх співвітчизників. Скажімо, у с. Кам'янка переховувався в льоху місцевої жительки єврейський хлопчик. Його виявили місцеві поліцаї та розстріляли. У с. Осипенко (Фрайлебен) залишили в живих двох євреїв із родинами. Вони потрібні були німцям, адже працювали теслею та ковалем. Проте через кілька тижнів їх разом із сім'ями теж розстріляли⁵⁹.

Висновки

Таким чином, робота Данієли Розенберг є чудовим прикладом написання історії Голокосту, коли геноцидні практики розглядаються не крізь призму офіційних документів, а через спогади очевидців і жертв. Такий підхід дозволяє побачити ті нюанси, які ніколи не покажуть офіційні документи. Приміром, особливості міжетнічних взаємин у регіоні протягом 30-х рр. XX ст. або подробиці масових розстрілів євреїв і реакцію місцевих мешканців на цей злочин. З іншого боку, ця книга є важливою складовою для популяризації роботи французької команди Яхад-ін Унум. Подібні праці мають важливе значення для усвідомлення тієї роботи, яку виконують французькі дослідники.

Книга складається з п'яти розділів та додатків. У першому розділі розкривається методологія та методика проведення інтерв'ю командою Яхад-ін Унум. Дослідниця наголошує на неупередженості французької команди, а також на чіткій структурі кожного інтерв'ю. Власне структура інтерв'ю зумовила і структуру книги. Другий розділ роботи присвячений висвітленню життя місцевих євреїв і неєвреїв протягом 20—30-х рр. XX ст. Тут розповідається про особливості будівництва єврейських колоній, які в подальшому будуть об'єднані в Сталіндорфський єврейський національний район. Про способи взаємодії та конфліктні ситуації між іноетнічними мешканцями регіону, про релігійне та культурне життя євреїв. Проте основна частина роботи описує політику Голокосту в регіоні очима свідків неєвреїв. Для багатьох свідків те, що вони бачили, було важким досвідом, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування

⁵⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 94.

⁵⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 93.

євреїв, знущання над ними з боку місцевої влади, поліції, німців. Детально описували, як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також у свідченнях багатьох людей зустрічається інформація про гетто та табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили, або про звуки стрілянини та крики людей, які чули. Ці свідчення містять важливу інформацію, що дозволила реконструювати масові розстріли євреїв у сільській місцевості.

Загалом, подібні дослідження є необхідною складовою для вивчення регіональної історії Голокосту. Крім того, є ще багато усно-історичних колекцій, які містять інформацію про регіональні аспекти Голокосту на території Дніпропетровщини. Подальша робота із цими колекціями дозволить об'єктивніше дослідити реалізацію політики Голокосту в регіоні.

Roman Shliakhtych

WITNESSES SPEAK.

Reflections on Daniela Rosenberg's book "Holocaust by Bullets: Jewish Settlements of the Dnipropetrovsk Region"⁶⁰

This short article is a reflection on a book by French researcher Daniele Rosenberg about the Holocaust in the Stalindorf Jewish National District. Based on eyewitness accounts collected by the Yahad-In Unum team, the researcher describes life in the Jewish colonies of the region during the 20s and 30s of the 20th centuries, as well as the implementation of the Holocaust policy during the years of Nazi occupation. For many witnesses, what they saw was a difficult experience that stayed with them for the rest of their lives. They talked about the robbery of the Jews, the persecution of them by the German soldiers, local authorities, and the police. They described in detail how the Jews were gathered for execution, how they were taken to the scene of the crime, how it took place. Also, in the testimonies of many people there is information about ghettos and forced labor camps. After all, many witnesses recall the shooting that they personally saw or heard the sounds of gunfire and people screaming. These testimonies contain important information that made it possible to reconstruct the mass executions of Jews in the countryside.

Keywords: Holocaust, Stalindorf Jewish National District, Daniela Rosenberg.

⁶⁰ Danielle Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk (Paris: Hermann Éditeurs, 2016).

Bibliography

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsyst-skoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Kahan, B. Ya. *Stalyndorf: 5 let evreiskoho natsyonalnoho raiona na Dnepropetrovshchynе*. Kyev: Sov. stroytelstvo y pravo, 1935.

Michman, Dan. «The Jewish Ghettos under the Nazis and their allies: the reasons behind their emergence». In *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, editor-in-chief by Guy Miron, co-editor by Shlomit Shulhani. Vol. I. Yad Vashem, 2009.

Mykhalchuk, Roman. «Holocaust oral history sources in the Yahad-In Unum archive collection (based on general district Volhynia-Podolia materials)». *Colloquia Humanistica* 12 (2023): 1–19.

Rozenberg, Danielle. *Enquête sur la Shoah par balles*. Vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk. Paris: Hermann Éditeurs, 2016.

Rybalka, Valentyn, and Yehor Vradii, comp. *Holokost u Dnipropetrovskii oblasti: dokumenty ta svidchennia*. Dnipro: Ukrainnyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma», 2020.

Shliakhtych, Roman. «Arkhivno-slidchi spravy politsaiv yak dzherelo vyvchennia istorii Holokostu na terytorii Kryvorizhzhia v roky nimetskoï okupatsii». *Holokost i suchasnist* 1 (17) (2019): 115–133.

Shliakhtych, Roman. «Zaluchennia chleniv ukrainskoï dopomizhnoi politzii do masovykh ubyvstv yevreiv na terytorii Raikhskomisariatu “Ukraina”». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 86–115.

Venher, Albert, comp. *Stalindorfskyi raion: dokumenty ta materialy*. Kyiv: BO «BF Memorial Holokostu “Babyn Yar”», 2021.

Archives

Yahad-In Unum Archives. Testimony no. 906U, 934U, 982U, 986U, 990U, 1074U, 1077U, 1082U.

ХРОНІКА

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.06

Ярослава Різникова,

Департамент культури, національностей,
релігій та охорони об’єктів культурної спадщини

ВІДКРИТТЯ МУЗЕЮ ГЕНОЦИДУ В ОДЕСІ

29 травня 2024 року в музейному житті Одеси та загалом України сталась важлива подія: відкрився новий Музей — Музей геноциду «Територія пам’яті» — культурно-історична локація, покликана доносити правду про злочини геноциду, «вчинені з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу», а також давати змогу бачити наслідки цих страшних злочинів в усіх регіонах та на всіх континентах. Унікальність Музею в тому, що вперше показана природа геноциду як «злочину злочинів» (особливо актуально з погляду тих злочинів, які вчиняють російські загарбники в Україні).

На відкритті Музею до присутніх з екрану звернувся Маріан Турський — колишній в’язень Лодзинського гетто, табору смерті Аушвіц-Біркенау, Голова Наглядової Ради Музею історії польських євреїв POLIN. Серед безпосередніх учасників урочистого відкриття наукової і культурної інституції були науковці й громадські діячі, представники місцевого самоврядування та військовослужбовці Сил оборони України.

Сучасний інтерактивний простір в Одесі був створений за проектом Віталіни Вербовацької, Орини Бабенцової та Арини Гончарової — студенток Одеської академії будівництва та архітектури, які стали переможницями конкурсу на створення дизайну музею, що проводився в їхньому виші у грудні 2023 р.

Проект інтер’єру мав на меті створити особливу емоційну атмосферу за допомогою вдалого освітлення і розумного планування музею. Варто додати, що крім експозиційного простору Музей має бібліотеку та зону дискусійного майданчику. Усе це зосереджує увагу відвідувачів саме там, де передбачено задумом авторів.

Мультимедійні цифрові технології в експозиції цього компактного за площею Музею використовуються не просто як технічний спосіб комунікації, а перетворені на додатковий елемент посилення емоційного впливу на відвідувачів, в окремих випадках — є продовженням

експонатного ряду, слугують розкриттю сценарію експозиції, підсиленню її інформативності, комунікативності та атрактивності.

На думку перших відвідувачів, новостворений музейний простір є максимально наближеним до сучасної музейної ідеології, що розглядає музей як соціокультурний інститут, здатний виконувати активну перетворювальну роль у суспільстві. Такий музей не лише дає глядачам змогу отримувати нові знання, а й дарує естетичні враження та відчуття причетності до історії.

На цю мету працює і єдина в Музеї унікальна картина, ніби створена спеціально для нього, що своїм символізмом, філософічністю і трагічною експресією привертає увагу глядача й змушує його зупинитись. Робота авторства талановитої мисткині, Заслуженої художниці України Ірини Сушельницької є частиною графічної виставки «КОД» («Крила образотворчого діалогу»).

Важко переоцінити важливість реалізації цього проєкту в умовах широкомасштабної війни, коли рашизм повторює геноцидні практики нацизму, використовуючи пропаганду як зброю масового ураження, за допомогою якої держава-агресор намагається обґрунтувати свої дії зі знищення українського народу.

Символічно, що серед експонатів Музею є державний прапор України із «живим» підписом Головнокомандувача Збройних сил України у 2022–2023 рр. генерала Валерія Залужного з подякою засновникам Музею за найактивнішу допомогу пораненим бійцям ЗСУ та побажаннями, щоб «Територія пам'яті» завжди була територією розуму, віри та милосердя.

Ініціатором, натхненником та організатором робіт зі створення нової інституції виступив громадський діяч, історик, юрист, кандидат філософських наук, Заслужений працівник культури України, голова правління ГО «Одеський центр дослідження Голокосту» Павло Козленко зі своєю енергійною і творчою командою. Саме П. Козленко є автором першого проєкту концепції Музею. Після дискусії з науковими консультантами та вченими правниками-міжнародниками, концепція була доповнена та частково змінена.

Науковими консультантами Музею виступили д-р Ігор Щупак, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Заслужений працівник освіти України, та д-р Тимур Короткий, віцепрезидент Української асоціації міжнародного права. Серед тих, хто в різний спосіб долучився до створення Музею, – д-р Микола Гнатовський – суддя Європейського Суду з прав людини; Рефат Чубаров – голова Меджлісу кримськотатарського народу; д-р Антон

Кориневич – посол з особливих доручень МЗС України; д-р Михайло Тяглий – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідальний редактор часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі»; д-р Микола Пашковський – заступник голови Правління ГО «Міжнародна фундація розвитку», адвокат та інші науковці.

Постійна експозиція поділена на окремі блоки, що подають погляд на приклади геноцидів та їхні різноманітні аспекти в новітній історії людства: «Голокост у Трансністрії», «Голокост в Одесі», «Голодомор в Україні», «Геноцид кримськотатарського народу», «Геноцид ромів» та інших народів.

Варто підкреслити, що за перше півріччя після відкриття Музей організував та провів низку важливих, як для міста, так і для України загалом, заходів. Серед них:

- виставка «Пораймос: забутий геноцид», присвячена 80-річчю повстання ромів у нацистському таборі смерті Аушвіц-Біркенау;
- дискусія на тему «Чи можна ефективно розслідувати міжнародні злочини? Світовий та український досвід» за участі провідних експертів з міжнародного кримінального права, Ганни Нейстат (Франція) та Вільяма Х. Вайлі (США), поділилися своїм досвідом розслідування міжнародних злочинів;
- виставка «Нація стартапів», присвячена єврейському науково-технічному внеску в розвиток сучасної світової цивілізації;
- освітньо-методична зустріч для вчителів Одеси із заступником директора з наукової роботи Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» д-ром Єгором Врадїєм;
- авторська лекція д-ра П. Козленка «Одеський Бабин Яр» на основі архівних документів про події жовтня 1941 р. в Одесі та ін.

Очевидно, що перелік заходів є неповним. Проте він демонструє, що від моменту свого відкриття Музей геноциду «Територія пам'яті» перетворився на один із важливих наукових і культурних центрів міста та, сподіваємось, у найближчому часі й України.

Денис Шаталов,
Prisma Ukraïna Fellow of the Gerda Henkel Foundation,
Forum Transregionale Studien
sokyrnyk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

МІЖНАРОДНИЙ ВОРКШОП

«Війна та погляд історика»

Як життя під час катастрофи формує наше розуміння минулого» (Дніпро 16–17 квітня 2024 р.)

Переживання війни, безумовно, впливає і на істориків – і як індивідів, і як професійну спільноту, а саме минуле перетворює на зброю. Але яким саме є цей вплив? Обговорити ці питання і був спрямований міжнародний воркшоп «Війна та погляд історика. Як життя під час катастрофи формує наше розуміння минулого», який відбувся у Дніпрі 16–17 квітня 2024 р. Його проведення стало можливим завдяки програмі Sustaining Ukrainian Scholarship від Centre for Advanced Studies Sofia (м. Софія, Болгарія) та підтримці Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро, Україна) та Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана» (м. Дніпро), у приміщеннях якого і відбувся захід. До організації воркшопу також долучилися Український інститут національної пам'яті та Центр польських та українських студій університету Віадрина (м. Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Програма воркшопу була спрямована на обговорення з різних перспектив викликів, які ставить війна у професійній діяльності істориків. Ключова лекція професора кафедри переплетеної історії України Європейського університету Віадрина (Франкфурт-на-Одері) Андрія Портнова була сконцентрована на роздумах про життєві траєкторії українських істориків у вирі подій Другої світової війни – зосереджуючись на персоналіях Олександра Оглоблина, Наталі Полонської-Василенко, Омеляна Пріцака та Дмитра Яворницького. В умовах сучасної війни ми можемо осмислювати їх досвід не тільки інтелектуально, а й емпатично.

Емпатії дослідника, на різних рівнях, була присвячена наступна панель. У презентації Світлани Маховської йшлося про досвід сучасного документування історії війни, що триває. Дослідниця сфокусувалася на проблемі, якою мірою записувач інтерв'ю виступає

співтворцем наративу, що фіксується. Юлія Буйських у презентації сконцентрувалася на проблемі дослідницької емпатії. Вона важлива для іноземного дослідника, щоб чути українські голоси та адекватно розуміти українську перспективу війни. Денис Шаталов показав перспективу своїх досліджень – як ситуація переживання сучасної російсько-української війни актуалізує в суспільстві уявлення про минулу, Другу світову. Це створює можливість для кращого розуміння механізму взаємодії історичних уявлень із сьогоденними образами та одночасно оприявнює образ рецепції образу Другої світової війни в суспільній свідомості, що лежить поміж радянським фреймом та наративами, що промотувалися державними агенціями пам'яті.

Друга панель воркшопу стосувалася впливу війни на спільноту істориків в Україні. Урсула Уллі презентувала свої спостереження за підходами у сфері публічної історії в Україні з 2012 р. Загалом зусилля істориків у цій царині були доволі ефективними і можна казати про перемоги на «історичному фронті». Єгор Врадій поділився міркуваннями про реакцію музеїв Дніпра на російсько-українську війну в їхніх експозиціях. Він розповів, як війна ще з 2014 р. займала місце в наративах місцевих музеїв – і як початок повномасштабного російського вторгнення зумовив трансформації презентації теми сучасної війни.

Третя панель воркшопу була сконцентрована на різних аспектах знань про минуле в контексті сучасної війни. Ельжбета Квечинська поділилася досвідом і підходами до викладання української історії в Польщі. Зокрема, вона сконцентрувалася на власній практиці вивчення української історії зі студентами та підходами, спрямованими на деколонізацію та деорієнтацію польського знання про Україну. У презентації Сергія Пахоменка йшлося про ту роль, яку питання історії відіграють в ідеології сучасного кремлівського режиму та його агресивної війни проти України. Також йшлося про використання історичних сюжетів у інформаційних кампаніях на окупованих землях. Презентація Ігоря Щупака стосувалася погляду на феномен порятунку євреїв у роки Голокосту з перспективи сучасної війни. Розмірковувалося як про різні мотивації порятунку, так і загалом про різні соціальні ролі в умовах відкритого геноциду.

Фінальною подією першого дня воркшопу стала лекція Володимира Тилишака, заступника голови Українського інституту національної пам'яті. У ній представник державної агенції пам'яті окреслив підходи держави до сфери регулювання пам'яті в умовах повномасштабної війни. Розмова велася як про зусилля у протистоянні російським наративам і російській історичній пропаганді, так і про внутрішні

виклики для українського суспільства — зокрема, щодо шляхів меморіалізації війни, що триває.

Таким чином, учасникам вдалося обговорити з різних перспектив ситуацію сучасної війни у впливі на дослідників — і разом з тим сприйняття сучасної війни крізь оптику професійних істориків. Звісно, війна ще не завершилася, але професіонали вже відчують потребу рефлексій. І є сподівання, що воркшоп допоміг його учасникам сформулювати нові думки щодо війни та погляду історика.

17 квітня 2024 р. зусиллями Інституту «Ткума» було організовано другий день роботи воркшопу, у фокусі якого були питання історичної пам'яті та історичної освіти в умовах воєнного сьогодення. Дискусії та презентації цього дня, маючи основною аудиторією шкільних вчителів історії, стосувалися питань викладання шкільної історії та геноцидів в умовах сучасної війни.

Серед подій цього дня була інтерактивна лекція Ігоря Шупака, директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума». У ній розмірковувалося про те, як виклики сучасної історичної освіти взаємодіють з історичною пам'яттю українців, яка зазнає активного переформатування в умовах відкритої російської агресії та процесу деколонізації.

Питання змін у історичній пам'яті про Другу світову війну та впливу на цей процес досвіду сучасної війни було у фокусі дискусій круглого столу «Історична пам'ять про війну і сучасна війна», участь в якому взяли Володимир Тилишак, Ігор Шупак, заступник директора Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» Єгор Врадій та професор Запорізького національного університету Володимир Мільчев.

Наступна презентація Єгора Врадія стосувалася обговорення важливості мікроісторичних сюжетів для розуміння та викладання історії Голокосту. Концентруючись на історії рятівника євреїв Яна Ходоровського, дослідник продемонстрував, який потенціал для розкриття явища геноциду дає окремий кейс.

У лекції Мирослава Мариновича, радника ректора Українського Католицького Університету (Львів), аудиторії пропонувалися роздуми про постать митрополита Андрея Шептицького, і те, як його погляди та діяння дають духовні розв'язки для вирішення суспільних проблем у наш час.

Другий день воркшопу підсумувала відкрита дискусія «Голокост і уроки історії», модерована Наталією Власовою («Науковий ліцей міжнародних відносин II–III ступенів» Університету митної справи

та фінансів, м. Дніпро), Євгеном Захарченком (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) та Іриною Піскарковою (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»). Під час неї учасники воркшопу обмінялися своїми ідеями щодо місця проблематики Голокосту в сучасному шкільному викладанні історії і потенціалу для його переосмислення, концентруючись на відомих з власної практики викликах, що постають перед вчителями історії в умовах повномасштабної війни, переживання якої травматично впливає на учнів.

Ідея організувати воркшоп у Дніпрі була викликом. Хоча це місто розташоване у відносній віддаленості від лінії фронту — вона за 130 км на південь та за 190 на схід, тут декілька разів на день лунають сирени, сповіщаючи про ракетну небезпеку. А час польоту російських балістичних ракет до міста становить всього кілька хвилин. Проте це ті умови, в яких українці живуть вже третій рік і які, на жаль, стали для них повсякденністю. І було дуже показово, що ніхто в залі не зреагував на чергову тривогу. Воркшоп, зібравши наживо у Дніпрі 10 спікерів та модераторів і приблизно пів сотні слухачів (решта спікерів і кілька десятків слухачів доєдналися онлайн), став першою значною академічною подією в місті з часів початку пандемії ковід та повномасштабного вторгнення. Живе спілкування з колегами було також можливістю пригадати ритм академічного життя до початку потрясіння. І в якомусь сенсі мало і терапевтичне значення. Втім хочеться вірити, що незабаром повернення до живого формату заходів в Україні стане нормою.

Презентації воркшопу доступні за посиланням: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL7epyzbplgxuTtVf-EWY688ymqdUpAKhD>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адлер, Джеремі — почесний професор і старший науковий співробітник Королівського коледжу Лондона, член Німецької академії мови та літератури.

Михальчук, Роман — кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Петровський-Штерн, Йоханан — Ph. D., професор єврейських студій імені родини Краун, професор історії Північно-Західного університету (США, Чикаго).

Різнікова, Ярослава — заступниця директора Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини — начальниця управління культури, національностей та релігій (м. Одеса).

Уллі, Урсула — Ph. D., голова Українського інституту в Лондоні.

Шаталов, Денис — кандидат історичних наук, стипендіат програми «Призма Україна» від Фонду Герди Хенкель, Форум Трансрегіональних студій (Україна—Німеччина).

Шляхтич, Роман — кандидат історичних наук, докторант Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара.

ABOUT AUTHORS

Adler, Jeremy — Professor Emeritus and Senior Research Fellow at King's College London and a member of the German Academy of Language and Literature.

Mykhalchuk, Roman — Candidate of Sciences in History, Professor of World History Department, Rivne State University of Humanities.

Petrovsky-Shtern, Yohanan — Ph. D., The Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History at the Northwestern University (USA, Chicago).

Riznikova, Yaroslava — Deputy Director of the Department of Culture, Nationalities, Religions and Protection of Cultural Heritage Sites — Head of the Department of Culture, Nationalities and Religions (Odessa).

Shatalov, Denys — Candidate of Sciences in History, Program Fellow Prisma Ukraïna Fellow of the Gerda Henkel Foundation, Forum Transregionale Studien (Ukraine—Germany).

Shlyakhtych, Roman — Candidate of Sciences in History, Doctoral Student of Oles Honchar Dnipro National University.

Woolley, Ursula — Ph. D., Chair of the Ukrainian Institute London.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 16

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Є. Врадій (к.і.н.)

Філологічна редакторка: Н. Островська

Технічна редакторка та коректорка: З. Бондар

Комп'ютерна верстка та дизайн: З. Бондар, Ю. Матвеев

Підписано до друку 12.12.2024. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 10,93

Наклад 300 прим. Зам. № 49

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

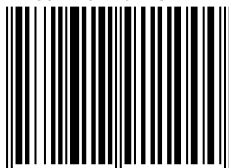
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >